

МИКОЛА
ВІНГРАНОВСЬКИЙ

Манюня

Микола Вінграновський

МАНЮНЯ

Повісті. Оповідання.
Есе.

ЛЬВІВ 2003

Це нова книга лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, премії Володимира Вернадського і премії Фондації Антоновичів (США) Миколи Вінграновського.

Разом з поезією проза Миколи Вінграновського – одне з найвизначніших явищ нашої літератури.

В авторській редакції

**ПОВІСТІ
ОПОВІДАННЯ**

Манюня

Сіроманець

Кінь на вечірній зорі

Первінка

Літо на Десні

У глибині дощів

Пересядка

Гусенятко

МАНЮНЯ

1

Осінь прийшла така, що білі, руді і чорні коти носили з мокрих полів мокрих мишей мішками. Теплі ще з літа, сумні польові дороги поволі хололи, самотньо даленіли під лісосмугами вдень, а в затуманених надвечір'ях під придощеним на ніч сонечком мідно поблискували, ніби политі олією. Тьмяно відсвічували боки, грива і хвіст й моєї Манюні. Нога за ногою, понуривши голову, Манюня потихеньку тягнула купленого позаторік у циганів любого мені воза. З трьома залізними дугами для брезенту, навіть з ручним гальмом, що поржавіло стирчало біля чобота збоку, наш віз-халабуда на гумових колесах рівно котив по жовтій дорозі й наче дрімав. Снилось щось на ходу і Манюні. Приколисана проти ночі скіфськими могилами, — а вони увесь день йшли біля нас в порожніх полях, — Манюня не оглядалася не лише на мене, але і на свого синочка Орлика, — чи не відстав — бо Орлик любив відставати. Ось і тепер він задивився на страхопудне, мов чорна повітряна куля, сороче гніздо на акації в лісосмузі, задер голову, став і стоїть. У гнізді наче нікого нема, та — є! Орлик того не знає й через те не підозрює, що сорока, аби дурно не мокнути на всохлім вершку деревини, склавши човником крила, впірнула в колючу свою домівку, в її темний і круглий отвір, і там, у рямій, як і вона, гніздечковій теміні тепленько вместилася, слухає дощик й мовчки сидить. Дзьобик її не ворухиться. Не ворухнеться під нею внизу на дорозі й Орлик. Допитливим оком сорока вже провела вздовж лісосмуги нашого воза, простерегла Манюню й запам'ятала мене — похиленого на сидінні, в куфайці і картузі подорожного чоловіка... Тепер під нею з'явився Орлик. Ще один за сьогодні кінь, лише дитина: на гінких горіхових ніжках, з іще невідсохлим пупком під тугеньким животиком, цей коник-хлопчик зловив у свої придощені очі сороче гніздо й розмірковує, що воно за таке?.. Орлику півтора місяці і це його перший вихід в осінній світ. Він

ще ніде не був. Ні він, ні його ровесник, рябіший аніж сорока, цуцик Султанчик.

Султанчик! Я ще не бачив його й не знав, як звати, але одного разу якоїсь ночі саме його дзявкотіння з подвір'я хати моєї сестри долетіло до мене через Атлантичний океан у Сполучені Штати. Його домашнє, затишне гавкотіння дотягнулось до мене в Нью-Йорк, де з місяця в місяць, вранці щодня з готелю, одягнувшись по формі номер один, я йшов на роботу — на засідання Асамблеї Організації Об'єднаних Націй... А як Султанчик заскімлив, коли мій надхмарний літак повертався назад додому — знову над океаном, над череп'яними дахами Європи до вересневого Києва! Похлинаючись радістю, Султанчик завищав вже й у Києві, аби в квартирі я не засиджувався, а, поки тепло, збирався в гості до них, — в край вишняків, соняшникової олії і з кукурудзяної муки розкішної мамалиги...

Мій звіт про роботу в Об'єднаних Націях на колегії міністерства було заслухано, і я зібрався.

Я знову рушив в дорогу. Але вже не в ту, що так чітко тримала мене в постійній напрузі, а ту, в якій приємно душі й легко очам, коли ранок і день, вечір і ніч сіріють, біліють, голубіють, темніють тобі такими, як їх сотворено — без метушні і галасу... Взнявши гостинці і для дядьків заграничне куриво, я відпустив гальма. І коли вже за Києвом в дзеркальці автомобіля нетерпляче промиготіло чотириста розгонистих кілометрів, я ступив на спориш і обійняв сестру, де півтора роки тому лишив свою циганську Манюню. Я рвався до неї, до воза, до степу, не знаючи ще тоді, що в Манюні знайшовся вже й Орлик і кимось підкинутий на подвір'я його товариш по крутанні та біганні цуцик Султанчик — саме його непосидючий голос щебетав мені крізь простір і час в Америці...

2

Минав третій день, як ми всі вчотирьох, — я, Манюня, Орлик й Султанчик, — тримаючись подалі від шосейних доріг, польовим путівцем тягнулися над принишкою по-осінньому, несміливою Кодимою. За довге своє степове плюскотіння, обкидана з берегів селами та містечками, замукана чередами корів, перегороджена бетонними та земляними гатками, не річка й не річечка, Кодима вже не знала й сама хто вона є насправді. Приїжджі, а від них й легкодухі тутешні взяли за звичку злива-

ти в неї мазути й масла, кидати дохлих котів та собак і говорити, що в ній завівся якийсь небезпечний заразливий вібріон...

Зневажена й упосліджена, Кодима посеред того чи того села раптом провалювалася крізь землю й текла в п'ятьмі під землею. Текла навпомацки, а тоді, задихаючись без повітря, випірнала з землі далеко в полях і, кручено оглядаючись навкруги, приходила до тями: швиденько обсаджувалася очеретами, застелялася ряскою, навіть заводила собі для душі приховані зарічки. У тих потаємних зарічках в очеретах до своїх півників сокотіли червонодзьоби водяні курочки, а недалечко від них на теплих осонні вилежувалися сонні вужі, та, ніби перевернуті догори дном полив'яні мисочки, вічно задумливі черепахи...

Наближався ошатний вечір. Попелясті стрижі, черкаючи крильцями Манюніні боки, вечеряли біля неї останніми літніми мушками. Обвіваючи крильцями неговірного мене, стрижики ловили мушок, що вилися й понад моїм, нагрітим від ранку, не холодним для них картузом. Набіганий досхочу, Орлик ледве за возом плентався. Надивлені на досі незнаний простір і волю його здивовані очі опускалися у дрімоту. Лише Султанчик, звівши кінчикок язика, гасав біля нас в недавно скошеному по шию, вже безголовому соняшничинні. Раз-по-раз цуцик вигулькував з нього, аби поглянути, що ми в нього є, що ми нікуди не ділися, і знову щезав у тім сизо-синім паліччі. Від невпинного нюхання Султанчиків мокрий чорненький носик аж розпух і набряк...

Старою, зарослою буркуном прибережною стежкою ми далі котили над Кодимою, коли праворуч від нас в прижовклих очеретах щось привабливо засиніло. Я притримав Манюню й звівся на ноги — за очеретяними качалочками ховався синій кодимський зарічок, а біля нього, немов пришта до синього зелена латочка, зеленів моріжок. Понад ним, торкаючись лише подихами, тріпотіло двоє біленьких у чорну крапку, не зважаючих ні на кого метеликів. Посередині моріжка, ніби навмисне кимось посаджений і забутий, як та сирота, малиноюю квіткою-головою цвів старий довгов'язий будяк...

Манюня подивилась на мене змореними за день очима, і я зрозумів: усім нашим гуртом ми зупинимось на ніч саме отут — при зарічкові на моріжку.

До нього ми й завернули. Просуваючи себе і воза крізь потихеньку, потай від самих себе жовтіючі очеретини, Манюня пішла обережніше. Під колесами захрумкотів сірий пересушений солонець і запахло гіркою сіллю. Султанчик апчхикнув, а Орлик

покліпав на прямовисні над ним очеретяні нетрощі і притулився мордочкою до голоблі. Він задихав поруч з Манюнею, мовби ніколи від неї й не відбігав...

«Тррр!» — сказав я Манюні, коли вона ступила на моріжок передніми копитами: пізніше, коли її випряжу, вона на ньому, нестоптаному, зможе попастися... Метелики помітили нас й перелетіли на малинову голову будяка. Коли ж, як до себе подібних, рябеньких, до них підмахов хвостиком Султанчик, вони знялися й потріпотіли на зарічок, де мало не сіли на зеленкуваті голови вужів — роздивляючись нас, вужі повистромлювалися з води і поніміло з води стирчали.

Я випріг Манюню, та попастися вона не схотіла, забрала поглядом застелену ряскою незайману Кодиму і схилилась над зарічком. Вужики повпірнали, а Манюня, легенько пирхнувши, тугими, як очеретяні качалочки, коричневими губами доторкнулася до вологи...

Орлика потягнуло до будяка. Орлик заходився навколо нього кружляти, не так коло нього, як біля його малинової квітки. Вона, пахуча, видно, задурила голову Орликові добряче, бо йому закортіло її не лише понюхати, а ще й лизнути! Що він і зробив. Обминаючи мордочкою голчасте листя, він наблизив до малинового меду свої пасльонові очі, приготувався до нюхання і лизання, як раптом будяк шпигонув йому колькою в носа! Орлик відскочив від нього, ніби від батога, й не тямлячи що відбулося, дременував до Манюні! Заховавшись їй під живіт, під її невеличке, як темна чашечка, вим'я, передихнув, затим уперся ніжками в моріжок, прицмокнув і заходився вечеряти вечірнім маминим молоком.

Заходився порядкувати і я, бо поки і їхав, й дививсь, і втішався своєю мандрівочкою, мій реманент на возі потихеньку розворушився й почав подзеленькувати та бряжчати: чотири каністри з водою — одна для мене і три для Манюні, а поруч з ними залізний ящик — сокира, молоток, лопата, щипці, зубило, цвяхи, запасні для Манюні підкови, — довелось відтягнути на різні боки, аби каністри і ящик поміж собою не дотикалися. Ще один ящик з посудом — миски, ножі, кухлі, казан, сковорода, мідна ступка для кави — прийшлося відсунути від дубової діжечки, що служила мені для харчів, а поміж ними, аби не грюкали, покласти мішок Манюниного вівса...

Тепер: куди діти килим й брезент? Цей обгорілий килим і кучугура пропаленого брезенту, що їх ще тоді, разом з Манюнею й

возом, цигани примусили мене в них купити, — загромадили віз на третину! Нащо з ними вожуся? Для чого вони й Манюні, що їх, бідна, тягне? Був би я циганом, кочував вкупі з жінкою й дітьми в спеки й морози і рік, і два й усе весняне, літнє, осіннє й зимове життя на килимі під брезентом — хто б тоді що говорив? Та коли в тебе лише тридцятиденна відпустка і ти, нікому незаний і невідомий, з тихою насолодою злизуєш з губ дощове моросіння й крізь те моросіння золотаво-імлавий вересень, за-тамувавши подих, стоїть у небі і на безлюдді, — що тобі треба ще? Нічого! Маєш на возі два кожухи. На ніч одного стелиш, другим вкриваєшся, мостиш під голову покритий рядном обертком соломи, лежиш під місяцем чи без нього, вмикаєш приймач або не вмикаєш його зовсім, світиш ліхтариком, читаєш чи дещо пишеш, — біля тебе твій кінь з лошатком, собака, нехай і поки що цуцик, козацький притихлий степ з колишнім іменем Дике Поле, а по-теперішньому — спільні колгоспні ниви...

Поки я, накинувши збоку на дути, провітрював килима і брезента, від яких до сих пір пахло циганським димом, Орлик влігся на моріжку під Манюніними очима. Задрімала й Манюня. Вона завжди дрімала стоячи. Лежачою я ніколи її не бачив — як і кожен при силі кінь, до старості літ вона спатиме на ногах...

Султанчик надибав на моріжку черепаху. Подумавши, що перед ним лежить в траві камінець, Султанчик взявся гострити об нього зубки. Камінчику це не сподобалося. Визирнувши з-під лопушка, що об нього обточує зубки непоказний з себе цуцик, він зненацька ожив і подибав до зарічка. Султанчик спантеличено дзявкнув! Хвостик його завмер. А горбкуватий камінчик чимчикував до води! Султанчик стрибнув за ним й перегородив йому шлях. Камінчик завмер удруге... Саме тоді з безгомінного поля цуцикові почулося щось таке, що вушка його настовпужилися. Повела головою й Манюня. Помітив і я: польовою дорогою, що сіріла з соняшничиння до Кодими, їхали велосипедисти. Вони з'явилися з-під жовтобоких при небозводі хмарин й, налягаючи на педалі, замиготіли вдалечині тоненькі, як комарі. Всього їх було з десятків і кожен, витягнувши над рулем шию, чесав у нашому з Манюнею напрямку. За велосипедистами, наздоганяючи їх, забурчали з люльками мотоцикли й, пухкаючи із вихлопних труб голубими, чорніючими на очах, клаптями диму, посмикали до Кодими вкупі. Та ось їх, — і тих, і тих, — від того ж таки жовтобокого небозводу, наздогнали кілька легкових ав-

томобілів. І через те, що інших доріг тут не виднілося, а звертати в соняшникове паліччя автомобілям не личило, то, натискуючи на сигнали, вони почали розганяти на бур'янисті узбіччя і велосипеди, і мотоцикли. Мотоцикли з велосипедами підняли крик і разом з клаптями чорного диму над полем піднялися й чорні слова. Автомобілі вирвалися наперед, та ненадовго. Їх, як і решту кодимських паломників, обігнали два бронетранспортери. Ламаючи та кришачи соняшничиння, бронетранспортери ломилися до Кодими навпрошки, і коли когось іншого ця яроста, в рівчаках та баюрах земля ще труситиме навіть вві сні, то для їхніх всесильних коліс вона була за курортну прогулянку! Бронетранспортери нарізали щодуху й завиграшки, а їхні зенітні кулемети на броньованих обладунках стриміли в зеніт чітко і однозначно.

Та втриматися попереду хоробрі бронетранспортери все-таки не змогли. Перегнавши велосипеди, мотоцикли й автомобілі, їх наздогнав й перегнав вертоліт. Він несподівано випав з неба, з нізвідки й з нічого, і похнюпивши голомозу голову, проскрекотів не лише над паломниками, але й над своїми родичами по службі — відважними бронетранспортерами. Переганяючи їх, вертоліт понад ними немов засміявся, і вже за хвилину сідав біля нас на буркуновій стежці. Поки він втихомирювався, з нього ніхто не виходив. Коли ж пропелер пример, його крутлі, в зелених й жовтих розводах двері хитнулися й з них, схвильовані і веселі, нетерпляче повискуючи, вискочили собаки. Перекидаючись через голови, чорнолискучі гавкунчики почали відмічатись на всьому, що навкрузи лежало й росло. Найперше, що зробили вони, так це обдзюрили вертольоту його колеса. Затим примочили стежку. Не обійшли увагою й очерет. Ті очеретини, які песики прикропили, заблищали навпроти вечірнього сонця, наче новенькі. Потім песиголовці метнулись до Кодими, аби відмітитись і на ній, коли наштовхнулися на нашого воза. А тут ще й Султанчик вищирив білі зубки. Правда, Султанчик, шкірячи проти свого собраття свої войовничі зубки, про всяк випадок, став відступати до воза — вискочив на голоблю, з голоблі на передок, де біля мого чобота причаївся... Побачивши огрядного, з дугами екіпажа, а на ньому й немалого мене з віжками в темних руках, вертольотні барбосики знітилися і, немов за командою, гунули всі назад, під обвислий пропелер. Під ним вони повлягалися й стали чогось чекати. І дочекалися: з вертолітних дверей на їхні голови вилетіло, кимось їдене і недоїдене, копчене

теляче стегно! Воно метельнуло так, що могло би собою по-калічити й вовка! Собацтво розскочилося, але догризати стегно не стало — собарництво любило щось пашистіше і свіжіше! Зате зраділи мурашки! Вони, що жили тут при стежці під зрізаною шапкою соняшника, саме заготовляли харчі на зиму й для них ця теляча гомілка прилетіла негаданим подарунком! Їм, дорослим мурашкам, і їхнім, як мак, малим дітям стане чим харчуватися до весни!..

З круглих плямистих дверей, в плямистих штанах й сорочці, з короткою зачохленою зброєю впоперек живота, з'явився ширший як довший, такий собі оберемкуватий чолов'яга. Його жовті зернисті очі одразу ж нагледіли велосипеди, мотоцикли й легковики, що вже сюди притряслися й порозлізалися по кодимському прибережжі. Кожен з мисливців, — а були то сільські дядьки та городяни з містечок, — заводив скраю в очерети свої колеса і там їх, як міг, маскував. Дехто з легковиків, наламавши соняшничиння, обкладав ним свої драндулети просто на бережку. Не маскувалися бронетранспортери і вертоліт. Жовто-сіро-зелені, вони так підробилися під поле й очерети, що водяні курочки, вужі й черепахи сприймали їх, як своїх. Приймали вони за рідню і мисливців-дядьків, що вирядилися всі як один на один підбір у своє вже давно відслужиле й поношене армійське обмундирування. Хто зодягнув стару, кольору старої городньої зеленини, гімнастечку, а хто — оторочений на рукавах, зеленявий офіцерський кітель; були і в зеленкуватих танкових шлемах, а декотрі і в зеленкавих плащах протиатомної безпеки. Іншої одяжі на них не було. Вічнозелені, вони, здавалося, в цьому єдиному на все життя одязі народилися і в ньому, мабуть, і помруть...

Дядьки підперезалися патронташами, мовчки накурилися гадючих сигарет, затоптали недопалки в солонець, цвіркнули тютюновою слиною, взяли зручніш рушниці й пошурхотіли в засідки. Оберемкуватий чолов'яга, той, що нависав з плямистих дверей, перечекав, поки їхні вицвілі спини потонуть в очеретах, розчохла рушницю свою й сплигнув у буркуни. За ним, гупнувши чобітьми, приземлилося шестеро його напарників. Зраділі їхній появі, собаки, злегка покусяючи один одного, знов почали перекидатися через голови...

Семеро їх та їхніх лягавих рушили вбік нашого воза... Коли вони ще сюди підлітали, то чи з вертольота його не помітили, чи їм позавадила теляча нога, над якою вони потру-

дилися у вертольоті, бо тільки тепер, помітивши слід від вазових коліс, — то аж нагнулися й ніби його понюхали! Вони здогадалися: на їхнє мисливське місце затесався якийсь колгоспний Іван! Гнати його втришия!.. Вони різко про щось перемовилися й двинули по моєму сліду! Сухо ламаючись під їхніми чобітьми, очерет застріляв.

І — з'явилися. Рушниці в їхніх руках звелися на мене ніби самі собою, а задимівшись від люти, собаки зробилися ще чорнішими. Мить — і з Султанчика й з мене полетіло би тільки дрантя!.. Та дрантя не полетіло. Нас врятував віз. Не знати чому, наші гості заходилися його розглядати. Видно, подібних возів вони ще не бачили: їхні очі не проминули ні килима, ні брезента, ні навіть ручного гальма, що, наче флагшток, стирчало біля сидіння. Оцінили й Манюню. Та Манюні вони були, як п'яте до воза колесо, — вони їй були ні до чого! Бай-дужим поглядом вона подивилася кудись поверх їхніх голів і знову торкнулась губами зарічка...

А ще наших гостей зупинила моя одежа. Півгодини тому, аби в цьому маленькім раю не паритися, я скинув куфайку і одягнув яснобілу, з бронзовою застіжкою до колін, фланелеву куртку, а замість землистого, наче коров'ячий ліпах, картуза — зелено-лимонного, кольору папуги, високого американського кепа з американським прапором над козирком. Пізніше до мене дійшло, що саме американський прапор і захистив мене від неминучих випробувань, бо лиш гості на нього глянули, то одразу ж почали поблажливо усміхатися! І як могорич за доброзичливі усмішки, я вже намірився видобути з діжечки пляшку, коли на руці їхнього начальника запищав годинник. Вони — усі семеро — спохопилися, похапцем мені відкозиряли, відвели рушниці на зарічок й бігом потупотіли через моріжок — довгов'язому будяку збили в траву його малинову квітку й занурилися, наче пінгвіни, в ближчі до Кодими очерети.

Від замаскованих велосипедів, мотоциклів й автомобілів дужче запахло мастилами, а від зачаєних бронетранспортера та вертольота потхнуло ядучою пофарбованою тишею. В полі, за соняшниковим паліччям нижня половинка сонця вже сіла, верхня над нижньою ще жовтявіла, коли з північного схилу неба щось, наче дощ, зашуміло і, стрімко накочуючись, погнало поперед себе тривогу! Я підвів голову. Так і було: з потемнілої півночі, підсвітлені знизу жовтою половинкою

сонця, по одній, і по дві, і роями на нас налітали посріблені крапельни. Не встиг я зогледітись, як, схожі уже на крилаті злитки, вони зашуміли понаді мною і понад схованими в очеретах вертольотчиками й дядьками... Отут і всадило! Поривчасте небо вмах зупинилося, пішло шкереберть, і на мене й на Кодиму посипалися качки! Вони сторчака шльопалися об воду, шухкали в очерети, а моріжок від їхнього пір'я став сіро-білим, наче всіяв його раптовий сніг!.. Рушніці били — аж репали! Кодима зіщулилася й змеркла. Пороховий гар зачадив її всю. Зрешечений очерет дрижав. Собаки, несучи зазма з води іще теплих птахів, отупіло сопли...

Перша качина хвиля вилягла до крила. Зробилося темно й заморосило. Стало на мить наче тихо. Та лише на мить: пробиваючи виструнченими шиями простір, за першою хвилею скипіла крилами друга, третя й четверта!.. Ці качинні вали налягли ще затягіше, вони ніби самі летіли на битву з рушницями! Я навіть подумав, що вже тепер проти них рушніці не встоять — птахи зметуть їхні паскудні дула і прошумлять своєю дорогою, якою летіли у вирій їхні душі і голоси з року у рік завжди!..

Та, як і вперше, нічого з того у птиць не вийшло. До рушниць підпряглися бронетранспортери — їхні зенітні кулемети вдухопелили так, що як тільки в качку влучали — від неї лишалось порожнє місце! З броньованих обладунків вишугнуло кілька жовтих ракет. Вони лопнули в небі, як чиряки, і в їхньому мертвому світлі небо стало не небом, а хлипким місивом з качиних лапок, спинок і ший! Зенітні кулемети й рушніці лупили наввипередки! Кілька разів з двох боків влупило й по нас: дріб, впиваючись в віз, засичав. Я кинувся запрягати Манюню. Запорошена качиним пір'ям, вона вбігла в голоблі сама! Орлик звалився під колесо! Чи він ударивсь об нього, чи його вбило, бо Манюня од розпачу заіржала! Я підхопив Орлика на руки й поклав його на качок — їх вже нападало, мертвих, мало не половину воза...

Крізь обшморгані очеретини, по хрускотливому солонцю, хапаючи ніздрями продимлену темінь, одним духом Манюня винесла нас на буркунову стежку, під лопасті затаєного вертольота. Чорно й навалисто він загорбатів над нами, і під його сталеву лапою Манюня зіщулилася і присіла! Вертолїт ніби чекав, аби й нас вполювати! І вполював! Він приграбастав нас разом усіх, і мені уявилося, що з-під його павукової лапи ми вже нікуди не вирвемося...

Зігнувшись в голоблях, без передиху, шурхаючи в нескінченному соняшничинні, Манюня, а з нею притихлі ми, втікали від кодимського побойовиська. За нами ще дихав пороховий чад, і чим далі ми від нього відкочувалися, тим невідчепніше він за нами тягнувся. Над нами кричала качка. Не інакше як з вибитими дробом очима, вона кидалася в сліпому небі й не знала, куди летіти...

Манюня то йшла, то поривалася бігти. Наш нашпигований дробом віз для неї розбух, став немов без коліс, не їхав, а повз. Перегнута в голоблях, Манюня нагужувалася, губи обпухли піною, наче їй щось було пороблено, але вуха ловили все: чи різав тишу раптовий заячий зойк, чи коли перед очима з теміні в темінь чорним вогнем плигав тхір, або коли здалека дзвякали лисенята...

Соняшничиння скінчилося, і в Манюнині боки зашелестіла нескошена кукурудза. В її вже безсилому листі ми загубилися й потонули. Тут нам стало затишніше й тепліше. Я попустив віжки й поклавсь на Манюню — нехай везе куди хоче і де зупинимося, там і будемо. Манюня пішла спокійніше. Вона заспокоїлася ще й від того, що, час від часу, до неї з воза подавав живий голос Орлик. Орлику вторив Султанчик — його, як заблукана павутинка, тоненьке скімлення ще довго прялося в темряву, і кукурудза, стоячи під моросінням, його безшелесно слухала...

Скільки і де ми потім блукали, я, хоч би й хотів, не запримітив. Зсутуленого на сидінні, мене обплела сонливість і, мабуть, заснув, бо побачив себе не в себе на возі, а в небі між хмарами даленіючим вертольотом! Я став тим самим жовто-сіро-зеленим гелікоптером, що на очеретяну Кодиму притарабанив вояк-мисливців. Але тепер у мені-вертольоті, припавши до круглястих віконець, на приставлених стільчиках плямистилися не вояки, а чорніли собаки — разом з собаками я відлітав у вирій. Ми пролітали над Кодимою. Кодима знову була щаслива. З її поголубілого зарічка з нами прощались вужі. Вони повипиналися на очеретини й, розгойдуючись на них, очеретяними качалочками махали у наш вертольотно-собачий слід. Раділи й водяні курочки. Вони знову засокотіли до своїх джэнджикуватих півників, а невтомні в любові півники, топчучи курочок, поскубували їхні оксамитові шийки... Один лиш старий довгов'язий будяк, позбувшись своєї єдиної малинової квітки, стояв сиротою поміж

черепахами на моріжку й ніяк не міг дошолопати, як з ним на старість могло таке сколотитися...

Де прошкуючи навмання, де покинутими стежками ми проїхали ніч, проїжджали вже й день, а Манюня не зупинялася. Натягувала посторонки, вслухалася в круглу, як дзвін, осінню молоду порожнечу й не хотілося їй нічого. Яри мінялись ярами, пшеничні стерні переходили у гречані, просяні зливалися із ячмінними. Чубчиками далеких димів позначались далекі села. Сиза хмара над нами нагадувала скіфську могилу — скіфських могил тут, у південних полях, було як у небі хмар... Час від часу я йшов поруч з Манюнею. Після кодимської лупанини вона перестала мене взнавати й дивилася, як на чужого, але пізніше, видно, згадала, що я господар їй, і ми прошкували далі, кожен думаючи про своє. Не знаю, про що Манюня, а я про качок — як мені їх позбутися? Чи кермувати в якесь село і вуличками попід хати зайнятися бартером:

— Дикі, дикі качки! Не продаю, а міняю!..

Міняю — на що? На що би їх обміняти, я так і не знав — не придумав...

Коли-не-коли на ходу під Манюню підбрикував Орлик, тивцявся їй у вим'я, на ходу підполуднував, і знову летів напару з Султанчиком, ганяв обіч воза і вмить ціпенів, коли з-під його копитець зривалися коники-стрибунці...

Пахло осінню й літом разом. Поміж воцаними стернинами білі дрібненькі грицики цвіли поруч із червоненькою заячою конюшинкою, і їм гарно було усім, бо так, як вони, під цю пору в полях не цвів вже ніхто... Хоча на межі, де одна лісосмуга межувала із другою, ще майоріла мальва! Але цвіла вона вже не так. Сім пурпурових — аж чорних! — квіток ще завзято пашіли на ній від верхка до середини гінкого стебла, тоді, як її літні квіти вже відцвіли, вони стали тверді, мов камінь, й перетворилися на кам'яні коричневі гудзики...

Біля мальви стежка розвилювалася. Манюня пристояла — під яку лісосмугу звертати? — і завернула під ту, під якою ми тепер їхали. Зліва від нас, похилене вниз, лежало німе бурякове поле. Сірі купи обчищених буряків, купи зеленої бурякової гички ніби сповзали полем у туманець, що напливав з далини безлюдного надвечір'я. «Як будемо так, не спиняючись, іти та йти, то нас прихопить не лише ніч, але з нічню й туман, і куди ми тоді будемо сліпати?» — подумав я і вже зібрався було щось

робити, коли Манюня — моя Манюнечка! — по-хазяйськи, рівненько поставила копито до копита, тихенько пукнула і — зупинилася. Я глянув праворуч — у лісосмугу. Манюня спинилася якраз проти такого місця, де акації при землі розходилися півколом, а зверху, вгорі, з іще одним сорочим гніздом на додачу, сходилися гіллям. В цьому сухому затишку можна було не лише поставити на ніч воза, але й, коли треба, розповити вогонь. Було тут і двоє наскрізних дверей: одні виходили на буряки, а другі — на скіфську могилу, що принишкло руділа на тому боці вже зібраного баштану. Мабуть таки, баштану, бо пахло динями. Присвітлена придошеним сонечком, скіфська могила й сама круглила на баштані, як незнайдена в бур'янах диня-дубівка...

До цієї затишної місцини ми й завернули, і я виправив воза так, щоби, коли засну, мені пахло в обличчя динями. Тоді випряг Манюню, розвернув у голоблях очима до передка воза, між передком і сидінням поставив й налив їй з каністри відро води, в друге відро відсипав з мішка вівса, Орлику та Султанчику відломив і подав по кусневі хліба, собі на сидінні, на простеленій полотнині нарізав сала, обчистив зубок часнику, дістав з діжечки подаровану колись моєю давньою любов'ю золоту чарочку, відкрив ще з американських запасів пляшку віскі, ліг на кожух, другим прикрився, і ми, всі вчотирьох, почали вечеряти. Наливши чарчину, я привітав Манюню з нашим новим пристанищем, цокнувся з її одним і другим відром, і ми випили. Лише свою я перекинув одразу, а Манюня зі своєї чарки-відра смоктала й смоктала... Як усі ті, що після першої не закушують, я собі повторив по другій і за цим разом цокнувся з Манюниною вуздечкою. Тим часом Манюня занурилася губами в овес. Я чув, як її молоді сильні зуби захрумкотіли зерном з такою насолодою, що і мені захотілось вівса і самому стати конем. Через те я налив собі втретє... Останній промінь пристепового сонця горів й догоряв у моїй золотій чарині. Він робив її ще золотішою. Я перекинув її втретє і, вже без променя й віскі, моя чарчинька враз потемніла, наповнилась темінню, як і Манюнині очі... Її очі стояли навпроти моїх і я, тихо вдивляючись в них, бачив, що в них було — там туманіла невідома мені безсловесна душа... Темною рукою я налив свою темну чароньку знову й підняв за здоров'я Манюні, за шість тисяч Манюнених років, бо саме отут, в тутешніх степах, шість тисяч років тому чорняві, схожі на мене хлопці зловили дику її і приборкали. Вони її загнуждали, подумали, а що ж далі, і винайшли колесо. Потім

подумали ще — змайстрували воза та й запрягли в нього Манюню навіки-віків...

Тепер на місці тих хлопців її поганяю я, чипію серед поля на дермантиновому сидінні, вщуплюю голову в плечі або лежу на кожусі і кожухом вкриваюся... Вночі Манюня ставала жаркішою. Орлик те знав і тому на ніч, лежачи на бур'янці перед нею, не скручувався калачиком, а влягався на всю свою довжину, бо так уві сні швидше ріс — вранці прокинешся, коли глянь, а ти вже на чверть копитця зробився вищий!..

Поки Орлик поволеньки підростав, Султанчик перебрався до мене й поліз під руку поластитись, щоби тоді, як я його приголублю, лизнути в щоку і потім гавкати усю ніч, коли треба й не треба!.. Я погладив Султанчикову вже схолоднілу на вечір голову, аж його притишені вушка раптово стислися, як пружини! Кого він почув — їжака чи лисицю? Він виковзнув з-під долоні, передніми лапками зіперсь на облавок воза, намірився гавкнути, та не гавкнув! Щось його стримало і він оглянувся на мене. Я придивився: де по коліна, а де по груди в тумані з бурякового поля по одному й по двоє просто на нас коливалося дев'ятеро сотворінь! Що то не люди, не звірі і не чорти — я здогадався одразу, хоча подібні вони були до перших, других і третіх! Коли ж я придивився пильніше, то зрозумів: то туманіли привиди! Тьмяно й гоїдливо поміж біластими купами буряків вони чвалали кудись на південь — переселялися з півночі в теплі краї від насуваючої зими! На їхніх спинах горбилися клумаки з харчами. Пригнуте тими своїми клумаками-горбами, теплолюбиве привиддя совгало ніби навпомацки і мов невидюще! А ще біля нього з боків маячила сторожа — в її невидних мені руках над туманцем гостріли хитливі списи... Не знати чому й для чого, та я звівся на ноги, одяг кожуха й поміж вазовими дугами застовбичив і сам, як стовп, як темно-буре примарище!.. А привиди наближались! За хвилину вони вибредуть на дорогу, де і світліше й твердіше, і можна буде передихнути... Тож треба було їм так тяжко цурпелитися степами, аби саме на цьому акацієвому місці вийти на мого воза? Та і мені з Манюнею стати якраз на їхньому прошкуванні?!

Вони вигреблися на обочину й, не скидаючи зі спин клумаків, позбивались до гурту перепочити, коли, глянувши вгору, покам'янили: з-під пазуристої гілки акації зверху над ними стояв і дивився в кожусі я! Темно-бурого та кошлатого, вони прийняли мене, очевидно, за якогось свого привида-начальника, якого вони

боялися, бо їхні лица зробилися ще бідолашніші! Навіть туманчик, що ним вони дихали, завмер на їхніх вустах, мов неживий! Вклякла й сторожа! Ще як вона миготіла в примар списками по боках — то були воїни! Тепереньки, зблизька передо мною жалісно мекаючи, ті вояки перетворилися на звичайних сільських задрипаних кіз й замість правдивих списів з їхніх козячих голів стирчали гострі, як списи, роги!

— Дівчата! — звернувся я до кіз, чи то пак, до примар. — Вам часом качок не треба? Ось вам по качечці! — й нагнувшись, взяв кілька за лапи і замахав над собою. — Гляньте, які ловкенькі!

І тут сталося те, що могло би хіба приснитися: мертві качки в моїх руках несподівано крякнули!.. Тепер онімів уже я! Бо чи міг я тоді в гарячкуванні збагнути, що од махання в качинім пір'ї з'явиться вітер, а з їхніх зів'ялих ший видихнеться повітря, яке вони задихнули іще тоді, коли їх решетили над Кодимою?.. А ще — заскрекотіла сорока! Почувши її, на цвинтарний її голос позліталося з лісосмуг ціле сороче кодло! Аби сховатися десь від його базарища, Орлик забіг під Манюню! Султанчик шугнув під сидіння!.. У верещанні сорок, з піднятими над головою качками, я, мов заведений, не переставав ними мотати! Примари сахнулися і разом з козами кинулися навтьоки! Тепер їхні горбиклумаки не гнули їх до землі, а пхали вперед! Клумаки вже самі котили примар по жовтотуманній дорозі вниз, коли одна примара-привидиха, та, що бігла останньою, поковзнулася на опалому листі, зойкнула і простелилася на землі! Мішок, що горбився на її спині, пропащо розлізся і з нього на неї й довкола неї покотилися... буряки!

Я скочив з воза і поспішив до лежачої серед буряків чи жінки, чи, може, дівчини — невідомо, бо в тій одежі, в якій вони прибрели з поля і коли я їх побачив, всі вони були однакові — сіріші від сірого! — а що одежа, а що лице!..

Не ворушачись, горілиць, вона лежала посеред свого нещастя і вся, як була, — диміла. У тім низовому туманчику вона диміла тепер сама, бо і її напарниці з клумаками, і кози вже розтали у присмерку, що темно-сизо вивищувався край ледь видимого села. Пристелена туманцем, вона відчувала, що хтось чужий до неї підходить і, як і досі, з заплющеними очима почала біля себе намацувати мішок. Вона скоренько його налапала, запнула ним груди й обличчя і так від мене сховалася... Але від того, що я вже тут, сиджу біля неї навпочіпки, волохатію кожу-

хом біля її плеча, — по ній пробіг дроз! Мішок на її грудях задихав хапкіше і вона закусила його зубами. Там, де вона його прикусила, в нім утворилася ямка, і поки я лиш збирався, як і про що з нею заговорити, в ту ямку з акації впав листок. Від його доторку вона під мішком напружилася, втислася у дорогу, а коли той листочок крізь мішковину ворухнув іще й хвостиком на її вустах, не витримала й запросилася:

— Ой, не душіть мене!.. ой, задихаюся... ой, мамо, спасіте!

Я схопив той листок, відкинув його на буряк, що біля її голови лежав на дорозі, й почав заспокоювати:

— Та ніхто вас не душить! То вам таке здається! Де вам болить — рука, чи нога, чи спина? Я вам поможу!

Але вона не чула мене. Вона знала своє:

— Не забирайте мене!.. відпустіть... я, товариш начальник, більше не буду!.. я каюся, товариш начальник!

Тепер вже не витримав я. Мене взяла злість і я мало не крикнув:

— Гляньте на мене! Я такий самий в чорта начальник, як ви! Я питаю, де вам болить? І як вас звати, бо ви лежите під мішком, мені вас не видно, то хоч би скажіть, з ким я говорю?

— Шо, шо? — сіреньким мишачим голоском проскімлила сіра ямка, і було невідомо, чи в неї такий голос з дитинства, чи він у неї таким став тепер од беззахисності і страху.

— Мене звати Ма-а-ги-ги...

— Як-як?

— Ма-а-а-га-га... я боюся...

— Кажіть і не бійтеся! Й не заїкайтесь! Ви можете не заїкатися?

— Можу... — продихнула вже повна туману ямка. — Мене звати Магдою, а за паспортом — Магдаліна...

— Тепер не бійтеся і скажіть, де вам болить?

— Я болю вся... кожна кісточка... так забилася...

— Дайте мені ваш пульс!

— Натє, беріть...

— Беру, — сказав я і взяв її ближчу до себе руку. Вона під мішком і я з її рукою в своїх — затихли. Через хвилину я їй сказав:

— На цій руці, Магдо, у вас пульса нема!

— Як це нема? — знову злякався її голос.

— Бо нема. Не чути!

— То, може, я вбилася і мене вже не стало...

— Дайте мені вашу другу руку!

— Ось, — прошепотів з ямки туманчик. — А як і на цій не буде?

Ми знову примовкли і цього разу я їй сказав:

— На цій руці — є.

— Є? Тахкотить?

— Пострибує!

— І ваш живчик скаче! Я його чую крізь ваші пучки!.. Лупить, наче копитцем коник, — раз-два-три і ще один раз!.. То ви не з міліції? Ви — лікар?

— Лікар, — відповів я. — Професор. І саме по таких, Магдо, як ви. Я — по-жіночому. По жінках.

— Обманюєте? Забожіться!

— Чого б то я мав божитися, коли я ще й ворожбит. Хочете, поворожу?

— Я боюся...

— Що ви все боїтеся та боїтеся?

— Бо я боюся усе життя... все життя в мене моя душа в п'ятках...

Я глянув на її кирзові чоботи — і мені уявилися в них онімлі од страху п'яти. Від чобота до чобота, з п'яти у п'яту там кидалася і просила помилування зловлена мною, як мишка, її душа... Обидві ж її руки вже лежали в моїх, і наші долоні, притулені мимовіль, поза нашою волею почали наливатися обережним вогнем...

Я розгладив її долоню й сказав:

— Почнемо з того, що вам тридцять п'ять років... Вгадав?

— Пошти... — зітхнула туманом ямка. — Позавчора, якраз в неділю, мені стукнуло тридцять один...

— Там, де, Магдо, тридцять один, там на нього дивляться усі тридцять п'ять. Чи ви не згодні?

— Згодна, бо куди дінешся... А вам скільки років? — несподівано запитала вона.

— Вгадайте.

— Вам, як по голосу, стільки, скільки й мені. Вгадала?

— Пошти, — відповів їй і я. — Хочете мене побачити?

— Наче хочу, а наче й ні... Раптом ви все-таки якийсь міліціонерський начальник — прихопили мене з мішком на гарячому і мені зараз буде капець!

— Вам, Магдо, і справді капець! — і я потихеньку почав стягати з неї мішок. По тому, як я тягнув його вниз, мені відкрива-

лось її лице: з-під сірої байкової хустини затемнілися рівні, як очеретяні качалочки, брови, а попелясті очі дивились на мене приречено і, мов намальовані, не мигали... Все в ній було продовгувате і довге — навіть шия під розщібненою куфайкою йшла поміж грудьми прямо до чоботяних ніг...

Тепер ми одне одного бачили. Ми вглядалися одне в одного чіпко і жадібно, бо і вона, ще лежачи під мішком, вже уявила мене з мого голосу, так само, як з її голосу я уявив її...

Все ближче та нижче моє обличчя само починало нахилятися над нею, коли вона раптом загородилася руками і, мов рибина з води, — сіра, туга, довга рибина! — усім своїм тілом відштовхнулася від дороги, скинулася і опинилася на ногах! Вона кинулась бігти, та один її чобіт наступив на мокрий буряк, нога підломилася і, скособочивши, вона западала на дорогу. Я встиг підхопити її, мої руки замкнулися в неї на спині і ми задихали подих в подих.

— Пожалійте мене! — простогнала вона. — Дайте мені від вас утекти, бо як раптом мене з вами уледять, то я — пропала!

— Магдо, Магдо, що ви таке говорите?

— Бо ніякий ви не лікар і не ворожбит! Ви, ви — американський шпійон! У вас он американський прапор на голові! — і її очі вкипіли в мій кеп.

Не розмикаючи на її спині рук, я, вже не лікар і не ворожбит, а американський шпигун, зашепотів:

— Я, Магдо, справді американський шпійон! Вчора вночі мене скинули з літака парашутом!

— І воза з конем, і цуцика, і лошатко? — здивувалась вона.

— Аякже! І їх. Лише коли ми викидалися з літака, то я з голови забув зняти оцього американського картуза!

— Ви, мабуть, молодий ще шпійончик, коли такий необачний! А парашут ваш де?

— На возі в задку лежить. Де б мені його діти? Чи закопати?

— Спаліть! — посовітувала вона. — І парашут, і прапор з лоба спаліть, бо як спіймають, то тоді не одхреститесь, все вам тоді пришиють — і прапор, і парашут!

— Спалю їх цієї ж ночі, бо завтра зранку маю прийматися за роботу: я мушу втертися у котрийсь із колгоспів, стану колгоспником, щоби все про колгоспи розвідати!

— Ой, не смішіть! Що там про них розвідувати? Коли хочете, я вам про них все розкажу за одну секунду, бо я у колгоспі змалечку. Жити-дихати, як у нас скрізь, у колгоспі можна! Як

правда і те, що ми, як вдається, все з нього тягнемо і несемо по хатах додому. Боїмося, трясемся, серце сьопасться у горлі, а ти чи сама, чи, як сьогодні, з дівчатами, а несеш: коли клумачок кукурудзи або гороху, або, як оце, буряків. Звісно, нас ловлять, трусять, страмлять, можуть запроторити і до тюрми, та все одно носиш, бо у нашім колгоспі як щось і заробиш, то дадуть тобі твій заробіток, як наче милостиню! Це називається: у що вб'єш — у те і в'їдеш! Тільки ж нікому про це не скажіть, бо я боюся! Ось кого в цю минуту я не боюся, то це тільки вас — шпійона! Мені навіть чудно, що я вас ненашого бачу і що від вас не по-нашому пахне!

— Від мене, Магдо, попахує віскі, що в перекладі на мову цукрового буряка називається самогоном!

— Колись буду згадувати, як мені пахло від вас американською самогоночкою!

— Тоді дихніть нею ще! — й не рознімаючи рук, я підпідняв її над дорогою...

Наше дихання стало сухим. Магдині брови, — а вони від туманного моросіння зробилися вогкими, — опинились на рівні моїх. Підпідняту від землі, я тримав її перед собою, коли кожух на мені заворушився, став зсуватись з плечей і — розстелитися на дорозі...

Сіру, сумну, я похилив її на туманець, і коли потихеньку наліг — вона важко здригнулася і приплющила очі...

... Боса, в моєму, їй до землі, кожусі, Магда йшла поруч зі мною й не піднімала похиленої голови. Вона йшла, як в чаду. «Боже, боже, що я наробила...» — чи собі, чи мені, чи дорозі шепотіла вона, а я однією рукою я її пригортав до свого плеча, а другою рукою тримав на спині мішка, куди повпихав її чоботи і куфайку. Замість байкової хустини тепер на Магдиній голові височів мій зелено-лимонний кеп: коли раптом почнеться дощ — її голова не змокне... «Боже, боже...» — шепотіла вона, а я знову її хотів, і знову ложив на голу, ніжну дорогу...

Так ми поволі, навлежачки, наближалися до її села. А воно на пригірку над ярком вже пробілювало з імлі стінами сонних хат і понад ним, понад його темно-багряними німими садками стояв і дивився місяць. Він, ніби крізь марлю, дивився й на нас, і в його текучому світлі висока, боса, бліда, в кожусі і в американському кепі над чорнобровим лицем тепер Магда йшла, ніби примара справжня! Її душа, що вже давно зголодніла за собі подібною і не знаходила її, і через те вже пізнала самотність, і

від самотності почала примирати, — раптом прокинулася і ожила!

— Ти не слухай, що я все балакаю та балакаю! Я ще ніколи так забагато не торохтіла!

— Зовсім ти, Магдо, не торохтиш! Аби ти знала, який приємний мені твій голос!

— Як тільки ти сказав мені «ви», то я мало не вмліла! У нас в колгоспі, коли наше начальство щось хоче від нас, то каже — гей, ти! «Гей, — каже, — ти! Завтра виходь на моркву, а ти, гей ти, — на кукурудзу!»... А тут раптом чую від тебе «ви» та ще й по імені — Магдо...

— А потім що я сказав? Чи нічого?

— А потім пішли твої побрехеньки: я, мовляв, лікар, я — ворожбит, я — шпійон!

Вона нагнулася, підбрала з дороги буряк, що його загубила, мабуть, котрась із її напарниць і мокрого та холодного, прийнялась прикладати до своєї одної й другої щоки:

— Скажи на правду — хто ти?

— Їй-богу, Магдо, я не із тих, що пильнують тебе і ловлять за клумак буряків!

— Ні, ні! Ти скажи мені, хто ти?

— Як би тобі сказати... я наче той... ну наче той...

— Але ж ти хитрий! Але ж ти дипломат! — вона заступила дорогу і протерла мені обличчя.

— Я, Магдо, справді є дипломат... і тільки-тільки з Америки... з Організації Об'єднаних Націй.

— Дурисвіт — о хто ти є! І в це я тепер повірю! А ще ти є бабодур!

— Хто-хто?

— Бабодур, бабовал, баболеж, бабоніч... — зашепотіла вона й дрібно задихала мені під шиєю у сорочку.

— Повтори ці слова, бо так ще про себе я ніколи не чув і не почую ніколи! Ти сама їх придумала чи від когось перейняла?

— Не знаю... не знаю...

— Тоді я, Магдо, продовжу їх сам!

— Не хочу... не хочу...

— А ти й не слухай! — і затуливши їй вухо коміром кожуха, заговорив крізь кожух їй на вухо. — Я, Магдо, і справді не лікар й не ворожбит, і не шпійон, і не затурканий дипломат! Я, знаєш, хто я? Я — Магдо-дур, Магдо-вал, Магдо-леж, Магдо-ніч, я тебе, Магдо, — знову-знову-хоч!

І знов похилив її на голу, ніжну дорогу...

... Крапля дощу — туга і шмалька, видно, остання з літа! — влупила з неба мене по лобі і вибила з голови ні про що й ні про кого бачений сон. Я лежав на кожусі посередині дороги і парував. Збоку в мене від голови повен туману димів мій кеп, а біля нього круглі буряк, що його Магда прикладала собі до щік... Перше, що зірвало мене на ноги, так це — де вона? І побачив її одразу: вже далеченько, по той бік ярка, глиняною стежиною, що пнула на пригірок, знову в своїй одежі — в куфайці і чоботах, і з порожнім мішком в руці, — в місячнім мерехтінні Магда підіймалася до свого села...

Я обтер кепом буряк і став його гризти. Буряк був твердий, як акацієва кора, і солодющий, як сто медів разом!.. Крапля за краплею, дощ розігнався і напосів, дорогою заджеркотіла вода, мій кожух почав підпливати. Мокрого та важкого, я перекинув його на руку і краєм водяної межі побрів, наче лось, до лісосмуги, до свого воза...

4

Обкутаний темінню, я ще довго у ній лежав і дивився, поки почне світати. Наді мною ходило вогке сороче гніздо. Вітер брався за нього, завалював з боку на бік, дув йому в чорний отвір, — прямо сороці в дзьоба! — і гніздо, здавалося, розпухало. Пухкотіла і темінь. Вона ворушилася в гіллі і вже по краях сіріла. Біля мене внизу, на возі, було тихіше. З поля тягнуло знайомим дощем, а від Магдиного села солом'яним димом — там, у селі, готуючись до весілля чи до проводів в армію, дядьки кололи й смалили свиней.

Притрушена вогким акацієвим листям, змигуючи дрімоту, подихувала Манюня. Султанчиківі, що, як завжди, ночував на сидінні в мене над головою, снилася якась чортівня, бо він уві сні поскімлював, ніби в чортів за щось відпрошувався. Нечиста сила, видно, Султанчика не відпускала і він через неї прогавив темного чоловіка, що підкрався до нас і причаївся за стовбуром. Смолистим, липучим зором непередбачений гість тягнувся до Манюні! Він її поїдав! «Конокрад!» — зблиснуло у мені і я за облавком воза намацав кісся коси...

Конокради знають, коли приходити. Поміж ніччю й світанком є такий проміжок часу, коли сонна людина, звір чи худоба западають в інші світи і собі не належать. Тоді що хочеш, те з

ними роби — бери їх, неси чи веди: вони в полоні незвіданих сил, яким немає ні назви, ні звідки вони приходять. Та цей про-
ява не знав, що саме цієї ночі сон мене не знеміг, бо у мені, як
той з акації кігтик, застрягла Магда, і я маруджуся. Тому коно-
водя намарне сюди прителепкався, до Манюні він не підійде, за
вездечку її не візьме і нетямна Манюня за ним не потуманіє!

— Гей ти! — на манір колгоспного Магдиного начальства
прокричав я йому. — Якщо ти прийшов по коня, то знай, що я
не дрімаю! В руках у мене коса і, поки не пізно, чухай туди, зві-
дкіля приваландав!

Так я його лякав, так я його відлякував, тоді як Султанчик,
що мав би вже кипіти на лапах — не розтулив навіть писка!
Рябий безбатченко насилу розкліпав очі і позіхнув. Затим він
спроквола промацав вушками темінь, лизнув перед писком па-
хучий динявий вітер, покосував на мене, чом це я серед ночі ні
на кого кричу, і знову заснув — чорти би його забрали! — своїм
химородним сном!

Виручила сорока. На мій опівнічний голос вона вистроми-
лася з гнізда і засікла придибу! Вона його заловила і застрочи-
ла, що прийшли по Манюню! Сорочине плем'я, що вікувало по
навколишніх лісосмугах в наскрізь продутих гніздах, — не за-
барилось! Воно почуло голос тривоги, втямило що до чого й з
усих крил налягло боронити коня! Поки воно долітало, моя спри-
тна сусідонька власними силами змаяла на прийшляка, ущип-
нула його за тім'я й змайнула в гілля! До заброди дійшло, що
він погорів і що треба щезати! Він став задкувати в гущавину,
коли з чотирьох миготливих сторін його обпало рябе скрекотін-
ня! Воно налетіло на нього літаючими дзьобами і прийнялося
скубти! Від напосілого хмарища неборака вже ледве відмахува-
вся, тряс плечима і спиною, навіть відхвицькувався ногами, коли
не витримав, щось просипів, гойднувся і повалився на землю...
Я скочив з воза і обережно, не випускаючи з рук косу, став до
нього підходити, і коли підійшов і нагнувся, то не повірив: пере-
ді мною, повалений вітром в осот, розкинувши рукави й геть
чисто обскубаний від коміра і до низу, лежав... мій рідний ко-
жух!.. То це ж я його сам, як притягся від Магди, вивернув, мо-
крого, вовною догори і почепив у п'яті на акацію просушити-
ся! Нас на нім з Магдою вже не було і я про нього забув!..

А сороки порозліталися по лісосмугах і на зиму, аби не мер-
знути, вовною з мого кожуха взялись затуляти у своїх гніздах
шпарини! І вже тепер, коли все втихомирилось і розсірілося,

Султанчик змівся з сидіння й пригнався до мене: я, мовляв, господарє, тут! На кого гавкати чи гарчати? І заходився навколо мене кружляти і кривуляти, нюхати, пхекати, пхукати та апчхикати! Затим він вигнався на середину розпластаного одягала й нагострив вушка на безшелесну акацію, де ніби й нічого не відбулося, в своїм коханім кубельці вже придрімала моя білобока приятелька!

Раптом кожух під Султанчиком став спухати горбом! В цуцка відібрало мову! Він зиркнув під лапки й покрейдянів! Але рябенька Султанчикова душа його не покинула: вона стислася в нім, напружилася, розігнулася — і помертвілий песьо такого дав горака, такого дав свічака, що опинився нарівні з сорочим гніздом і ледве його не осідлав! Та падаючи додолу, він знов простягнувся на кожуховім спухиренім місці й зробився іще рябішим! Лапки під ним розіхалися і він мене ніби спитав: і хто з ним таке витворяє?

Та витворяння лише почалося! Кожух під Султанчиком знову заворушився й, тримаючи його на собі, зашурхотів і поповз! Тепер цюцюньчик їхав на кожусі верхи! По вицвілому осоту мій лисий одяг пхався до воза! І він до нього допхався і, як здалося мені, був би його перекинув, та вперся в колесо, заторгався і зафиркав! Султанчик вдруге дав горака! Та за цим злетом піднявся не над сорочим гніздом, а над возом, де посріблене свіжим сонцем сріблилося бабине літо. На якусь мить Султанчик на нім завис, гавкнув, що хоче в село, додому і, наче на парашуті, на тім баболітинім павутинні опустивсь на сидіння. На сідалі він трішечки опритомнів і, задихнувши повітря по самий хвостик, зазирнув до колеса вниз — хто ж там таке страшне?

Підійшов до воза і я. Мій згорбатілий убір не ворухився. Коли ж я його стиха торкнув косою, він знову ожив й посунув тепер до мене! Відступаючи до Манюні, тут я й побачив: сіробілавий, тілистий, подібний до моєї на возі діжечки, з довгастою мордочкою і низькими, важкими ступнями з-під кожуха вилазив борсук! Чорними, як соняшникові зерна, очатами він ображено глянув на мене і, як почувлось мені, забурчав: «І хто на мою нору, де я вже заліг на зиму, кинув смердючу оцю халамиду?» « — Вітер! — застрочила борсукові сорока. — Це не вони — не цей чоловік і не Манюня! Лису оцю халамиду на твою квартиру скинув з акації вітер! Тупцяй, вайло, до свого лігва назад і залягай, і не думай, що ти бардзо комусь потрібен!..»

Вдруге борсук на мене не глянув і, перевалюючись натоптаними боками, пофиркав до свого завалюючого зимівника...

Промите вчорашнім дощиком, сонце зійшло в мене під бочком, за возом, на буряковому полі. Вогке проміння попрямувало на той бік ярка, де під прижовклим віттям садків білими печеричками додрімували хати... Я відсипав з мішка вівса й, поки Манюня снідала, вгадував, у якій із тих печеричок живе та вже проснулася Магда? Вона прокинулася, взулася, вмилася, розчесалася і перед тим, як видоїти козу й податися на роботу, пристоляла на порозі. Через подвір'я й город її погляд подаленів до лісосмуги: Магда шукала мене — де я? Ночував під акаціями на возі, чи, може, вже покотив, і мої сліди застелило опале листя?..

Я ступив на сидіння, настромив на косу свого папугу-кепа й через ярк вбік села подав позивні. Мої з лісосмуги знаки Магда, видно, помітила, бо одна із хат-печеричок забіліла біліше від інших! Втішений, я відміряв Манюні вівса повторно, підніс по крайцю хліба Орлику та Султанчику і став чекати гостей — взявся за бур'яни! Навкруги воза я викосив їх до бадилли, лишив тільки кущик синіх сокирок та кілька стебел петрового батога: сині сокирки для Магди, а голубий петрів батіг приберіг для примар — жінок і дівчат з її ланки. Їх було восьмеро. Магда — дев'ята. За годину вони йтимуть на буряки, і я їх зустрінуть гостинцем на честь нашого з ними нічного знайомства — качками. Та скільки їх в мене — заважав полічити Султанчик. В нім раптом з'явився мисливський запал, і цюця хапав ту або ту за шию й тягнув за діжечку чи за каністри. Лише тоді, коли я його прилякав борсуком і показав на пащекувату борсучу нору, рябенький сучий синок жалібно скавульнув і смиренно приліг біля чобота. А качок було дев'ять! По качечці на примару! Ось воно як і коли мої трофеї мені пригодилися! Лапами догори, я перев'язав їх шпагатом і поміж двома акаціями розтягнув перед буряковим полем. А сторожем коло них знов почепив свого згвалтованого кожуха!..

В супроводі Султанчика Манюня з Орликом побрели на багштан попастися. Я ж виліз на воза, вкрився другим своїм кожухом, приліг щочкою на обліплене листям сидіння і став виглядати Магду — дивитися на її село. Та чи далеко було дивитися, чи бабине літо високою прямовисною сіткою запавутило ярк і пригірок, бо в очах мені мерехтіло і я, скільки не приглядався, бачив, що не бачу нічого. І лише тоді, коли з синьої розхилини неба в те баболітине павутиння влетіли чорні шпаки і, вилетівши із нього срібними, залишили в нім прохід, — тим шпачиним проходом мій погляд легко пішов до Магдиного сільця! А

воно, над ярком приліплене до землі, боязкими вікнами з вишняків придивлялося до стороннього мене і намагалося втиснутися в городи, зробитися непомітнішим й меншим! Та я оглядав його вже наче рідне — з нього мала з'явитися Магда! Вона та її з козами ланка зйдуть із пригірка і протемніють куфайками до тих ще кількох бурякових куп, які вони недочистили вчора. Поки вони сядуть кружка і, взявшись однією рукою за гичку, зблиснуть ножами, аби ту гичку від буряка відрізати, і поки ту гичку кози почнуть жувати, — з лісосмуги до їхніх персон вирине моє велике цабе! Позаду мене ступатимуть Манюня, Орлик й Султанчик, а я з пов'язаними качками через одне й друге плече підійду і скажу: «Доброго ранку! Я, дівчата, до вас у гості! Чи ви вже снідали? Вже? Тоді на обід прийміть од мене по качечці! Засмажимо їх чи зваримо? Запрошую вас до себе — на возі в мене є все: і сковорода, і казан!»

Ці небесні слова я проговорював навіть вголос і знову стеріг Магдине миле сільце й ніяк не міг взяти в голову, чом воно все порожнє? В ньому не ворушилася жодна людська ранкова душа! Щось там не те, міркував я, бо знав, що дядьки і тітки на ногах товчуться ще здосвіта. Тепер же на їхніх прихатніх подвір'ях ніхто не порався, на городах не нагинався, вуличками не прошкував. Не було видно ніде ні куфайки, ні хустки, ні картуза або шапки. Під багряними вишняками мовчки білили самі хати, лише на глиняних мурах, б'ючи себе вогнистими крилами по вогнистих боках, після вранішньої любови дерли горло півні. Півні були більшими за хати! А біля хат нікого! Може, начальство погнало і Магду, і її ланку, і всіх у селі на інші десь буряки, коли за вікнами ще й не світало? Бурякових полів тут — море, де не ступиш — буряк! А що в селі нікого нема, то, може, мені тільки здається, бо і павутиння в очах сріблить, і дві ночі не спав. Трохи ще поочікую, а як не буде — запряжу Манюню й поїду Магду шукати. Десь вона мусить бути і є! І я вже дивився не на село, а на глиняну стежку, що пнула на пригірок і по якій Магда вночі пішла від мене додому. Тепер ця порожня стежка повужчала і примерла... Я укритися кожухом з головою і під далекий голос півнів задрімав. Дрімав — не дрімав, але почув, як у селі щось гупнуло! Воно грізно когось про щось попередило і, наче звисаючи з мурів на огудинні гарбузи, обважніло над вуличками зависло. «Бубон! Хтось, видно, зранку здурів й з дурної сили калатнув у бубон!» — подумав я і попхав голову під сидіння, аби того калатала не слухати. Але воно вже загупало і забило на все село,

що печерички-хати повлазили в землю мало не з вікнами, а затремтіли враз вишняки попритрушували їх листками. Та коли бубняра підперли ще й мідноголосі труби, що забубукали, мов водяні бугаї, і коли вони разом злучилися в один урочисто-мідний марш, до мене дійшло: за хатами й вишняками біля невидного мені сільського клубу розпочалося свято. І не яке-небудь просте, а вельми знатне! Бо не веселеньким триндиканням командири села відзначали його, а потужними маршами! І вже напевно, що на тім торжестві, обійнявши себе за холодні плечі, стоїть і дивиться в ноги Магда. Вона, як і всі, бути на нім зобов'язана. А коли так, то сьогодні її не побачити — на цікавих очах сільчан та під налитим оком начальства до мене у лісосмугу вона шезнути побоїться. Хіба прокрадеться, як стемніє... Тож до сутінків Магди мені не буде! З досади я дістав з діжечки пляшку, докутав її до дна і знов запхав голову під сидіння. Та де! Той духовий оркестр прихопив мене й там! Він догримів до мене і в мою схованку: торсонув возом, а возові колеса, що досі стояли поміж кротячими кротовинами непорушно, від його маршової бадьорости мало не зрушили з місця! Але не зрушили, бо не було Манюні!

Манюня темніла на баштані, і разом з Орликом та Султанчиком понуривши голови у мишій, щось з нього слухали. І що уважніше й довше їхні вуха в мишій влипали, то жвавіше у них стали ходити хвости, а шкура засмикалася, ніби їх, усих трьох, почало бити електрикою! І не лише їх, але й мене — ноги мої на возі невідомо від чого засіпалися! Я виліз із-під сидіння і сів. Посидів, затим знову приліг і знову відчув у собі й під собою якусь тривожну тремтливість! Вона проймала мене наскрізь! І йшла вона з-під землі! Я приклав вухо до днища воза і зрозумів: з-під землі, попід возом грав ще один духовий оркестр! І він був не той, що садив з Магдиного села, а зовсім інший — кротячий! Кроти духопелили просто зі своїх кротовин! Видно, й у них, як і в Магдиному селі було своє гонорове свято! І свій гоноровий марш! Тож саме його пружне звучання чули мої чотириногі колеги! Манюня, Орлик й Султанчик вже навіть не шарпалися, а під кротячі карбовані ритми замарширували на баштані як солдати — лише Орлик з Султанчиком рубали кроки, як прості рядові, а Манюня ступала копитами, як молода офіцерша!

Перед своїм та сусіднім племенем кроти-землюшники-музиканти зібралися під моїм возом на штик лопати в землі, і в чорному залі, вимитому в землі дощами, надимаючи щічки, пруг-

кенькими хоботками дули і дули в труби. Мідні труби і трубочки в їхніх руках-лопатках аж розпеклися й мало не плавилися!.. І хто б міг подумати, що цей кротячий народ і кожен зокрема кріт, що був менший за баклажана, такий пристрасний та завзятий! Від струсу і шоку, і вже непритомні, з підземельної стелі падала на кротів їхня життєва сила — дощові черв'яки, але землюшникам було не до них: усі вони — від стариганчика до малятка — перебували в гіпнозі свого коронного маршу «Ніч крота»! Та і мені «Ніч крота» починав подобатися, він міг би стати моїм улюбленим маршем, якби над вухом знову не вжарив оркестр із Магдиного села! Шестеро впрілих дядьків та сьомий з бубоном на животі гриміли трубами і калаталом і вели за собою село і Магду!..

Я її не впізнав! Магда йшла не в своїх загартованих кирзових чоботах і ватяній куфайці, а в гумових ботах, плюшевому жакеті з медаллю і під червоним прапором! Вона ж і несла його. А за Магдою, як і вона, в ботах й так само в плюшах перемовлялися дві чорняві її ровесниці: в їхніх руках понад ними, поміж двома акацієвими тичками надувався розвітрений транспарант з червоними літерами «Колгосп «Шлях до Комунізму», а нижче білими літерами було накреслено: «День Буряка — 1991 рік».

Третя Магдина подруга йшла з буряком живим. Вона тримала його перед собою, і він з кошлатою гривною на боках величаво круглів перед її лицем й нагадував голову гривастого лева.

За сьайливим оркестром, за Магдою-прапороносицею, транспарантом та буряком-левом тримало напрям районне начальство. З прямими на прямих спинах плечима, в габардинових макінтошах воно ступало, ніби саме йшло попереду себе. Разом з двома інструкторами та головою Магдиного колгоспу рухався секретар районного комітету партії: він та його інструктори дивилися перед собою прямо — прямі їхні очі ні на кого не відволікалися. На два кроки позаду від них в мишастих плащах кольору сталі поблискували окулярами прокурор та суддя. На крок поза ними ставив ногу начальник міліції. За сталевими спинами прокурора й судді та головного міліціонера курсували інші районні достойники: начальник по здачі м'яса та молока; начальник по заготівлі й засолу помідорів і огірків; начальник по заготівлі і здачі яблук, вишень і груш; начальник курок-несучок, або яйцебази; начальник по відрізанню землі — городів й садків — у тих, хто не робить в колгоспі. Перебирало ногами ще десь з десятка начальників менших — не в капелюхах, а в простих картузах і в наклад-

них кишенях з ручками-самописками. А вже за ними темним плюшевим шлейфом і всі, як одна, в зелених, напередодні завезених в магазин японських хустинах, тягнулися Магдині подруги-буряківниці, а з тими так само зеленоголові свинарки, доярки й телятниці і зігнуті в попереках, з паличками, зеленоголові бабусі. А ще — неквапливі дядьки та кілька сухих допотопних дідів... Свято було для всіх! І, головне, грала музика! Та якби вони знали, що їм не один грає оркестр, а два — один з-під землі кротячий зі своїм маршем «Ніч крота», а другий дядьківський з маршем «День Буряка», то їхнє щастя сягнуло б неба!..

З іншого боку поля, звідки почався вітер, задиркотіло четверо тракторів. Вони поспішали, бо вигналися на поле, як десантні війська. З їхніх вихлястих причепів на руках трактористів почали приземлятися дощаті столи і лави, корзини з посудом і пляшками та півторавідерні каstrюлі, що від них на акацію до сороки запахло тушкованою капустою! Не худими жуками й одноманітними мишами, якими вона день при дні харчувалася, а тушкованою на м'ясі капустою запахло з поля сороці! Смаковита духмяність просто-таки її оповила і в неї набралось повендзьоб слини! Сорока вже було ворухнулась до тих каstrюль, коли її погляд зупинився на Магді. Й не так на Магді, що під червоним полотнищем наближалася по дорозі, як на блискотливій на її грудях медалі! Сорока любила колір! Вона вже мала в гнізді мідну гільзу з патрона й уламок алюмінієвого гребінця, але такої грайливої цяці, як на Магдиній цяці, в сороки ще не було! Серце в неї роздвоїлося: одна його половинка кликала до наїдків, а друга — завмирати на гілці й дивитися на Магдине срібне сьйвочко!.. Переміг живіт. Сорока махнула крилом на медаль й понад купами буряків поскрекотіла до дядьківських столів, де, коли вдасться, перепаде щось і їй...

А Магда мене проминала! А я ж як чекав, коли вона пройде отут біля воза, біля моєї вистровленої з-під кожуха голови і її попелясті очі глянуть на мене вологим жаром! Не подивилась. Не глянула. Підперта в спину державним оком начальства, оглушена бубоном та із забитими памороками від шаленіючих труб, вона протемніла повз мене чужа чужою! Навіть те на дорозі місце, яке ще дихало нами, не прохололо, тепле, від нас обох, — вона переступила й пройшла! Пролопотіла на вітрі прапором, що золотою китицею з держака ще й бив її по щоці!

Зате її подруги — вчорашні мої примари — дві з транспара-

нтом і третя, кульгавенька, з буряком на руках, оглянувшись на вже приморене, відстале начальство, мене признали:

— Валю! Женю! Чи це не той, від кого ми уночі тікали? Він чи не він?

— Ти, Клаво, краще поглянь, як ця зміюка вириває нам руки! — впираючись ногами в обочину й ковзнувши по мені здичавілими од напруги очима, Валя і Женя тягли до себе свій транспарант, що рвався з тичок під хмари.

— Доброго ранку! — притишуючи ходу, привіталася Клава. — Ви нас упізнаєте?

— Доброго ранку! Але сьогодні, дівчата, ви не ті й не такі!

— І ті, і такі! — Клава переступила обочину і підійшла до мене. — Тільки сьогодні ми з музикою! А вам тут самому не страшно?

— Страшно.

— А чого ж тоді сам?

— Бо сам!

— Ходімте з нами! Ми вас оженемо! Ідемте, бо до вечора нас розхапають і вам ніхто не дістанеться! Бачите, скільки тут парубків! — і кульгавенька Клава паглатим своїм буряком хитнула на змокріле начальство. — Не прозивайте нас!

— Постараюся! Напою коня і — за вами!

— Не забаріться!

— Не забарюсь!

— А ви тут надовго?

— Я тут наскільки схочу.

В Клавінім погляді щось ніби клацнуло. Її ранковий, з подушки погляд ніби замкнув мене на замок. Буряк на її руках поважчав і вона посадила його на голову:

— Ну, я побігла...

Та Клава лише переступила з ноги на ногу, глянула, де начальство, чи є в неї ще хвилинка? Хвилинка була, і Клава сказала:

— Бачите, як шкандибаю! І знаєте, через що? Через оці, що на мені, боти! Їх минулої осені видали нам за буряки. Прийшла додому, взуваюся, а воно вийшло — обидва на одну ногу! Тепер ходжу, як підстрелена! — вона засміялася й, накульгуючи, побігла, а коли наздогнала Валю і Женю, то своєю увінчаною буряком головою оглянулася на мене і раз, і вдруге... Магда, коли мене проминула, не оглянулася і півразу!..

Вітер покинув знущатися над транспарантом і потягнув таким духом засмаженого м'яся й тушкованої капусти, що коли

дядьки-музиканти сяйливими трубами задихнули ті аромати в себе, то не хотіли їх видихати! А коли видихнули, то гримонули трубами так, що буряки в бурякових купах заворушилися! А тим часом за трубами і за розгепаним бубоном Клава, Валя і Женя, і не моя вже Магда у своїх празникових плюшах і парадних на кнопках ботах звернули на бурячище...

Вітер подужчав, і моє птаство, прив'язане до шпагату лапами догори, розгойдалося над столами, де балакуче людське юрмовисько повмощувалося на лавах перед мисками й гранчаками. Такої гущі народу мої пернаті боялися, вже будучи й неживими! Вони би звідти втікали навіть лапами догори! Та прив'язані до шпагату, птахи на вітрі лише розгойдалися і, обійдені долею, взяли на шпагат й зневаженого Магдою мене. Тепер я з-під хмар на летючій качачій гойдалці, лежачи на жовтих качачих лапах обличчям до бурячища, розмахавсь понад Магдою і жінками, над підстриженими під «бокс» дядьками і під «венгерочку» потилицями начальства, чії урочисті тости лупили по пролітаючому мені, наче зенітки по літаку! Тости вибухали навколо мене, ніби шрапнель, і після кожного вибуху оркестр ушкварював туш!

Тости і тости і туш, туш й перецокіт налитих ущертг гранчаків; зблиски білих й залізних із нержавіючої сталі зубів; з кущиками щетини на борлаках, задерті голови випиваючих й ніяк нехмеліючих важкоруких чоловіків; розгарячілі від чарочки і вже осмілілі, ніби у себе вдома, говірливі жінки:

— Живемо через дорогу, а я вас, Насте, ніколи й не бачу!

— А вас, Маріє, хіба коли видно? Ні вас, ні мене не видно!

— Та ж я ходжу на буряк аж туди, під Іванівку! Іду — темно, приходжу — темно! А ви ходите ближче, де ми тепер осьдечки сидимо!

— Ой чого від чого я вже захмеліла!

— Давайте іще по крапельці, що вже, нарешті, зустрілися!

— Тихше! Тихіше! — з дальнього краю столів підвівся начальник землі. Присадкуватий, мов трактор, темний з лица і погляду, він просто-таки світився любов'ю до свого рідного до смерті народу. — Хочу піднести на честь нашого Буряка! І хоча наш День Буряка поголовним іще не став, я вірю, що він поголовним буде!

— І міжнародним! — докинув начальник по здачі м'яса і молока.

— І інтернаціональним! — вигукнув начальник по заготівлі яблук, вишень і груш.

— Ні, я не згоден! Себто, я згоден, але-але! — заперечив начальник курок-несучок й недоговорив. Він як астматик мусив передихнути. Та заперечливе словечко «але-але» з нього вже вилетіло. Саме через оте словечко його колеги, районні достойники, що сиділи праворуч й ліворуч біля секретаря, обережно притихли.

— ... і поголовним, і міжнародним, й інтернаціональним, — але! — знову почав начальник несучок і знов на «але» замовк! Тепер командири району переглянулися. Гостріше запахло капустою, стало чути навіть осу, що влізла в гранчак і почала топитися.

— ... і поголовним, і міжнародним, і інтернаціональним... — знову узявсь несучка.

— ... і, і, і! — підказували несучці прокурор та суддя.

— ... але-але — і Всесвітнім! — видихнув непримиренець.

— Хай живе Всесвітній День Буряка!

Поводирі району і сам секретар здригнулися, бо так достославно не говорив ще ніхто! Після такого тосту годилося б заспівати! Але достойники не заспівали, бо, прибравши споперед миски лікті, над головами дядьків і тіток роздвигнув плечі начальник по заготівлі й засолу помідорів і огірків:

— Нехай же вічно живе наш поголовний і міжнародний, інтернаціональний, а в недалекому майбутньому — двічі на рік Всесвітній День Буряка! Один раз, коли ми його сіємо, а другий — коли збираємо! Двічі на рік Всесвітній День Буряка нехай проживає вічно! — і начальник засолу підняв над собою гранчак.

Магда, дивлячись на ту чарку, піднесла прапор на всю висоту своїх рук.

Гримнув туш.

— Слава партії і правительству! — з іншого краю столів заволав якийсь зашуганий дідок. Вітаючи дідову відчайдушність, вже підпилі дядьки забили в долоні. Заплескав і секретар і показав правицею на дідка. Оркестр розвернувся до оратора трубами й просурмив йому туш персонально! Дійнятий до сльози, народний промовець витягнувся по стійці «струнко», а коли нишком присів коло своєї баби, то ще продовжував шепотіти:

— ... і правительству... і правительству...

— Тю! — сказала діду глуха його баба.

— Гірко! Гірко! — закричали до них вже злегка помаковілі молодичі. — Поцілуйтеся! Поцьомайтеся, як молоді на весіллі!

— Оркестр, — вальс! — обернувся від столу до музик сек-

ретар і, перекинувши через лаву ноги, пристукнув підборами перед Магдою, що стояла в нього за спиною з прапором. Від такого — та ще й від кого! — запрошення Магда зніяковіла, проте одразу подумала: а куди знамено? Куди його й де подіти? Та секретар вже обійняв її темний стан, і вони втрюх — Магда, прапор і секретар — приготувались до танцю.

Замовлений вальс дядьки-музиканти ледвечко потягнули! Їхні змуляні трубами губи, що видували марші і туші цілісінький день, порозпухали, мов пампушки! Через те замовлений вальс не полинув, а забуксував! Та для жінок він годився й таким! Жінки вийшли з-поза столів й тримаючи рівно шиї і голови, мов на воді вечорові гуси, повільними парами незаймано попливли... Чоловіки поглядали на них і займались своїм — де сиділи, там і сиділи...

Від небокраю на бурячище напливло павутиння й, вальсуючи в ньому, обгорнені тим павутинням жінки опинилися наче в неводі. Вони кружляли у нім по колу, й мені здавалося, що із такого бурякового невода вони не впливуть вже ніколи... Хто з них була молода, а яка уже старша — я їх не вирізняв: по тому, як вечоріло, їхні зелені голови зливалися з купами зеленої бурякової гички, а чорні плюші робилися чорним полем. Ні їх, ні землі ставало не видно. Темно-синя імла поховала і скіфські могили, що на ніч посходилися на небокраї, і печеречки-села з голосами півнів. Всих покривала пітьма, а заодно вона стала гасити й жінок, як гасить зорі похмуре море...

Але жінкам було хороше! А Магді — найхорошіше! Аякже! З нею вальсує сам секретар районного комітету партії! Від нього пахне його духами! А привітний який і чемний! Наче надрізаний бурячок, що так і хочеться його лизнути! А золоті зуби!.. Правда, золоті зуби в його усміхненім роті трохи страшненько жевріють, але не страшно! Зате, коли він наміряється кашлянути, то кашляє не як прокурений чорт, а легесенько прикриває долонею рота! А коли ненароком наступить на її бота, то вибачається!.. Ні, він не такий, як той, що зараз чипіє в лісосмузі! В цього на плечах цілий район, він начальникує над усіма начальниками! А той байдикує степами, живе на возі й від нього віє конем! «Конем, а ще кожухом!» — подумала Магда й, кружляючи з жевріючим секретарем, раптом відчула, як під жакетом по її тілу, як по вогню, йдуть мої темні руки...

Від бурякового поля щось мною кинуло глянути на баштан. Я глянув й застиг: до мене бігла Манюня — вся у вогні! Вона

горіла! Часом вогонь з неї злітав, але знову наздоганяв, чіплявся і сатанів! Хто підпалив її? Хто обілляв соляркою чи бензином? Кому вона що зробила чи перейшла дорогу? Та що за таке? Що за химерна якась чудасія: той на Манюні вогонь був якимсь дивним — він був холодним! Холодним і неживим! Але ж Манюня у нім палала! Аби погасити його на собі, вона звалилася в мокрий бур'ян і заходила у бур'яні качатися! Вона нагрібала його на себе шиєю і ногами, шкрябалася об стебла боками, терлася животом, качалася ще і ще, а як потухла, то причаїлась, полежала, а коли зірвалася на копита знову, то загорілася знов! Вдруге той озвірілий вогонь обхопив її всю — від гриви, хвоста й по підкови! Ще один раз вона стала біжучим полум'ям і освітила собою все, що на баштані проживало — від зблідлих од переляку лисиць і до найменшого мишеняття! До мене котилася вже не Манюня, а як буває під час грози, утворена громом й налита розплавленими блискавками, виникає сліпуча сферична куля! Така повна грому й скипілої сили блискавка-куля мовчки пливе над землею, та як тільки вона на щось наштовхнеться, то прогримоче так, що загориться навіть повітря! Тепер та блискавка-куля-вибух-Манюня допливала до мене і, коли допливла й черкнулась об воза, то шарахнуло так, що моя голова перекрутилась очима за спину і я побачив: з даху бойової машини морської піхоти — амфібії, що зупинася біля мене, й шарахнула вихлопною трубою, смалив військовий прожектор! Він смалив по Манюні і, як почувось мені, — реготав! Так ось хто, — сволота! — гнав і палив мою лошичку! Гнав і палив, і мало не вгробив!

Біля прожектора на амфібії малиновіли цигарками двоє опастих чолов'яг, і дебелиший з них дебелою голосиною прогутів:

— Отже-значить, — рубаємо! Потихеньку вночі рубаємо колгоспні акації додому собі на дрівця? — і полоснув прожектором не лише по Манюні, але й по мені, полоснув і раптово вимкнув!

Манюня і я, що осліпли було від світла, тепер осліпли від чорноти! На голови нам хтось ніби накинув чорні мішки і зав'язав на горлі, бо ми ще й стали душитися — косогором тягнулася колона військових машин, й привіяний від них сморід перегорілої солярки був таким в'їдливим, що в ньому задихнулися б і протигази!

— Запрягай свого коника і, поки цілий, рви звідси кігті! — з даху своєї броньованої колісниці прогук басоля і знову ввімкнув прожектор! І знову вимкнув! І знову ввімкнув!..

Мною затіпало! Я схопив косу і косанув перед прожектором жовте повітря!

— Черкани нею собі по яйцях! — порадив мені мій амфібійний візаві.

— Присвіти прожектором яйця свої, щоби мені цією косою було видніше зробить тебе євнухом! — порадив йому і я.

— Як, як ти сказав? — він не повірив, що так з ним говорять.

— Руки по швах! Стояти й не ворухитися! — наказав я.

— І що, і що? — тепер в його голосі почулася ошелешеність, і він, і його напарник викинули цигарки за спину. — Ну, стою... ну, стою... — Раптом він напіндючився знову. — А хто ти такий, що нами командуєш? Я, ось наприклад, мічман Микита Дузь! А ти хто за один?

— П'ятнадцять діб гауптвахти за непоштиві слова перед маршалом! Я — маршал Микола Вінграновський!

— Слухаю, товаришу маршал! — мічманів голос враз пересівся. Його рокочучий бас зів'яв, і він для себе прошепотів: — І треба ж, Йосип його на кобилі, отак попастися! Погоріти на рівному місці!

— Влипли по самі вуха! — відшепотів Дузю його напарник.

— З прибуттям до частини доповісте командирю!

— Єсть, товаришу маршал, доповісти командирю про п'ятнадцять діб заслуженої «губи»! — і разом, удвох, вони пригнули прожектор собі під ноги, від чого їхня амфібія стала схожа на шаленіюче вогнище, а всередині вогню опинились тепер вони — Дузь і його напарник! Тепер горіли вони, як перед тим палахкотіла моя Манюня.

— Товаришу маршал, дозвольте...

— Відставити балачки!

— Єсть, товаришу маршал, відставити балачки й не розмовляти! Та що накажете: наше світило нехай працює, чи його к бісу вимкнути?

— Ваше світило нехай працює, а ви прямуйте своєю дорогою!

— Товаришу маршал! — в голосі Дузя з'явилось благання. — Свою «губу» я відбуду, але дозвольте мені звернутись до вас з інтимним проханням...

— Підійдіть! — згодився я.

Мічман сплигнув з амфібії і заскавчав.

— Що трапилося? — запитав я його.

— Наступив на мокрий буряк ногою! І, мабуть, підвихнув! Пху! — й на другій нозі він підскакав до мене — в ряхтінні прожектора його, ніби пудова гиря, смоляна голова смоляними очима причорніла до мене ближче. Дивитись мені в обличчя мічман не зважувався. Його чинопідлеглий погляд лиш винувато пробіг й не зупинився ні на моїх підковоподібних вусах, що я їх заради Магди рівненько підстриг, ні на моїх ради неї поголених щоках. Не запримітив мічман й американського прапора над козирком мого кепа, якого я, ніби знічев'я, зняв з голови й заховав під сидіння. Зате смоляний його погляд прилип до бронзової блискавки, що була вшита в мою фланелеву куртку й, таємниче полискуючи, видавалася золотою. Оцінивши її дорогу значимість, він, вже нарешті, зважився глянути в мої маршальські очі і, самовіддано дивлячись в них, ще один раз пересвідчучись, з ким має справу, — багатозначно умгукнув. Тоді, оглянувшись, чи ніхто нас не чує, заговорив:

— Товаришу маршал! Пробачте й простіть мені ті непоштиві яйця! Я, Йосип його на кобилі, здуру бовкнув про них, бо що в мене в ширінці, те в мене й у голові! А все йде від того, що я, відколи на флоті, думаю лише про одне — про баришень! Вдень і вночі я думаю тільки про них! Ось через що я такий аморальний! Розпушта вилазе з мене сама!.. Ви дозволите мені балакати ще?

— Стривайте! — зупинив я охочого до балачок сексуального морського вовка, бо, дрімливо помуркуючи моторами, до амфібії дотягувалася колона моряцьких машин. Цим разом від них погнало таким духом маринованих оселедців, що в носі мені закрутило і я облизався! Заграли ніздрі й у Дузя, а на його напарника напала голодна гикавка!

— Коли нас, моряків, один раз на сто років випускають на берег провітритися, — продовжував Дузь, — на кілька отих куцохвостих годин на волю, то з кожним із нас на березі відбувається одне й те саме — ми тільки й дивимося, до якої б це баришні підлататися!.. І підлатуємося! То морозиво з нею з'їси, купиш насіння чи навіть губну помаду й обов'язково зводиш в кіно, бо після кіна вона до тебе уже й сміється! І ти підрегочуєш їй! Тоді, позиркуючи на годинник, аби не спізнитися на корабель, прихилиєш кралечку до плеча й ведеш її через скверик, де густіші куці. Ложиш її, покірливе золотце, на травичку і вже добуваєш з матні свого банабаку, коли раптом тобі над потилицею хтось з патруля як закомандує-пожартус: «Марш, злягальнику, на ко-

рабель! Твоє увільнення закінчилось!» А тут ще й сам патруль, наче звір, неподалеку стовбичить і точить об тебе очі!.. Та пропади воно пропадом все і з такою любов'ю, і з отакою волею! Хоч бери та й сказися!

— Тепер ваше море на буряках? — запитав я мічмана Дузя.

— Ні, товаришу маршал! Наше море — на морі, а сюди, у степи, кинули нас на допомогу трудящим колгоспникам для вивезення буряків на цукровий завод. І зараз ми тут: окремих загін моряків ордена Червоного Прапора Чорноморського флоту з п'ятьма бортовими машинами та при одній амфібії шукаємо ввірений нам колгосп «Шлях до Комунізму» й ніяк не можемо його знайти. Прибуваємо — як і накреслено в нас на карті — у відповідне село, питаємо в голови: «Ви — колгосп «Шлях до Комунізму»? «Ми». «А ми — моряки. Прибули до вас для вивезення буряків». «Ні, — каже нам голова, — ви не до нас. Наш буряк позавчора вивезли такі ж, як і ви, тільки солдати. Їдьте оно за горб, там ще є один «Шлях до Комунізму», може, він ваш». Тягнемось за горб. Приїздимо. Питаємо в голови: «Ви — колгосп «Шлях до Комунізму»? «Ми». «А ми — моряки. Прибули до вас для вивезення буряків». «Ні, — каже нам і той голова. — Ви не до нас. Наш буряк вчора вивезли такі ж, як і ви, тільки танкісти. Туди оно їдьте за косогір, там ще є один «Шлях до Комунізму», може, він ваш». Їдемо. На косогорі нам звечоріло і я увімкнув прожектор. Свічу-свічу в присмерку по дорозі, а тоді, думаю, дай, для розваги, полякаю на ніч лисиць. Розвертаю світило в поле, свічу в теміні по бур'янах, коли, бачу, пасеться коник!

— Лошичка, — уточнив я.

— Моя маленька! Моя манюнечка! — пожалів Дузь Манюню й нахилився до її вуха. — Влупи мене в зуби копитом, аби в темній моїй голові засвітилося!

— За безкорисливу відданість трудовому народу... — почав урочисто я й церемоніально подивився на Дузя. Він передчув, що зараз має відбутися щось небуденне, і його плечі пішли назад, а голова — вперед.

— За безкорисливу відданість трудовому народу і солідарну йому допомогу знімаю з вас гауптвахту і нагороджую премією та медаллю! — і, нахилившись на днище воза, відімкнув сундук, де з-поміж рибальського причандалля в мене валялося кілька, схожих на Магдину, сувенірних срібних медальок. Я накупив їх у котромусь з кіосків Об'єднаних Націй, аби переробити

на блешні для спінінга й на час відпустки возити з собою. Взявши одну таку миловидну медальку-блешеньку з гачком-трійчаком, я приколов її до сірої роби Дузя. Дузь покосився на невідому йому відзнаку й зніяковіло закліпав.

— Вітаю, мічмане, й поздоровляю!

— Радий стараця! — видихнув він.

Затим я дістав з діжечки пляшку віскі і вклав її Дузеві в ліву руку, бо права його рука, віддаючи мені честь, посмикувалася на скроні біля мічманського з крабом кашкета.

— А на закуску вам — дичина! — й зійшовши з воза, відв'язав від акацій шпагат з качками і всі дев'ять штук лапами догори почепив на Дузя.

Тепер з медаллю Організації Об'єднаних Націй та із розкішною в'язкою вітчизняних качок на шиї мічман Микита Дузь був готовий для подальшого пошуку ввіреного йому колгоспу «Шлях до Комунізму».

— Обсвіти мене з маршалом, аби нас бачили й чули всі! — гукнув він своєму напарнику-гикавці, і той з даху амфібії всмалив прожектором по Дузю й мені, що ми з ним одразу ж перетворилися на смолоскипи!

-Товариші моряки! — з облитого світінням мене свій смоляний погляд мічман перекинув на прищухлі машини. — Краснофлотці! Вам шле привіт і вітання маршал Радянського Союзу! Ось він стоїть поруч зі мною і піднімає руку!

Я підняв руку.

— Привітаймо ж його і ми — натиснемо на сигнали!

І моряки натисли: з темних кабін галаснули клаксони! І не по одному, а скопом вони гуданули так, що від їхнього гудища сонна сорока дременула з гнізда, а за сорокою все, що вже примостилося на ніч у лісосмузі й на баштані, придрімало на лапах і животах, порснуло врозтіч — залопотіло, побігло і поповзло!.. Я навіть не думав, що навкруг мене жило стільки і земляного, і трав'яного, й акацієвого народу! Але ще був один народ — буряковий! У глибині поля, розпиваючи чарочку за капустаними столами, він, як тільки почув моряцькі сирени, то їм у відповідь вжарив марша «День Буряка»!

— Де ото марш і де блимають фарами трактори — ото і є ваш стопроцентовий «Шлях до Комунізму»! — розтолкував я Дузю.

— Так він же зовсім близесенько! Він, Йосип його на кобилі, у нас під носом! А ми блукали!

— Поганяйте прямо на оте блимання — там вас чекають зранку!

— То розвертатися і пекти прямо туди?

— Розвертайтеся і печіть!

— Бажаю вам, товаришу маршал, щасливої на природі відпустки! — потишивши голос, сказав на прощання Дузь і, посмутніло дивлячись мені в очі, вже зовсім сумно додав: — І вам, і тій баришні, що вас відвідає...

У бушуванні прожектора моряцькі машини розвернулися в ряд й приготувалися до наступу на бурячище. Попереду них, ніби вилитий з чавуну, з даху своєї броньованої колісничі Дузь віддавав накази:

— Вилізей!

І моряки ожили: одні застрибали з кабін вантажівок, а, пригинаючись, інші, ніби з пекла чорти, обмахуючись безкозирками, полізли із чрева амфібії.

— Не роззявляти ротів і не ловити гав! — командував Дузь. — Музику-марша чуєте? Це нас вітають палкі степовички солодких ланів! Не вдаримо перед ними у грязь!

— Ура! — хитнули небом його послухники й накинулися на бурякові купи, що буряки з їхніх рук, наче град, забарабанили по днищах автомобілів! Там, де проходили Дузеві мореходці, поле ставало, як вилізани! За моряцькими безкозирками не лишалося жодного бурячка! Дузь торжествував! Одухотворений маршем, облагороджений віскі, натхненний жагучою близькістю з жагучими степовичками, він сотворив навіть віршика, і, притоптуючи на своїй панцирній красотулі невивихнутою ногою, сам його й заспівав:

Гоп! Топ! Гуп!

Ідуть моряки — лежать буряки!

Лежать буряки — нагинаються моряки!

Гоп! Топ! Хоп!

З морської руки летять буряки

В грузовики,

І помішані на моряках,

Закотивши під лоба очі,

Морякам віддаються

Божественні жінщини!

— Слава матросам-ослобонителям! Слава синам морських безодень і пучин! — з теміні перед амфібією вигукнув чийсь захеканий голос, і коли Дузів напарник-гикавка навів на нього про-

жектор, той засапаний голос виявився дідком-шугачком! Він добігав до амфібії й, простерши перед собою руку з розхлюпанним гранчаком, волелюбно волав:

— Доблесні приборкувачі морів! Дозвольте потиснути вашу морську правицю! А колгоспну правицю мою подати вам навзаєм!

— Кого на обмін? Мене? На колгоспну телицю? — не зрозумів дідка Дузь.

— Ласкаво просимо! Вельми ласкаво!

— А чи не пішли б ви, папашо, знаєте куди?! Крутиться тут під ногами всяке!

— Слава партії і правительству!

— Га? — насторожився Дузь.

— І партії, і правительству! — не відступав дідок.

— Залазьте! — Дузь нахилився, висмикнув дідка з теміні на амфібію під прожектор і вже пошгтивіше запитав: — Ви, бува, не того, не колгоспний партійний секретар?

— Ні! Я — жук-гнойовик! Дідок-гнойовичок! Все життя гній на поля вожу! Вивезу, а тоді вилами розкидаю! Грижу на них нажив! Ось вона в мене тут під куфайкою, збоку на животі висить точнісінька, як буряк! Скорчився через неї і погибаю! — з гордістю доповів Дузю дідок.

— За безбережну любов до ордена Червоного Прапора воєнно-морського флоту нагороджаю вас подарунком! — і мічман Микита Дузь зняв зі своєї шиї мої качки і почепив їх на шию діду.

— Слава підводним човнам і наземним амфібіям! — дихнув на собі качками дідок-шугачок-гнойовичок і обійняв Дузя — прихилився щокою до його на грудях медалі й коли вколовся об неї, об її гачок-трійчачок, то не лише не відчув уколу, а раз, і вдруге, і втретє, — тричі! — поцілував медаль!

— Ура! Ура! Ура! — так само тричі гойднули небом сини штормових морів і свою сухопутню флотилію підвели до святкових столів дядьків і тіток.

Фіолетовими губами оркестранти врізали гімн, і поки дядьки та тітки відкладали виделки і вслід за начальством підіймались на ноги, бідашко Гикавка звужив прожектор до кинджального струменя й з даху амфібії всадив його в миску з капустою! Миска з тушкованою капустою, а біля неї гранчак і недопита пляшка заіскрилися й засіяли! Гикавка загикав гикіше й під бухкання бубона пострумував від миски до миски!

— Що ти лазиш по тарілках! Ніяк не можеш наїстися! — наскіпавсь на нього Дузь і, як стояв, — вся увага на гімн! навіть-

жку перед ним! — не змигуючи, звелів: — Начальство шукай, начальство! Йосип його на кобилі!

Гикавка шморгнув носом й від лоскітливих мисок переметнув прожектор на обличчя дядьків — замерехтів по їхніх виструганих вітрами обличчях:

— Воно? Не воно?

— Хіба не бачиш, що не воно! Це — рядові, рядові Івани!

— А ці? А ці? — Гикавка світлонув по дядьках-музикантах, що були вже на середині гімну, додували його з останніх, уже посинілих сил.

— Та на греця мені ці сизопікі биндюжники! — вибухнув Дузь.

Гикавка пострумував праворуч та знову втрапив на стіл! Але на цім окремім столі шикувалися миски не із тушкованою капустою, а з курячими пупками!

— Ти знов, ненажеро, приклавсь до харчів? Пупків тобі захотілось!

— Та нічого мені вже не хочеться! — і Гикавка гикнув, що очі йому підстрибнули, і підстрибнули куди треба: над курячими пупками височіли макінтоші й плащі! І голови, голови, — точнісінькі, як і в Дузя! — на опасистих шиях пудові гирі!

— Воно? Не воно? Воно! — сам себе запитав і сам собі відповів Гикавка й пострумував від гирі до гирі: всвітився в одну і другу, надибав на третю, четверту й п'яту, на шостій затримався, бо та, шоста гиря, посміхнулась йому в прожектор золотими зубами! « Мені б такі кланцаки на показ для баришень! » — подумав пошепки він і не зчувся, як сам разом із отією Золотозубою Гирею став дотягувати слова велеславного гімну!

— Що ти муркочеш собі під нюхало і світиш, як в підземеллі? Зафугуй на повну катушку, щоби й чортів стало видно! — наказав йому Дузь, і Гикавка впалив прожектором так, що стало видно не лише дядьків і тіток, й начальство, але й за начальством, за його спинами, прихованих у темноті, в чорних плюшах-жакетах чотирьох молодих чортиць!

«Мої ж ви любесенькі і коханесенькі!» — знову подумав пошепки він, коли на чортицях гімн догримів і вони, всі чотири, — одна височенька з прапором і медаллю, і друга, хоча й невеличка, зате ладненька, ніби та рибочка-барабулька, з кудлатим буряком на руках, та ще дві чорнявенькі повновиді із транспарантом, рушили до амфібії і, як здалося йому, особисто до нього, до Гикавки-Гикавця!

Гикавка розгубився. Не розгубився Дузь. Він знову піднісся духом — вхопив під вуса повітря, забув про напухлу ногу, хукнув і сплигнув з амфібії! За ним — як з води! — вирости його невтомні приборкувачі морів! Вони збили на потилиці безкозирки, вловили ніздрями благодать випивання й, карбуючи крок за мічманом, під несміливі оплески дядьків і тіток, і під поважні очі начальства попрямували до Магди, Валі, Жені і Клави, і перед ними — прапором, транспарантом та Головним Буряком Дня Буряка — урочисто вклякли!

Бубон грякнув і вмовк. Настав великий мовчок. Великий, але недовгий: подібний до бегемота, з темряви на амфібію ледве не налетів чийсь підсліпкуватий автобус! Він насідав на гальма, тис на них й тис, та однією своєю фарою все-таки тицьнувся в броньований борт амфібії, хоркнув й заглох! Сліпенька фара розплющилася, а вже й до цього облуплені його боки облущилися до лусочки, і дощечка з написом «Районний Будинок культури» хряснулася об капот, де з перегрітого радіатора порскала сиза пара. «Ще загориться дурбило й вибухне, і познесе нам голову!» — цим разом вголос подумав Гикавка, коли з автобусових дверей, довжиною і висотою майже як сам автобус, й так само схожий на бегемота, став виходити стіл! Сам! Без нікого! Стіл висунувся й посунув прямо до моряків і з-під його фіолетової, опадаючої до землі скатертини несподівано забасюрило:

Гоп, мої гречаники,
Гоп, мої милі,
Зустрічаймо і вітаймо
Чорноморські хвилі!

«Шо за чорте шо?» — вже і пошепки й вголос подумав Гикавка і спостеріг, як те співаюче бегемотисько, похитуючи фіолетовими боками, допливло й зупинилося перед настобурченими бровами Дузя, і з-під скатертини в сірій солдатській шинельці, з червоним бантом на ній, схожий на зайчика, вигулькнув чоловік. Його заячі очі охопили одразу всіх — і начальство, і Дузевих мореборців, і дядьків та тіток, і, стуливши над головою долоні, той Заячий Чолов'яга проголосив:

— Народ і армія — єдині! Гоп-ля!

Й тієї ж миті з-під скатертини, з-під столу, тримаючи його над собою на витягнутих руках, у веселих, як вогонь, шароварах, постали чорновусі хлопці-орли-басюри!

Гоп, гоп, гопака...
— Привітаймо моряка!

— ревонули вони, що тітки та дядьки аж привстали, а Золотозуба Гиря сказав:

— Новітня народна пісня!..

— Гоп-ля! — вдруге вигукнув Заячий Чолов'яга і цим разом за його повелінням з-під фіолетового запинала в темновишневих спідницях, в легких лебединних кофтах з'явилося восьмеро усміхнених вишеньок-черешеньок! Четверо з них на лебединних руках тримали перед собою повні гречаних млинців макітри, а четверо на підносах — бутелі з оковитою!

— Ууу! — завили Дузеві морські сіроманці.

— Наші незамінимі гості! — вклонився Заячий Чолов'яга. — Своїм коронним, спеціально для вас підготовленим номером вас вітшує тричі лавреат районного огляду художньої самодіяльності, наш колгоспно-агітаційно-інструментальний ансамбль «Бурячок»!

Чок, чок, чок,

Вас вітає «Бурячок»!

— розтулили вишневі вуста темновишневі черешеньки і просто з макітер, зі своїх рук почали пригощати незамінимих гостей! Проквітнувши гречаника, Дузь притулився щокою до ліктя своєї вишеньки, змахнув з голови кашкета і став перед нею на коліно! Змело з голів безкозирки й за прикладом Дузя перед ласкавими благодійницями опустилося долі все його товариство!

Від похиленого на коліна моряцтва в тіток за столами набігли сльози, краєчком хустин вони промокнули очі і жалісливо подивилися на своїх чоловіків. Та їхні ведмедкуваті чоловіки-дядьки ніби нічого і не помітили: вони лише нижче схилили над мисками голови і заходилися длубати вже задубілу капусту...

Гоп, гоп, гопака —

Почаркуймо моряка! —

басонули хлопці-орли-басюри, і ті з молодих черешеньок, що на підносах тримали трьохлітрові бутелики з п'ятдесятиградусним народним напоєм під назвою «бурячиха-три гички», за сигналом руки Заячого Чоловіка підпливли до синів океанських безодень і свої бутлики приставили їм прямо до губ!

І заходили спраглі моряцькі борлаки! Гольгання з шийок бутеликів в пошерхлі моряцькі горла почув біля прожектора навіть Гикавка і, як і досі, на своє натщесерце та натщегорло застрибав прожектором від макітер до бутликів, а від бутликів до макітер!

— Оркестр, польку-бабочку! — з курячим пупком на виделці Золотозуба Гиря оглянувся до музик, і з-поза спин дядьків і тіток, й начальства з розпалених труб дядьків-музикантів вилетіла полька-бабочка-веселунка! Вона, видно, й сама вже гарненько хильнула первака-веселухи, бо вжарила так, що Дузь та його мореплавці підкинулися мало не вище своїх голів! І хто навприсядки, а хто скоком-боком, з розбубнявілими очима, півтора десятка синів штормових морів оточили вісьмох черешеньок! Ті спочатку заусміхалися, та коли лицарі безодень й пучин їх межі собою не поділили і в чотири руки стали рвати кожен собі, а коли ще й своїми морськими просоленими губами напосіли на їхні медові вуста, — черешеньки-вишеньки заойойокали! Кофточки на них затріщали! Покотились під ноги бутлики та макітри! А полька-бабочка як сказилася! Вона додала вогню, що й Дузь загубив кашкета — його черешенька кинулася від нього під фіолетову скатертину, під стіл! Дузь шутонув під скатертину за нею, вона вискочила з іншого краю стола, та Дузь прихопив її й там, та, виявилось, що не її, а ту, що досі темніла з прапором, і та, що темніла з прапором, а з нею й дві з транспарантом та ще одна з буряком на руках, — рвонули, як дикі, в поле! А тут іще й Гикавка вимкнув прожектор! Гикавка вимкнув його навмисне, чи його ненароком виключив дідок-гнойовичок, що, обійнявши прожектор звисаючими з шиї качками, щось прожекторові бурчав, — темрява стала чорніша! Темрява, як у шторм, загойдалася в очах Дузових чорноморів! Вони стали півколом, волокушею-тралом, і вислизаючих з їхніх обіймів черешеньок заходились тіснити, тралити до амфібії! І вже до неї дотралили, і вже почали їх в амфібію від землі відривати, як раптом в моряцькі вуха жажнули кулаки! В головах Дузових морелюбів розірвалися наче бомби і, збиті з ніг, вони опинилися на бурячищі! Як бутлі і як макітри! Хто залетів під амфібію, хто влип і осів біля її броньованого боку, і понад ними, опускаючи кулаки, затуманіли хлопці-орлибасюри! Непоспіхом ті кулаки-басюрища обійняли білесенькі кофточки своїх темновишневих гарніонь і разом з ними потуманіли до облущеного автобуса... Ніби крізь каламутну хвилю, Дузь додивився їм вслід, торкнув синяки, що, наче дріжджове тісто, почали сходити під очима, мацнув у роті розхитаного зуба, звівся на ноги й полетілу свою команду повиншував:

— Чок, чок, чок, нас вітає бурячок, Йосип його на кобилі! Полундра! Задній хід!..

...Манюня підвела голову, а Султанчик, що лежав на рядни-

ні біля мого плеча і наслуховував польку-бабочку, зненацька зірвався на лапки, вискочив на сидіння й задзвякотів: в місячному жовтінні до воза добігало четверо чорних примар — розтріпані й мокрі Магда, Валя, Женя і Клава мало не падали!

— Рятуйте, бо ця матросня нас пороздирає! Он вона, он вона на машинах за нами женеться! — і Магда плюнула на виринаючі з теміні моряцькі фари.

— Бігом, дівчата, на віз! Давайте мені ваше знаряддя!

— Та ну його, це знаряддя! — і свого буряка-лева Клава шпунула під колесо, з рук Валі і Жені туди ж полетіли і їхні, схожі на списи, акацієві тички із транспарантом, лиш Магда не знала куди притулити прапор! Вона крутанулася з ним — не під колеса ж його запихати! і не кидати під кущі! — коли, діставши з амфібії, Дузів прожектор мазнув її по лиці! Магда позеленіла, встромила прапор у землю перед Манюнею і, наче рибина з води, викинулася на воза, де одна біля одної, не дихаючи, лежали Валя, Женя і Клава. І тільки-но я їх прикрив кожухом, як Дузева колісниця загальмувала і з її сталевого даху, з підвішеними під очима ліхтарями-синцями, з діркою замість зуба намалювався Дузь! Він був щасливий! За все його флотське життя в нього ще не було таких знаменитих подій, як за один цей вечір! І він мені сповістив:

— Товаришу маршал, доповідаю! Ох і гульнули! А привітань! А музики! Гречаники на меду! А вишеньки-черешеньки-степовички! Закачаєшся! На одній комсомолці з прапором і медаллю я мало не оженився!

На таку Дузеву новину одна з моїх баришень — скоріше за все, що Магда! — сіпанула ногою, кожух ворухнувся, Дузь те помітив і перестав балакати. Затим він глянув на мене і в його погляді я прочитав: «Так у вас тут, товаришу маршал, на возі гостя!.. Прийшла? Навідалася!» — й набрякли свої ліхтарі він перевів знову на воза, на горбкуватий кожух: промацав його очима й зметикував, що хочеш-не хочеш, а треба звідси линяти-відчалувати! Та повен Днем Буряка, Дузь мусив іще щось сказати таке, аби його особу поцінувала та, що гостилася в мене під кожухом! Тож перед тим, як все-таки попрощатися, сіроманець морських широт ввічливо кашлянув, набрав під щоки повітря і, підвищивши мене в чині на вищий, найвищий ранг, пропечатав:

— Товаришу генералісімус! Окремий загін моряків ордена Червоного Прапора Чорноморського флоту по допомозі трудящим колгосникам для вивезення буряків на цукровий завод задання виконує!

— Так тримати! — відповів я і Дузю, і Гикавці, що цим разом смалив прожектором не по Манюні й мені, — боявся! — а косив по верхів'ях акацій понад нашими з Манюнею головами.

— Товаришу генералісімусе! — знову глянув на таємничий кожух урочистий Дузь і, понизивши голос, перейшов на шепіт. — Пробачте й простіть, коли що не так!

— Як це — не так? Все, мічмане, так! Дорогу на цукроварню знаєте? Не заблудитесь?

— Не заблудимось! Дорогу туди нам показує тутешній шановний громадянин!

— Осьосьо я! — і з-поза Дузевого плеча визирнув дідок-шугачок-гнойовичок.

— Що ж ви, шановний, ховаєтеся?

— Та де я ховаюсь? Я не ховаюся! Ось я — виходжу!

І руки по швах, він з'явився увесь: в зацібненому на шпильку сірому піджачку, в сірому картузику-шестиклинці і з низкою сірих качок на шиї.

Я підійшов до амфібії, дістав сигарети й подав Дузю, Гикавці і дідку:

— Закуріть на дорогу, щоб вуха не пухли!

— Товаришу головний генералісімус! — поклавши сигарету за вухо, заговорив дідок-шугачок-гнойовичок — тутешній шановний громадянин. — Від імені рядового народу прийміть, пожалуста, оці качечки! Не погребуйте! — й нагнувшись з амфібії, зняв зі своєї шиї і почепив на шию мені низку моїх качок! Всі дев'ять штук! Лапами догори! Прив'язаних до шпагата!

— Спасибі! — подякував я дідку, стягнув з себе куртку і простягнув йому на амфібію. — Прийміть від мене і ви скромну оцю одежину у польових умовах!

— А ви ж у чому зостанетесь? На вас, товаришу генеральний генералісімусе, лишається тільки майка!

— Поважаю ваше батьківське піклування, — відповів я шановному громадянину — мирянину, — та смію запевнити вас, що радянський генералітет ходити голим не буде!

Після цього дідок куртку прийняв, пригладив на ній золотаву блискавку й зустрівся з Манюнею: стоячи під золотими китицями державного знамена, Манюня строго дивилася на дідка. Так само строго і по-державному споглядала дідка й сорока, що злетіла з гнізда і всілась на кінчику прапора. Шановний громадянин не розгубився — приклавши руку до картузика-вось-

миклинка, він козирнув їм обом: і тій, що сиділа на прапорі, і тій, що під ним стояла:

— Слава партії і правительству!

— Тепер, Йосип його на кобилі, дайош цукроварню! — командував Дузь, і в супроводі допитливої сороки красотуля-амфібія, ведучи за собою згорблені буряковози, почаділа соляркою на косогір. В сіянні прожектора на її броньованому даху, піднявши над головою мою, а тепер уже власну білу фланелеву куртку, дідок-шугачок-гнойовичок — тутешній шановний громадянин, даленіючи, заспівав:

Ой що ж то ай за ворон,

Що по морю кряче!..

Лишившись у майці і з низкою невідворотних, вічних качок в себе на шиї, я стояв перед возом, а з нього, з-під кожуха на мене дивилися Магда, Валя, Женя і Клава.

Ой що ж то ай за ворон,

Що по морю кряче, —

голосом дідка-гнойовичка своїм баришням заспівав і я і, підійшовши до них, нагнувся й поцілував їх в очі — всіх чотирьох: Магду, Валю, Женю і Клаву. Вони зажмурилися і, поки отямлювались, я їм сказав:

— Вітаю вас і поздоровляю: День Буряка і Ніч Моряка скінчилися, і тепер ми, дівчата, можемо повечеряти по-людськи — харчі висять у мене на шиї!

— А море? — раптом спитала Клава.

— Море? Яке ще море? — не зрозумів я.

— Про яке ви згадали! Я, признаюся вам, зроду моря не бачила!

— Ніколи-ніколи?

— Ви не повірите, але я навіть не можу його представити — яке воно є? Ми ж тут усі до села припнуті, як до кілка кози!

Я глянув на Магду:

— І ви не бачили?

— Таке скажете! — і її попелясті очі усміхнулись мені вже знайомим мені причаєним жаром.

— А хоч би раз ногу в море вмочити! Хоч би один разочок! — вихопилось у Жені і вона чомусь глянула на Манюню, що підійшла, стала в мене за спиною і, як здалося мені, зітхнула. Я взяв Манюню за повід і своїм гостям сказав:

— Дівчата, а коли зробимо так: запряжемо Манюню й усім нашим гуртом до моря поїдемо! Я собі думаю, прикидаю: до моря

від нас, коли брати від нашого воза і до Одеси, десь під сто п'ятдесят кілометрів — два дні дороги. А план у мене такий: не сільськими доріжками, а трасою Київ-Одеса прокотимося до моря і не як невідомі колгоспні марійки, а як щасливі буряківниці колгоспних ланів — під розгорнутим прапором і транспарантом «День Буряка»! І всі на трасі гаїшники знатимуть: заслужені буряківниці, — одна з золотою медаллю! — їдуть в Одесу на виставку передовиків народного господарства! А під Одесою ми потихеньку з'їдемо на узбережжя, розкладемо намет і ви вмочите ноги в море — накупаетесь досхочу! А коли накупаетесь і на море надивитесь, Манюня повезе нас назад — вас у село, а мене у цю ж лісосмугу!

— А як голова колгоспу чи бригадир — кинуться, а нас нема! — забідкалась Валя.

І тут я побачив, як спаленіла Магда!

— Ми з буряками управилися? То чого їм від нас ще треба?! А по нас вони кинуться, коли поженуть на кукурудзу! Тож якийсь тиждень ми у запасі маємо!

— То згода, дівчата? Їдемо!

— Дайте я вас поцьомаю! — Магда зіскочила з воза та, озирнувшись на Валю, Женю і Клаву, зніяковіла і до мене не підійшла.

Я засміявся:

— Йдіть у село, збирайтеся і не гайтесь! Вранці рушаємо!

— Не загаймося! Ми — скоренькі!.. — спурхнула з воза Валя, і вниз по дорозі вони подалися до свого села. По дорозі, що вчора вночі була Магдиною і моєю...

Я зняв з шиї качки і на провислім шпагаті знов розтягнув їх поміж двома акаціями, — завтра при дні, коли я вже поїду, хтось буде йти й моїх пернатих побачить. Побачить, здивується, і як особисту здобич, відв'яже їх від акацій і забере з собою — собі на втіху, мені — на згадку ...

За мною з воза стежив Султанчик, а з кінчика прапора, що досі стирчав перед Манюнею, водила оком сорока. Султанчик з сорокою перемовлялися: Султанчик на неї погавкував, а сорока до нього погіркувала. Я виліз на воза, накинув на плечі кожух, увімкнув ліхтарика, дістав з діжечки свою золоту чарчину і пляшку. За кожним моїм ворущінням зголоднілий Султанчик з сорокою стежили незмигненно: і як відкриваю діжечку і дістаю пляшку, як обтираю її полотниною, як споліскую чарку й наповнюю, як підношу її до губ і як, пригладивши вуса й відкинувши голову, випиваю. Я випив, а облизався Султанчик! Що ли-

шалось мені? Налив Султанчику. І він, сучий синок, навіть і не понюхавши, самогон це чи віскі, вилизькав все до дна! І з таким задоволенням, що від його задоволення сорока й собі свого дзьоба обтерла крилом, ніби салфеткою! Ну як тут не пригостити корінну жительку лісосмуги? Налив сороці. Поставив чарку на діжечку і подумав: злетить вона з прапора чи побоїться і не злетить? З золотих чарочок сороки п'ють не щодня! Не побоялась! Злетіла! Встромляючи дзьоба в чароньку і задираючи його над собою, встромляючи і задираючи, сорока віскі пила з охотою! Так само з охотою перехилив з пляшчини і я. Мені стало лагідно і спокійно: Манюня біля воза дрімала, перед тихою нею спав на землі і кудись біг уві сні, — перебирав копитцями! — Орлик. Все навколо було, як і вчора вночі, коли я сюди приїхав: акацієва лісосмуга і сороче кубелечко над головою, ліворуч — вже добре знайоме мені бурякове поле, праворуч — спорожнілий баштан. Замість динь й кавунів зараз на ньому гнався у ріст буркун і темнів низькуватий мишій — там в поті чола трудилися миші: миші готувалися до зими. Де яке зернятко — диняче чи кавунове, за якої конюшинки чи буркуна — все ними зносилося і збиралось до чималеньких мишачих купок. Та особливо любили миші мишій! Його темно-зелені щетинисті колосочки! Дрібненькими білими зубками сірі гризунчики обсікали мишієві колосочки зі стебел й, натужно попискуючи, тягли їх до купок — у зимові свої комори. І так з ночі у ніч. Але цієї ночі не повезло: з Магдиного села на баштан облавою на мишей вийшли сільські коти. А кожен кіт у голові мав невеличку електростанцію, і та його власна невеличка електростанція розжарювала очі котяркам так, що жовтим і жовчним вогнем з темні в поле вони горіли на кілометр!

Ось і тепер: біля десятка білих, рудих і чорних з маленькими вушками головатих соратників по облаві вирушили до мишачого баштану. Глиняною стежиною вони спустилися з пригірка у яроч і на нечутних своїх котячих подушечках пошурували до лісосмуги. Ще навіть не доходючи до лісосмуги, коти почули — баштан ходить ходором! Миші тупотіли на нім, як коні! Не зупиняючись, коти перемикнули очі на максимальний режим і, крадучись під акаціями, розігналися і з розгону стрибонули в мишій! А стрибаючи, встигли побачити, як їм насупроти горіли очі лисиць, і горіли не згірш від котячих! Як і коти, лисиці також прийшли на законне своє мишкування і замість того, аби розважливо та без нервів помишкувати, наразилися на котяр! Намагнічені люття, одні і другі аж захиталися і потяглися по колу, аби

собою окреслити, що мишачі угіддя на баштані належать виключно їм. Кому? Та звичайно котам! Та звичайно лисицям! Йдучи по колу одні другим назустріч, коти і лисиці зупинилися в мишії неподалік від мого воза. Напружинені, вони полотніли і їхні вуса свербіли на бій! На битву! А те, що тут віз, Манюня і я — їх не обходило! Вони стояли писок навпроти писка й вичікували, хто першим опустить хвоста! І хто першим опустить, той і почне тікати! І тут перед стоячими писок навпроти писка котами й лисицями з'явився Султанчик! Під прикриттям сороки, що, видаючи віскі, зависала над його мордочкою і обвівала її крильми, Султанчик пішов поміж котами й лисицями. З посоловілими очками, він попростував поміж ними і всім попідряд, по черзі почав роздавати поцілунки — лизькати їх у писки! Від Султанчикова панібратства в котів і лисиць стався серцевий напад! Та коли рябенька почвара обіперлася лапками на одну із лисичок і, гикаючи, прийнялася лисичці щось на вушко мугикати, отетерілі коти і лисиці дали драпака...

Султанчику я сказав:

— Ось до моря доїдемо, кину тебе у море і попливеш, Султанчику, до султана в Туреччину і прямісінько у витверезник!

На таке моє слово рябенький сучий синок став на собі ловити блоху, що з лисички на нього скікнула, і од тієї блохи і віскі Султанчиком підкидало...

5

Траса Київ-Одеса була не для Манюні. Від неї в Манюні боліла голова. Навіть цокіт власних підків по асфальту видавався їй чужим. А коли ще й гаїшник-міліціонер, як гужовому транспорту, причепив їй до лоба фосфоризуючу бляшку, що звалася катафот, і дотепно сказав, що «віднині твій лоб, конячко, буде вночі світити, і гляди ж но мені, бо тут тобі не колгосп, а державна саша!» — Манюня усе ж раділа: вона любила кудись іти! Вона любила ходу! Ось як тепер рухалася по трасі, а понад нею вгорі, перед її очима, похитуючи хмариною, йшло синьобоке небо. Те синьобоке небо похитувалося й поперед Орлика — прив'язаний до голоблі, на короткому повідку він дріботів біля Манюні поруч. А черідки автомашин! Порівнявшись з Манюнею, автомобілі призупинялися, визнавали її за свою і від душі сигналізували! Вони вітали Манюню, бо де ще зустрінеш таку, ніби вилиту з міді, справну кобилку, що під червоним прапором і

транспарантом тягнула дебелого екіпажа! Водії визирали з ка-
бін і, як і Манюні, салютували чотирьом моїм баришням — Ма-
гді, Валі, Жені і Клаві, що, звисивши з воза ноги в с'яйливих на
сонці ботах, пускали водіям в очі сонячних зайчиків! Та сигнала-
лили водії не тільки Магді, Валі, Жені і Клаві, але й новим моїм
пасажирам — чотирьом баришням-козам! Вистромивши з воза
роги, ці мої пасажири наколювали на роги автомобілі і з усих
сил мемекали!.. А звалилися кози на мою і Манюнину голову
якраз саме вранці перед нашим від'їздом. Я вже відсипав Ма-
нюні вівса, дав їй води, злагодив упряж, затим Манюню запряг
і став чекати. Місяць низу поблід, й на свіже горло у Магдино-
му селі перемовилися півні. Я відчував, що першою прийде
Магда. З кожухом в руках я вже її стеріг скраю дороги біля ака-
цій, навіть промацав ногою землю, аби з Магдою нам на кожусі
було рівненько, коли раптом переді мною з'явилась коза і вона
прокозакала: «Будемо їхати з молоком!» — Будемо їхати з моло-
ком! — повторила задихана Магда і притягла на мотузці козу до
себе поближче, бо та почала придивлятися до кожуха.

— Прив'яжи цю звірюку подалі, бо на все вона дивиться!
Усе їй кортить побачити!

— Не сердься! Не сердься! Ну чого ти розсердився? І ніяка
вона не звірюка, то в неї роги такі рогаті! Звати її — Місяня. Я
дійничку взяла і цідилок! А ще в дорогу для нас принесла клу-
мачок кукурудзяної муки! Для мамалиги! Ти ж мамалигу любиш?
Скажи, любиш? Любиш? Любиш?

Я накинув кожух на козу, притулив Магду до себе, коли від
ярка почулося ще одне мекання — то зі своєю Місянею, дійни-
чкою і цідилком й так само із клумачком кукурудзяної муки за-
біліла зубами Валя. А за кілька хвилин за Валею зі своїми Міся-
нями, дійничками та цідилками, клумачками кукурудзяної муки
притемніли Женя і Клава!.. Разом з Магдою, Валею, Женею і
Клавою я запросив на море і їхніх кіз. Тепер ми всі вкупі їхали!
Мої рогаті курортниці розташувалися у задку воза на колишнім
циганським подертім брезенті і в передчутті морських ванн бла-
женно мемекали!

За Любашівкою до Одеси почалися яри. Поміж похиленими
горбами ті розлогі долини-яри пролягали впоперек траси, і в ко-
жному з них при селі виднівсь невеличкий базарчик. В домаш-
ніх халатах й капцях темнощокі жінки таким проїжджим, як ми,
продавали, що в них на городах й садках вродило. Так у першій
яру з базарчика мої неспокушені баришні, відганяючи ос, най-

лися персиків, а кози — динячих шкірок. У другім яру при до-розі на застелених столиках золотів виноград «Дамські пальчи-ки». «Дамські пальчики» мої дами губами відривали по бубоч-ці! У третім яру я випив літрову кружку темного молдавського «Гратієштгі» і підсадив на воза того вина повну бочечку. В чет-вертім яру купили відеречко бринзи й кастриюлю квашених бакла-жанів, їх тут називають «синенькими»... Тим часом Манюня потиху тюпачила і, коли йшлося під гору, мої дівчата з воза зі-скакували і підпихали його. В п'ятім яру звечоріло. Вечір у яр приходить раніше, катафот на лобі в Манюні заблискав, я почав придивлятися, де би заночувати, коли ззаду за нами хтось заго-рлав: «Я — циган Йона! Я — циган Йона! З Києва скрипку везу! Поступись!» — і в одній руці з батоном, в другій — зі скрипкою, в жовтій сорочці і зеленому капелюсі, на тарабанячім возі-кару-ці, запряженому сухореброю конячиною, замерхтів і сам Йона! Обганяючи нас, він черканув по мені очима, стьобанув батоном свою конячинку, а порівнявшись з Манюнею, шмаганув по спині й Манюню, і проїхавши трохи ще, завернув до невеличкої річ-ечки, де бовталися циганчата, а на березі при багатті вечеряли два цигани і три циганки. З Манюнею щось зробилося! Ще пе-ред тим, як Йона з траси звернув, за його возом-каруцою Ма-нюнею щось повело, вона пішла підтюпцем, а як побачила ша-тра, вогнище і циганів, завершила за Йонею і — заіржала...

З долини кричав деркач. Випряжена з воза Манюня стояла над річечкою і, похиливши шию на шию Йониній конячині, слу-хала деркача. Йона та ще двоє циганів — Ілія і Михай, — а з ними і я сиділи біля вогню й кружляли з бочечки «Гратієштгі». Ілія різав ниткою мамалигу, Михай з відеречка колупав бринзу, баклажани ми діставали з кастриюлі, і знову кружляли з бочеч-ки. З дітьми у шатрах похроплювали циганки. Мої дівчата спали на возі. Біля дійниць, накритих цідилками, дрімали кози.

Йонина скрипка співала всю ніч і, коли вранці я поруч з бо-чечкою прокинувся, — циганів вже не було. Я тільки побачив, як їхні вози-каруци вже застелялися туманцем. Дивилась їм вслід і Манюня. Потім вона подивилась на мене, ще трохи постояла і разом з Орликом пішла за циганами. Манюня пішла за ними...

Київ, 2003 рік.

СІРОМАНЕЦЬ

Вночі прийшла осінь, і вовк хмукнув на сизий листок ожини, хмукнув і сказав: “Ого-го!” Тоді він підняв лапу і лапою вмився. Промив очі, пострушував з себе листя, послухав свист синиці і знову ліг.

— Далеко, — сказав він собі. — А навіщо?

Потім вовк заспівав. Він співав тихим старим голосом, і така дорога лежала за ним, що аж за Одесою і за Єгиптом виднілася кожна бадиллина. Вовк лежав між грибами, очима у поле, і над ним по листочку опадав ліс.

Звали його Сіроманцем, і він був найстарішим вовком у світі. Все своє Сіроманче життя він водив зграю. Молоді вовки з лісів і яруг мріяли пройти у нього бойову вовчу стратегію і тактику. Він снівся молодим вовчицям.

Не один кінь з передсмертним кривавим хрипом падав на траву чи на сніг од зубів Сіроманця.

Його проклинали конюхи та пастухи. Коли ж нічого було їсти і вовк пересиджував день або й три на болоті чи в чагарях, то й згряя сиділа позаду нього, кусаючи себе за хвост.

— Не здохнете! — казав їм вовк. — Вам аби їсти! Лягайте та спіть. У мене самого живіт — аж можна почухати його крізь спину!

І згряя мовчечки лягала.

Отоді вовк ставав на великий піст. В таку пору він любив, як цвітуть будяки. Їхні малинові голови під ластівками навпроти хмар нагадували вовкові рясну велику кров, і він, засинаючи, медово позіхав.

Тепер, на старість, вовк осліп. Бурхлива темнота зацарювала в його очах. Один лише нюх водив його по світу, і кашляти вже почав, і снівся йому щоночі єдиний сон: срібні очі постріляних вовченят, постріляні вовчиці з білими зубами у землю, і снівся він собі сам.

Свистіла уві сні синиця, хропли миші у норах, і здалеку запахло кіньми. Сіроманець здув прилиплий до носа листок, встав і пішов на кінський той запах.

За лісом при горі-долині миготіло село. Від села охляп на коні їхав Василь Чепіжний. Кінь крутився під ним, харапудився, але Василь бив його прикладом рушниці по заду, і кінь віз його далі.

Сіроманець похлебтав з калюжі води, лугом відбіг від лісу і від дороги, заліг за копицею сіна. Нанюхав у сні кілька мишей, підснідав ними і знову виструнчив носа у спину Василя Чепіжного та його коня.

Чепіжний в їхав конем у мокрий ліс. Сіроманець поволеньки на старих своїх лапах рушив за ними.

Чепіжний наставив вуха на лісову невідомість, сплигнув з коня, перекинув рушницю з руки в руку, повів коня стежкою, вивів його на галявину, прив'язав до сосни, а сам відійшов і заліг у ямі.

Сіроманець заліг і собі позаду Василя Чепіжного і його коня. Вітер дув Сіроманцеві в ніс. Вітер гостро пахнув конем, але між конем і Сіроманцем лежали Чепіжний та його рушниця.

Щось хряснуло в соснах! Василь зняв картуза і задихав у нього. Кінь затрусився, застриг вухами і ліг на землю.

— Не лягай! Не лягай на землю! — зашепотів коневі Василь Чепіжний. — Встань! Встань і пахни!

Знову щось мокро хряснуло в лісі. Рушниця в руках Василя Чепіжного сіпнула на той хряскіт, око завмерло на мушці.

Кінь не вставав, дрібно тремтів, падали краплі на нього, і від кожної краплини він здригався, як від пострілу.

“Старе і хворе! — подумав про свого коня Чепіжний. — Чом він тебе не з’їв, коли ти ще було молоде!.. То вже лежи, а прийде — на цей раз я його неодмінно укохаю!”

Свиснула синиця, її порожній осінній свист не сподобався Чепіжному. Посіяв дощ.

Чепіжний одягнув картуза і ліг щокою на курки. Так вони і лежали: кінь, Чепіжний, а поза ними вовк. Вовк звівся на лапи.

Не встиг Чепіжний ойкнути, як вибита з його рук рушниця полетіла в кущі і Сіроманець задихав йому в покраплену дощем горлянку.

Скочив на ноги кінь, хилитнув сосною, заіржав, відірвався, повалив один куш, другий — Сіроманець побіг було за ним, проскочив галявину, але повернувся до Чепіжного.

Чепіжний світив сірник по сірникові, задкував лісом від Сіроманця, відмахнувся патронташем, ускочив в болото, у воду, в мочарі — Сіроманець спокійно ішов за ним.

— На, на, все, що хочеш, на! — викидав під ніс Сіроманцеві Чепіжний із торбини хліб, бринзу, патрони викидав.

Сіроманець загнав Чепіжного по шию в озеро і сам сів на березі.

Перед оком Чепіжного на воді тихенько кипів осінній дощ, за осокою сірів Сіроманець.

— Замерзаю! — кричав Чепіжний крізь дощ над водою. — Пропаду! Пропадаю! Гав! Гав! Гав! — загавкав Чепіжний до Сіроманця і люто рушив з води на нього. — На мене — їж! Жери мене! Зжери мене, як ти з'їв мою козу Восьмого березня! Я перебив твою зграю і вовчєнят перебив, я!

Чепіжний вигрібся на берег, плюнув у руки і кинувся на во-в-ка.

Сіроманець збив його своїми старими грудьми назад, у воду...

Мрячив дощ, при горі-долині миготіло село, гуркотів у небі високий літак.

Прилетів вертоліт. Порозганяв на вигоні курей і сів перед вікнами села — Сашко побіг і собі подивитися. З вертольота вилізло шестеро дядьків з рушницями та патронгашами, до них від контори почвалав з обмотаною шиєю Василь Чепіжний.

— А ви думали — що?! — бухикав щасливий Чепіжний. — Він причаївся тут, у нашому лісі, до ранку держав мене по шию в воді, мало я дуба не врзав! А тут ще зуб розболівся... Коли б не зуб, то я сам би перегриз йому горло! Я вже йому й коня прив'язав до сосни, коли ж чую: на рушницю мою хтось тільки плиг із кушів, мах — і рушниця летить, наче її й не було у моїх оцих-о руках! Дивлюсь, а він уже стоїть переді мною, як грім. Зуби не зуби, а метрові кілки затесані, язичище горить, як черінь, і пахне від нього кров'ю. Тоді він лапою обмацав мої кишені, зняв з оцієї ось шиї торбу з хлібом і каже, прямо-таки так і каже: "Руки вгору!" Що робити? Піднімаю. Стою. Злякався. Він облизався і гарчить далі: "Кажі спасибі, що я сьогодні не голодний. Але затям: доїм усіх ваших коней, візьмуся тоді за вас і ваших дітей, а тебе, Чепіжний, першого з'їм! Марш з мого лісу!" Я задки-задки, руки болять, дощ у рукави наливається, отак і відступаю, а він іде, хліб мій жує, пожує і виплюне — не голодний! Дивлюсь: позаду мене вода, озеро. Хотів я озеро обійти, дорогою задкувати, так він до мене тільки — плиг! Та лапою по морді мене тільки — лясь! "Лізь, — каже, — у воду, Чепіжний, бо з'їм, хоча я сьогодні і не голодний". Що робити? Лізу. Стою по шию. Руки над головою, рукава повні дощу, ллеться, одним словом, вода згори і зсередини, кругом вода. А він сідає на березі, обмотується хвостом і починає, ви вірите, співати "Закувала та сива зозуля"...

— Може б, вам, Василю Дмитровичу, лягти, ну, не в лікарню, а так десь удома та відпочити? Півночі простояти по шию у воді — так і до пропасниці недовго... — сказав хтось із мисливців.

— А що, я щось не те сказав? — визвірився Чепіжний. Потім пожував шнурка від вуха шапки (сьогодні він був у шапці), трохи заспокоївся. — Правда, я зранку добряче випив, та як і не вип'єш після такого потопу?

Сашко бачив, як біжать від своїх хат Шевчук з Побігайлом, вимахають рушницями і просто руками, підбігають до гурту, і вся ця рушнична армія заходить у контору.

Сашко і собі хотів було зайти, але сторожика баба Майя не пустила:

— Іди-но краще вроки вчи, а то скажу батькові!

Сашко ще раз обійшов вертоліт. Вертоліт нагадував Сашкові великого пуголовка.

“Тепер пропав Сіроманець!” — подумав Сашко, і йому стало сумно біля цього пуголовка. На подвір'ї стояв “газик”: батько приїхав на обід. Мати з рушником через плече зливала батькові на руки.

— Тату, прилетіли!

— Хто, синочку?

— Аж з області. Може б, ти зараз сходиш до них та що сказав? По Сіроманця прилетіли! А це ж то нечесно — він один, а їх онде скільки! Тату, вони з дядьком Чепіжним у конторі, сходи!

— А що їм тато може сказати? — Мати подала батькові рушник.

— Як то що? — здивувався Сашко. — Татко — голова колгоспу!

— А Сіроманець — то вовк!

— Вовк, мамо, вовк!

— Він не колгоспівський, і тато за нього не відповідає.

— Тату, так? — Сашко мало не кричав. — Раз він не колгоспівський, то чий же він, і що, його треба, виходить, убивати?

— Та не знайдуть вони Сіроманця, синочку. Сіроманець найхитріший вовк у світі, — сказав тато.

— А зграю його ж перебили і вовченят! Сам дядько Василь премій за вовків получив стільки, що аж чорного мотоцикла купив.

— А ти, Сашко, забув, — обізвалась від столу мати, — скільки Сіроманець коней та овець переїв?

— Скільки? От скажи, тату, скільки?

— У нашому колгоспі — нічого. Правда, козу дядька Чепіжного...

— Так, — паленів Сашко, — козу з'їв. Бо дядька Чепіжного Сіроманець не любить. Дядько Чепіжний на нього ями копає по лісосмугах. А коли пропала вівця, то всі звернули на Сіроманця. А Сіроманець її в очі не бачив.

— Побігало відшкодував: заплатив штраф, — сказав батько.

— Тоді хто з них вовк — Сіроманець чи дядько Побігало, що на своїх іменинах ту вівцю з'їв?

— Дався тобі цей вовк, — сказала мати, — і що ти з нього робиш святого?

— Так він живий, мамо, і йому треба жити. А потім — на те він і вовк: не буде ж він їсти манну кашу, як я, і ніхто не пече йому і не варить.

— Це у твого вовка голова не варить: загнав дядька Чепіжного в холодну воду по шию. Тепер хай тікає, куди очі бачать!

— Та не впораються вони з Сіроманцем, — знову сказав батько. — Доки вони там гомонять у конторі, Сіроманець накивав п'ятами — не то вертольотом, ракетою його не доженеш. Іди, сину, до школи, бо спізнишся.

До школи Сашко ходив далеченько. До школи була і дорога, нею ходили всі, хто хотів, а Сашко ходив стежкою, лісом. Лісом, потім трохи полем, за полем починався райцентр, а в ньому скраєчку стояла Сашкова триповерхова біла школа.

Сашко пройшов ліс, вийшов у поле, як почув стрекотіння вертольота: півколом, низенько над лісом він летів на Сашка. Сашко чи злякався, чи що, але сів на землю і прикрився портфелем: над Сашком пролітало однооке обличчя Чепіжного, воно швидко летіло туди, у степи, у яри, за Буг, до лиманів. Сіроманцеві на погибель.

Того дня до школи Сашко не пішов. Він повернувся до лісу, пригарбав листям портфель, щоб не носитися, подивився на срібне павутиння на сучках, на павучків, заліз рукою у низеньке порожнє чиесь гніздечко, пошарудів у гніздечку опалим листям і — куди б це його піти? — подався до яру.

У яру нічого не росло — боялося весняних вод: з полів саме цим яром летіла весняна вода і могла забрати не те що деревину або кущ, а навіть і п'ятеро вертольотів, коли б вони їй стали на дорозі. Тому яр порожнів і влітку, і восени. Дріботили по ньому

вівці та кози, скубли під молочаєм присохлу траву та боялися Сіроманця.

У яру пахло овечим та козячим духом, хоч їх самих давно вже перегнали в інші, ситіші місця. Нагрітий за літо яр дихав Сашкові в обличчя перецвілими будяками. Тихо пливло павутиння, і тоненька хмарина лежала над яром, наче капустяний листок. Сашко приліг на молочай і заплющив очі. “Де він є, отой Сіроманець? — думав собі Сашко. — Взяв би та й утік десь в інші краї чи гори, де вовків люблять. Аби я був вовком, я б тоді все розказав Сіроманцю і про Василя Чепіжного, як він ночами краде у полі солому на мотоциклі: під’їде до скирти, нав’яже на дріт в’язку соломи, прив’яже до мотоцикла ззаду і тягне, і ніхто не ганяється за Чепіжним на вертольоті! Ніхто! Ні за ним і ні за такими, як Побігайло!”

Вечоріло. Сіре повітря між вечором і ніччю текло собі яром до лісу, і в такому повітрі над Сашком летіла чи то сорока, чи інший хтось. Сашко поплентався до лісу по портфель. Поминув сосняк, пішов дубиною; в дубині вечеряли дятли, наїдаючись, видно, на зиму. Ще по дорозі провів рукою по ліщині, намацав горішок, кинув на зуби: горішок сухо стрельнув під зубами; гойднувся листок на березі, наче подумав, падати йому сьогодні чи почекати краще до завтра.

Раптом Сашко відчув, що хтось дивиться йому в спину: за дубом хтось стояв! “Піти глянути чи не йти? А може, воно звір який та ще вкусить? — завагався Сашко. Але вирішив: — Чого це я стану його боятися? Піду гляну”.

За дубом стояло теля. Відбилося, мабуть, заблудило, не знає куди йти.

— Що, дурнесеньке, страшно?! І їсти хочеш? Ото не треба блудити, — Сашко підійшов до теляти, хотів було почухати за вухом, але рука завмерла: перед Сашком стояв вовк. Сіроманець. Сашко задерев’янів. Сіроманець тим часом обнюхав його з ніг до голови, лизнув по куртці гудзика і ліг на листя. Сашко потроху відторопів, прийшов до тям і сам сів навпочіпки біля Сіроманця.

Вовк потягнувся до нього мордою і ще раз лизнув Сашкове коліно.

— Так от ти який лизунчик, а ще Сіроманець, — сказав Сашко і погладив Сіроманцеві шию, почухав під горлом. Сіроманцеві це, видно, дуже сподобалось, ніхто його так приємно не лоскотав, і він по-вовчому сказав Сашкові: “Ще!”

— А за тобою ж погналися по степах на вертольоті — даром бензин палять! — засміявся Сашко. — А ти ось тут, біля мене! Ти і не подумав тікати, бо ти у мене розумний, вовчику. Піріжка з печінкою хочеш?

Ліс поночів на очах, і де того портфеля шукати, коли темно? Сашко повзав від дуба до дуба, перегрібав листя — нема. Вовк і собі зачав нюхати під дубами, попірхав у листі неподалік і тихо вискнув: портфель!

Піріжки з печінкою вовк, видно, любив з дитинства, бо ковтнув навіть не пожувавши.

— Я тобі завтра ще принесу, — сказав йому Сашко, — завтра у мене неділя, увесь день — наш! Але ти мені дивись: з лісу не виглядай. Чепіжний думає, що ти втік з нашого лісу, нехай так думає...

Сіроманець провів Сашка до узлісся, потерся об Сашкове плече і так стояв, аж доки запах його нового товариша не ослаб у глибині темного листопадового вітру...

— Хіба у нашому селі собаки? З ними не те що на Сіроманця, а й так по вулиці стидно ходити! Котів бояться! Ширпотреб! Ганьба на весь світ! — жалівся Чепіжний своїй жінці. — Ну, ти тільки глянь на нашого цього вилупка: криве, ледаче, гуси його скубуть! О, бач, о, всі брови повискубували! Геракл!

— Що ти до нього причепився? Таке вже воно й буде.

— Це через тебе він не росте!

— Через мене? Здрастуй!

— Бо ти з ним носишся, дихаєш на нього, щоб і порошина не впала. Молоко грієш! От він і не росте, бо хитрий, думає: виросту — райське життя скінчиться!

Розвінчаний господарем Геракл ображено, але достойно покривував з подвір'я світ за очі на город.

— Все! їду! — сказав Чепіжний, одягнув нового картуза, завів мотоцикла і вискочив на дорогу.

Розвиднілося Чепіжному в Києві. Попитав щось в одного міліціонера, в другого і покотив униз, до Дніпра, на базар.

На базарі припнув на замок мотоцикла до стовпа, а сам заспішив до собак.

Папуг, снігурів, черепах, причандалля рибальське, начиння мисливське Чепіжний проминув, навіть не пристоявши. Біля собак він перевів подих, і розчарування потрясло йому душу: де не глянь — продавались самі геракли... Кривенькі, маленькі, нерозумненькі, богобоязливі.

— І де їх таких тільки клепають?! — підняв одного за вухо, подивився, чи чорно в роті. — Скільки йому? Почому? — і кинув на рядно. — У мене таке вже є!

— А ви обережніше, товаришу, не можете? Коли б вас так підняти за вухо та кинути? — обіззався власник собачки, маленький чоловічок, як і його товар.

— На вухо, підніми! — зареготав Чепіжний.

— Патракал!

— Хто? — не зрозумів Чепіжний.

— Пантагрюель! — добив Чепіжного чоловічок.

Але Чепіжний вже не чув, що він Пантагрюель, він поніс свою обурену душу собачим рядом далі: дрібне та мале, даром не треба!

— Так, — сказав Чепіжний. — Гулятиме Сіроманець до власного скону при такому собачому калібрі.

— А ви, товаришу, може, собачку хотіли?

— Де?

— Та є тут у мене одна знайома із Сєвера, із тих широт. — Плюшевий капелюшок на бабці, зморщені чобітки, зуб золотий у роті...

— Така, як оці?

— А вам яку треба?

— На вовка!

— Саме те, що вам треба!

Бабця повела Чепіжного вуличками, де пахло капустою і ваксою для черевиків, вивела його на другий поверх, трьома ключами відімкнула двері. Чепіжний мало не задихнувся: котячий дух був настільки міцний, що Чепіжний завагався йти далі.

— Прошу, прошу, — співала бабця. Чепіжному відкрилася чудесна котяча панорама; коти сиділи, спали, гралися на підвіконні, на столі, на шафі, навіть один примостився на люстрі.

Зачувши хазяйку, котяче царство позривалося зі своїх місць і зустріло її таким дружним котячим гімном, що Чепіжний затулив вуха.

— Куди ви мене привели? Я ж вам сказав: мені потрібен собака на вовка! З котами — я ще такого не чув, щоб на вовків ходили!

— Прошу в сусідню кімнату, — заспокоїла бабця Чепіжного.

В сусідній кімнаті біля каміна на кожушині лежала жовто-сіра мрія Василя Чепіжного! Від могутніх лап, могутніх грудей до

могутньої морди на Василя дивилося те, на чому він, не думаючи, і зробив свій вибір.

Віз її, — а це була вона, — Чепіжний в колясці, як принцесу. Кілька разів на автобусних зупинках, де було побільше народу, гальмував, довго пив у буфеті воду, неквапно повертався до мотоцикла, проштовхувався крізь захоплений, здивований на товп і віз своє щастя далі.

— Дивись! — сказав він жінці. — Вовкодавиха. І скоро цуценят приведе! За півроку виростуть, оточу я з ними Сіроманця, а потім і продаж на тому ж базарі в Києві — з руками одірвуть! Налий їй молока.

Сашко задіхався і заморився — більше години вони бігли з Сіроманцем лісом до глинищ. Ті глинища були покинуті у яру давно. Ніхто не навідувався до них роками. Ще після війни люди возили звідти глину на хати: світложовту, червону, брали й білу. Але то було давно. Тепер глинища позаростали шипшиною, глором, усім колючим, що тільки росло на світі. Туди і привів Сашко Сіроманця.

— Будеш отут жити. Тут тебе ніякий Чепіжний не знайде.

З глиняних глибоких нір дихало вогкістю і пусткою. Сашко вибрав підходящу для Сіроманця нору, розчистив її трохи лопатою, нарав пирію, настелив, ліг сам:

— Тепло і тихо, і на голову не буде капати.

Сіроманець заліз і собі, обнюхав стіни, сів поруч з Сашком.

— Поки поживеш тут. А далі будемо думати. Треба, щоб минув якийсь час. Потроху-потроху я підготую батька, щоб ти перейшов жити до нас додому. Чого ти сам будеш тинятися? Зграю твою перебили, лишився ти сам, справді, як вовк, — будеш жити у нас. На харчі я тобі зароблю, сяду на все літо на трактор — от тобі і харчі, ще й лишиться! Не треба, Сіроманцю, лише падати духом. А житимеш у нас — Чепіжний тебе пальцем не торкне.

Вовк слухав, поклавши морду на лапи, заплющив очі, задрімав.

— Олександрє Степановичу, — молив Чепіжний Сашкового тата, — благаю вас: одну тільки яму! Там такі чагарі, не те що худоба — танк не пролізе. А Сіроманець, я певен, буде рятуватися в тих чагарях, іншого виходу в нього нема: а тут йому і ямочка, тільки — шух! І Сіроманець у нас в кишені.

— Ви б, Василю Дмитровичу, краще подумали, що нам робити з дикими кабанамі! Розплодилося їх, як не знати чого, картоплю в полях риють, а що з кукурудзою вони роблять? А лосі сосняки нівечать! А вашому Товариству очі муляє Сіроманець!

— Ваша правда, Олександрє Степановичу, настав час добиратися і до лосів, і до кабанів. То не було жодного у наших краях, а тепер розвели на свою голову. Доберемось! Сіроманець, ох, якби ви знали, як він сидить мені в печінках, спати не можу, жити не можу, як подумаю, що він ходить по світі, щоб ти був удавився тією моєю козою! Одну лише яму, Олександрє Степановичу, земля ж замерзає, сніг на носі!

З киркою і лопатами злізли з мотоцикла і підійшли до тернових чагарів.

— Як ти його в чорта пролізеш крізь них? — засмучено сказав Побігайло.

— Да-а... — похитав головою Чепіжний. — Але спробуємо!

— Я не полізу, — сказав Шевчук, — що я, дурний лізти в оце тернове пекло? Лізь ти першим і вилізь назад, а я тоді побачу твою одягу і пику!

— Лізь, лізь! За мною!

— Що я тобі, гадюка чи вуж? — впирався Шевчук. — Який це тобі розумник сказав, що саме в ці кущі заїде Сіроманець, щоб оце так спеціально упасти в нашу яму?

— А-а! Багато розумієш! — Чепіжний пішов на приступ. Нагнув голову, укритися полою плаща і повільно посунув уперед.

Нарешті чагарі було взято, і всі троє заходилися довбати вовчу яму.

Видно, ця робота була аспидною.

— А будь ти неладна! — кричав Побігайло. — Який мене чорт сюди затягнув? Гвалт — око виколов!

— Вуха проштрикнув! — ревів Шевчук. — інвалідами вийдемо звідси, як іще вийдемо!

— Копай, копай! — скреготав зубами Чепіжний. — Он сніг у повітрі літає.

До вечора яма була викопана. Чепіжний прикрив її тоненьким пруттям, зверху притрусив сухою травою:

— Все. Будемо сподіватися, що труди наші не даремні.

— Щоб ти, Василю, та був сказився з цією ямою. Як мене жінка такого тільки в хату впустить: подертий, живого місця нема на мені, сіроманець я бідний та нещасний! — бідкався Шевчук.

Для Сашка настали дні щастя і тривоги. Сіроманець проводжав його лісом до школи, зустрічав його на узліссі. Одного дня Сашко відкрив, що Сіроманець сліпий. Він показав вовкові кольорові малюнки різних звірів у журналі “Натураліст”: Сіроманець дивився кудись у просторінь, в одну точку.

Сашко заводив журналом перед його очима: ніякої уваги. Сашко підняв над головою яблуко:

— Ну подивись, що це у мене в руці, подивись!

Вовк ліг на землю і тихо заскімлив.

— Ти що, вовчику, не бачиш, ти сліпий? — Сашко провів рукою по очах Сіроманця — той не змигнув. Лизнув лиш Сашкову руку.

— А як сніг упаде, стане видно твої сліди, що тоді? Живи в глинищі і нікуди не виходь. Сьогодні я поговорю з батьком.

— Мамо, тато де?

— Поїхав.

— Куди?

— В район на конференцію.

— На скільки?

— На два дні. А що? — Сашко не відповів, пішов у свою кімнатку робити уроки.

Шерхла вода у відрі на криниці, на груші трусився листок. Пішов сніг.

На другий день Сіроманець Сашка не зустрів. Даремно Сашко і гукав його, і шукав сліди на снігу.

Сашко побіг до глинищ.

В глинищах і біля вовчої нори сніг лежав чисто. Сашко заліз у нору — цієї ночі Сіроманець тут не ночував.

“Злякався снігу і втік, де сніг ще не впав і де його мало знають, — подумав Сашко. — Та, мабуть, добре зробив, і харчуватися ж треба... А тут ще батька нема, як на зло...”

Гірко і тоскно стало Сашкові.

Вночі йому снилися айсберги: вони пропливали в синьому океані біля Сашкової хати, повз голу грушу, і Сашко сумно дивився на них із вікна.

Проснувся Сашко від собачого лементу.

— Мамо, що там таке?

— Сіроманця спіймав дядько Василь. Впав, бідненький, таки у яму...

— Як?!

Біля контори на возі лежав зв'язаний Сіроманець. Шевчук і Побігайло зосереджено курили, кидаючи на Сіроманця значущі погляди.

З контори долітав голос Чепіжного:

— Алло! Алло! Так, у яму. Коли? Сьогодні вночі. Я як знав. Дай, думаю, вранці запряжу та поїду подивлюся. Приїжджаю — є! Ну, ми його з Шевчуком і з Побігайлом того... Де? А ось на возі лежить перед конторою... Так коли вас чекати? Ага. Слухаю. Єсть.

Сіроманця повезли до кузні. Дядько Василь відчинив двері і сказав:

— Отут перележить, коли не хотів у лісі. — Вони поклали Сіроманця на драбину і віднесли в кузню.

Падав тихий впокоєний сніг, на горбі темнів ліс. За хатою плакав Сашко.

Зімлілий вовк лежав у кузні на драбині біля горна. Зі стелі крізь старі щілини на нього сівся іній. Вовк розкрив рота під іній, і йому стало легше дихати.

“Ну і ну, — сказав собі вовк. — Дожився”.

Він поворухнувся замотузованими лапами, понюхав молоток біля ковадла та й наче заснув.

Тієї ночі собаки подуріли: навіть Геракл завивав так, що йому темніло в очах. Деякі, боячись завивати в самотині, зібралися в гуртки і хором, у п'ять-шість голосів, дали такий концерт під вікном хати Чепіжного, що він вискочив на сніг у кімнатних капцях на босу ногу, схопив весло і кинувся розганяти співаків. Тікаючи, хор з переляку взяв на октаву вище — у Чепіжного залящало в вухах.

— Сіроманця зачули, герої? Чи, може, безталання своє, аби ви мені виздыхали всі підряд!

“У-у-у!” — з усієї сили із сльозами на очах затяг від сарая Геракл.

— Соліст-одиночка, і ти ще мені? — замахнувся веслом Чепіжний. — Погибелі на вас немає!

Геракл, рятуючись, заліз у ринву, Чепіжний затарабанив по ринві веслом.

Сашко все те бачив і чув: він сидів на підвіконні у темній своїй кімнатці.

Чепіжний присів біля клітки Вовкодавихи. Блимнули з пітьми її вогкі очі, очі її дітей на свіжій соломі, Чепіжний довго дивився на них, підняв ногу, зняв капця, витрусив сніг і сказав:

— Чули, якої тепер співає Сіроманець? Доспівався. Десятому закаже!.. Ви ж мені дивіться — ростіть, бо все може бути, ще оно кабани і лосі...

Чепіжний встромив у засніжений човен весло, рипнув дверима, ліг. З подушки йому у голову вила сільська собачня.

Сашко вийшов у коридор, намацав татові валянки, вліз у них, наче провалився у воду, накинув кожушок, тихо прочинив і зачинив за собою двері, пішов подвір'ям до груші: на груші на сучку висів садовий ніж — тато забув його, коли восени підрізав пагілля.

Сашко зняв ножа, пригнувся під вікнами, щоб тато з мамою чого доброго не помітили, і вибіг на вулицю.

Повалило снігом, потонули в ньому хати і дерева, невидима собачня потягнула свої зморені голоси по своїх домівках.

Сашко прямував до кузні. Кілька разів падав, провалювався по груди, у валянки набилося снігу.

Біля кузні оглянувся на білий глухий світ, прислухався, засунув шапку у кишеню, — щоб не злігала з голови та щоб лишній раз по неї не нагинатися, — і підійшов до дверей. На дверях висів не замок, а замчище — так постарався Чепіжний.

Вовк розплющив очі і заводив носом.

— Сіроманцю, це я, Сашко! — почулося вовкові з того боку дверей. — Замок, горе моє! Попались...

Сашко обійшов кузню — ні вікна, ні віконця. На причілку кузні ріс берест: обліплений снігом, берест злився з усім білим навколишшям, і Сашко відразу його не помітив. Берест ще дуже давно поклав на плоский дах кузні своє гілля, і так вони разом з кузнею доживали віку.

Сашко скинув на сніг кожушину, хукнув у долоні, ще раз оглянувся, поліз на берест. Лізти не давали татові валянки, чіплялись за гілки, не згинались у колінах. Тоді Сашко махнув однією ногою, другою, валянки попадали біля кожушка в сніг, поліз босий. Лізти було невисоко, і нараз він опустився на засніжений дах кузні. Руками, ногами розгорнув сніг, колупнув ножом інтєрнітину.

На вовка зі стелі посипало снігом, вовк завовтузився, зітхнув і затих.

Сашко працював, і вже за кілька хвилин на нього зсередини кузні глянула темінь.

— Готово! — прошепотів він у темінь. — Плигаю!

Сашко бухнувся біля голови Сіроманця.

— Де ти тут? Нічого не бачу, хоч око виколи!

— “Хох!” — сказав вовк.

Сашко став на коліна, почав обмацувати темінь, наткнувся добряче лобом на ковадло, і вже Сіроманець щімко задихав Сашкові в обличчя.

Сашко обійняв обома руками вовка за шию.

— А ти думав як? Ти думав, що тобі кінець, Сіроманчику, ну скажи, думав? Не кінець, давай сюди лапи!

Захрумкотіло під ножем мерзле мотузязччя, тріснув під ножем брезентовий пояс, яким Сіроманець був прив’язаний за горло до драбини, і вовк звівся на замлілі лапи.

— Ти, головне, не бійся. Як тільки завтра відчинять двері — кидайся прожогом, напролом. Бо витягти тебе через оцю діру в стелі я не можу... Найголовніше — кидайся і лети скільки сили, щодуху до лісу... Прощай, вовчику, я пішов, бо Чепіжний, він такий, може сюди прийти і серед ночі, подивитися, як тут і що... Як будеш живий, не забувай мене, я тебе ніколи не забуду. Прощай! — Сашко ще раз обійняв Сіроманця, той лизнув Сашкові руку, щоку...

Сашко підняв драбину, приставив її до стіни і поліз у діру. Виліз на дах, обережно відштовхнув драбину назад у кухню, заклав дірку інтэрнітом, — все як і було, — спустився берестом на землю. Швидко витрусив з валянок сніг, взувся, накинув кожущину і побіг, як міг, крізь білу снігову глибіню додому.

На подвір’ї Сашко пригнувся під вікнами знову, прокрався до груші, почепив на сучок ножа), тихо обмів віником валянки, зайшов у коридор, зачепився валянками навпотемки за порожнє відро. Відро гарикнуло на весь дім, наче воно було не відро, а цистерна. Сашко закусив пальця.

— Хто там?

— Це я, тату, відро зачепив ненароком...

— Сніг іде?

— Валом валить.

— Ну, добре. Спи.

Сашко навшпиньках зайшов у свою кімнату, хутко ліг, заплющив очі: в синьому океані біля Сашкової хати повз голу грушу пропливали білі айсберги. На одному під пролітаючими птицями сидів вовк і махав на прощання Сашкові лапою.

Вранці перед конторою сів вертоліт. Сашкові він дав себе знати в повітрі, і Сашко був на ногах. З вертольота вийшло двоє чоловіків у білих халатах, з носилками.

— Зловився! — дихав морозом Чепіжний. — Стільки років пильнував я його, посивів і серце зірвав на ньому!

Чепіжний був урочистий, і його буряковий кулак грізно здіймався над фланелевими снігами.

Прихурчав мотоцикл. З мотоцикла в білих шоломах збігло двоє хлопців, і передній став обкладувати Чепіжного фотоапаратом.

— Станьте сюди, Василю Дмитровичу, на фон вертольота.

— Що я вам, космонавт! — сміявся Чепіжний. Але стати — став.

— Вибачте, Василю Дмитровичу, і не звертайте уваги на цей мікрофон, але декілька слів для нашого районного радіо та для газети.

Чепіжний взяв мікрофон, подивився на нього, як на недоспійлий баклажан, і сказав:

— Зловлений у тернових чагарях за Івановим яром останній у нашому районі, а незабаром і в світі вовк Сіроманець. — Чепіжний набрав повітря. — Це не казка і не легенда. Сіроманця спіймано. Ми можемо лише пожалкувати, що його спіймано так пізно. Тепер ми і наші кози з кіньми можуть бути спокійними. Вовк Сіроманець ще під час свого дитинства був лютим звіром, він водив тьму-тьмущу зграй, перевів сотні тисяч нашого поголів'я, а в останні часи почав підкрадатися до наших посівів, толочив, припустімо, ячмені і пшеницю...

— Василю, і тобі не соромно отаке городити, — жалісно подивилась на Чепіжного сторожиха баба Маня.

— Так я ж для газети, — швидко, пошепки проговорив Чепіжний. — ідіть та краще підметіть в конторі... Звиняйте, такот: гадаю, що Сіроманець віднині і навіки житиме в обласному звіринці, тобто в зоопарку. Я особисто зобов'язуюся, якщо треба, двічі на рік — на Восьме березня і на сьогодні, в ніч його злову, — яке там у нас сьогодні число? — неважно, завозити Сіроманцеві на мотоциклі в область у зоопарк стільки м'яса, скільки він з'їсть за добу... Я знову жалкую про пригнічений теперішній вовчий стан, але що поробиш? Всіх його, Сіроманчиних, ще не вловлених товаришів чекає нерадісне майбутнє як на наших земних материках, так і на інших планетах!.. Все, виключайте. Тепер — до кузні!

До кузні вийшло старе і мале. Чорніли у снігу шапки малечі, сумно перемовлялися тітки у плюшевих напівпальто; собачня зайняла позиції поближче до своїх хат, наче щось відчувала, моторошно оглядаючись навкруги.

— Біжіть, хлопці, та розженіть цю капелу, — звернувся Чепіжний до малечі, показуючи ключем на собак. — Жити всю ніч не давали!

Чомусь ніхто не побіг, навпаки, всі підсунулись ближче до кузні.

Білі дяді з вертольота поклали носилки на сніг, а самі приклались вухами до стіни — слухати вовка.

— Ти ба, що зима поробила: вічка в замку не видно, — вигурхнув Чепіжний ключа у замок. Довго копирсався у нім і так і ськ. — Не відчиню. Треба збивати ломом.

Сашко, зиркаючи на кузню, ходив по подвір'ї, наче чогось шукав, заглянув у криницю, потрусив засніжену грушу, знайшов у кишені морквину, став її гризти.

Чепіжний розмахнувся ломом, і замок відвалився йому під чобота.

Чепіжний відкинув лома, викашлявся і відчинив двері.

“Що таке? Де вовк? Чому він не вибігає?” — Сашка кинуло в жар. Ті двоє в білих халатах взяли носилки й слідом за Чепіжним зайшли в кузню.

“Що таке? Що таке? Може, він здох чи злякався? — горіло в Сашковій голові. — А може, вночі він стіну прогриз у кузні чи підкопавсь під фундамент та втік?”

Раптом з кузні вискочили ті двоє в білих халатах, без носилок, вискочили і кинулись тікати:

— Тікайте! Вовк!!!

Тітки, малеча, дядьки не встигли до ладу гаразд нічого зрозуміти, як, рачкуючи, з кузні виповз сам Чепіжний. За ним поволеньки йшов вовк. Чепіжний зарачкував вліво, потім управо, вовк дихав йому на шапку. Чепіжний загарбався головою у сніг і вкляк.

Всі тікали: мале плакало, старе кричало, підхоплювало малечу на руки, бігло, губило в снігу шапки і рукавиці...

Вовк знехотя перескочив через Чепіжного і невеликими стрибками завернув поза кузню до тихого лісу.

Кореспондент проклацав фотоапаратом всю цю історію від початку й до кінця і, коли вовк загубився в снігах, розготався...

— Що там таке, синочку?

— Тату, Сіроманець утік!! Дядько Чепіжний плаче — не плаче, а реве!

— Заводьте вертольота! — кричав Чепіжний, випльовуючи сніг. — Ігор! Іван! По рушниці! Далеко не зайде — сніги! Заводьте вертольот!

Чепіжний влетів у своє подвір'я, підгилив спантеличеного Геракла, вбіг у хату, схопив рушницю.

Скреготів вертоліт; важко, з підсапом, бігли до нього Шевчук з Побігайлом.

— Доженуть вони його, тату, чи ні? А вовк у сніг заритися може, доки вони пролетять, і пролежати в снігу до темноти?

— Ти говориш, синочку, наче ти з Сіроманцем на одній парті сидиш, — сказав тато.

— Сидіти-то я не сиджу, а Надія Петрівна каже, що треба оберегати не тільки воду, повітря і ліс, але й звірів... А вовка я, може, люблю, тату! — Сашко став на лижі і пішов до школи. Над ним і вовчим слідом від кузні пострекотів вертоліт.

Ліс тепло дрімав у сніговій халабуді. Дрібненькі хрестики від синичих лапок, замерзла блідо-блакитна голівка лісового дзвоника, мишачий послід під ліщинником, щиглики на кінському щавлі перезимовували цю зиму.

Сашко проковзав галявиною повз дуби на біле поле, білим полем доходив до школи, як вилетів над лісом вертоліт, полетів на село, потім чомусь розвернувся і полетів своїм животом на Сашка. Вертоліт почав знижуватись. Сашко сів на сніг. Вертоліт здув із Сашка і шапку, і шарф, мало кожушину не зніс, обзавірюшив, піднявся і полетів.

— Син нашого голови! А я думав — вовк... — В Чепіжного сіпалося око.

Вчителька Надія Петрівна ввійшла в клас:

— Добрий день!

— Добрий день!

— Сідайте... Сашко, це правда, що в вашого села сьогодні втік із кузні Сіроманець?

— Втік, — відповів Сашко і сів.

— Ти сам бачив? — запитала Надія Петрівна.

— Бачив.

— Діти, де живуть вовки?

— У лісі, — хором відповів клас.

— У лісі. Вірно. А от ти, Сашко, ходиш лісом до школи. Невже тобі нема асфальтової дороги?

— Надіє Петрівно, — важко підвівся Сашко, — хай нею ходить хто хоче. А я люблю лісом.

— От скажи, Галю Грушецька, про що я розповідала на минулому уроці?

— Про Індію. Про тигрів-людоїдів, — тонким, як ліщина, голосом відповіла над головою Сашка Галя Грушецька.

— А в нас тигрів немає! — скинувся Сашко, — і ще ви говорили, Надіє Петрівно, що звірів треба оберігати... А я вовків не боюсь, бо якраз на тій моїй стежці до школи я нікого не боюсь.

— Чому? — спитала Надія Петрівна.

— А тому.

— Мусиш бути, Сашко, чемнішим.

— Вибачаюсь. Вибачте.

— Тепер відповідай точніше.

Сашко подивився на біле вікно, на біле небо, з якого наче й ніколи не гримів грім, і ластівки не літали по ньому, і запитав:

— А коли діти, приміром, такі, як ми, лишилися після війни без батьків, то їх держава спасла?

— Так, — сказала Надія Петрівна. — Держава дала їм дитячі будинки, школи, харчі, одержу.

— А тепер людям старим? — домагався Сашко.

— Наче ти не знаєш, Сашко! — скрушно відповіла Надія Петрівна.

— А якщо хто осліп?

— Чому ти про це запитуєш? — насторожено підійшла до Сашка вчителька, — Відповідаю: держава посилає таких людей, ну, наприклад, в Одесу, в знамениту на увесь світ лікарню імені Філатова. Але я не розумію, Сашко, — посміхнулась Надія Петрівна, — в чому ти потребуєш допомоги: в пенсії чи, може, ти погано бачиш?

Клас засміявся. Засміявся і Сашко:

— То ви ж самі кажете, Надіє Петрівно, що людей у нас оберігають.

— І воду, і землю, і звірів треба оберігати.

— І я про це ж.

— І що, оце після уроків ти сам будеш іти лісом? — запитала Надія Петрівна.

- Так я на лижах.
- На лижах. А ніч?
- А я нічого не боюся.
- А раптом вовк? — строго запитала Надія Петрівна.
- Не лякайте. А то й справді злякаюсь, — сказав Сашко. — Ви краще, якщо хочете, спитайте мене про будь-яку столицю на світі і де вона є, в якій країні.
- Спитаю...
- Що ти плетеш, — прошепотіла Сашкові Галя Грушецька.
- Яблуко хоч? і я з тобою піду лісом додому, добре?
- Твоє діло.

Сашко і Галя Грушецька йшли світлим лісом додому: на одній лижі човгав Сашко, на другій Галя.

Внизу маленькими чорними стовпчиками по асфальтовій дорозі плентався гурт школярів.

З лісу хотів було посвітити місяць, але не встиг: пішов сніг на сніг. До лиж стало налипати, і Сашко сказав Галі Грушецькій:

— Знімай лижу, налипає, візьму на плече. Будемо брьохкаться.

Пройшли, пройшли і стали.

— Яблука у нас більше нема, — сказала Галя Грушецька.

— У ноги не змерзла?

— Наче ні. Тепло.

— А в руки?

— І в руки.

— Чорти нас понесли по такому снігу.

— Давай пристоймо, — сказала Галя Грушецька. — Важкувато.

— Пристоймо. Чого ж. — Сашко скинув лижі з плеча. — У твого батька рушниця є?

— Нема, — гріла рукавичку Галя Грушецька.

— А чий це слід? Часом не вовчий?

— Де? — Сашко всупив носа в заглибини на снігу. — Не розберу... Але — ні. Вовк іде нога в ногу, а це якісь розкаряги. Та й до того ж давні... А Сіроманець дременує уранці.

— Ти його трохи бачив?

— Та вже ж...

Сонний ліс тихо спав у таких, як і сам, сонних снігах.

— Що то, глянь — хтось іде! — чужим, не своїм голосом сказала Галя Грушецька.

Від села полем до яру сунуло шестеро душ людей, за спинами темніли якісь клумаки, в руках вгадувались рушниці.

— В засідку на Сіроманця. Дядько Чепіжний хоче, видно, добряче змерзнути... Так їх Сіроманець у лісі й жде: нате мене, вже бийте, бо шкода мені ваших носів — можуть повідмерзати у лісі!..

Тим часом Сіроманець тікав. Пахли здалеку кошари і ферми, пахли села, але він ухилявся від тієї знади і нанюхував степ.

Кілька разів він зупинявся, піднімав голову в небо і слухав, чи не летить вертоліт.

Забіг аж до лиману. Лиман тієї зими не замерз. Вовк підійшов до води, лизнув її солонини і зрозумів, куди йому треба бігти: бігти в солоні степи, в солончаки, де хоч і немає лісів, але й мисливців не мусить бути.

Раптом Сіроманець заліг: з горба вітер доніс йому запах дикого звіра. Саме дикого, бо за своє життя Сіроманець нанюхався всяких запахів, в тому числі і свійських, повільних та теплих, відгодованих запахів кіз та овечок... Він ще раз понюхав простір навколо себе, чи не пахне селом чи людиною, поповз на той горб, де стояла скирта соломи.

Від тієї скирти Сіроманцеві забило подих дикими кабанамі. Проти вітру він доповз до скирти на два-три стрибки, як раптом табун свиней почув хрюкіт свого головнокомандувача і шмигнув за ним у степ. Останнім потелющився в снігу підсвинок: тягнув задню, видно хвору, ногу, заборсався, та було пізно: Сіроманець збив його на бік і вчепився зубами.

З кузні вийшов спантеличений Чепіжний: в руках у нього було вовкове мотузяччя і ремінь. Чепіжний здвигнув плечима, обійшов кузню, пильно подивився на берест, здвигнув плечима ще раз, зайшов у кузню знову. Оглянув стіни, подивився на стелю.

— Убийте мене — не доберу нічого! — сказав Чепіжний. Чепіжний вийшов на поріг. Сашко проїздив трактором з причепом повз кузню: віз силос на ферму.

— Ти куди?

— Не бачите?

- На ферму?
- Ну.
- Ти не в школі? Що, сьогодні неділя?
- Ну.
- Де батько?
- А нащо він вам?
- Треба.

— Як не вдома, то в конторі, як не в конторі, то на фермах, як не там, то в полі. А що?

Чепіжний блиснув своїм огнедишним оком на вовкове мотузчя, нічого не сказав, пішов у контору. Сашко зло подивився вслід Чепіжному і включив трету.

Сашків тато і агроном Павло Миронюк саме роздивлялися фотографію в свіжій районній газеті, де Чепіжний лежав на снігу, а через нього перескакував вовк.

— Кіно! — сміявся Сашків тато. — Гроза вовків сам під вовком. Та ще в такий спосіб!

Зайшов Чепіжний.

— Що там смішного?

— Гляньте, як хочете...

Чепіжний узяв газету. Обличчя його враз стало таким, наче всі сніги цієї зими впали не на землю, а йому на обличчя:

— Кореспонденти! Я їм покажу! Отак опозорить людину... Я, може, Берлін брав. Ні, цього я їм не прощу! Ви, Олександрє Степановичу, як голова колгоспу, і ви, Павле Івановичу, як секретар парторганізації і агроном... Ну, як же це так? На що воно схоже? Наш колгосп один з кращих на Україні... От і зараз я зустрів вашого хлопця на тракторі. Хлопчику якихось тринадцять років, а вже, можна сказати, спеціаліст. А воно приїхало на мотоциклі з газетки, клац-клац — і один із колгоспників опозорений!.. Я вас прошу обох, як член обласного Товариства мисливців, я вас прошу... Так це ж тепер хоч із села тікай — засміють! Але найголовніше: вовк утік не сам!

— Як то не сам? А з ким же? — запитав Сашків тато.

— Втік з чиеюсь допомогою. Диверсія! Гляньте: оце мотузчя, яким він був особисто мною зв'язаний, перегризене чи перерізане?

Сашків тато і Миронюк пильно обдивились мотузки:

— Нема сумніву — перерізане.

— А ремінь? Гляньте, це той самий парусовий ремінь від мого старого бушлата, яким я прив'язав Сіроманця за шию до драбини, — він перегризений чи перерізаний, я вас питаю?

— От тобі й на!.. А ви ж то кузню з вовком зачинили тоді на замок?

— Зачинив. Звечора вили собаки, вили всю ніч, вили і вранці, коли прилетіли оці... Замка я відімкнути не міг, відбив його ломом, — бог із ним, у мене ще замки є, — зайшов у кузню — вовк на ногах!

— Кіно, та й годі, — звернувся Сашків тато до Миронюка.

— І кіно, і позор — все разом!.. Негайно їду в райцентр!

— Ми вам глибоко співчуваємо, Василю Дмитровичу, але сьогодні поїдете в поле. Возити солому. А в райцентр я подзвоню. І, дійсно, треба щось в'яснити і про таємниче звільнення вовка.

— От коли б знати — тієї ночі я сам би ночував з вовком у кузні... В обнімку, а ночував би. Коли б знати! — бідкався Чепіжний.

...Сховався Сіроманець на полігоні. Далеко в піщаних неродючих степах він надивав на полігон і наче знав — відчував, що тут йому буде спокій.

Фанерні танки, старі віджилі машини стояли в цій мертвій зоні, — ні деревини, ні куща, — сніги, та піски, та воронки від бомб.

Старші льотчики навчали молодих влучати в ціль з неба: над вовком розламувалося небо, і літаки починали своє навчання.

За кілька днів Сіроманець вивчив їхній графік, достоту залазив в якусь воронку, коли літаки були ще далеко, і там спокійно перечікував смертоносний тайфун з вогню і сталі.

Потім приїздили льотчики, оглядали свою роботу; вовк одбігав від них подалі, не потрапляв на очі.

Зате по ночах було тихо. Така тиха благодать наступала, якої, мабуть, не знав жоден вовк у світі.

Ніякий Чепіжний не заходив сюди, не морочив голови гарчачий гавкіт собак. Басували вітри по відкритій рівнині, галасали наввипередки, лопотіли білими сніговими полами, навивали малим молодим вітрам старі степові пісні.

З харчами, правда, було слабувато: миші-полівки, та й усе. інколи який засць забігав уночі в це біле привілля, не розібравши, куди він забіг... Зайцями вовк не перебирав ніколи, а особливо в цю полігонну зиму.

Одного разу, коли літаків прилетіло особливо багато і вовка разом з його воронкою підкинуло в небо (він навіть подумав, що він уже не вовк, а птиця) і опустило в чорно-біле місиво, Сіроманець оглух.

“Отакої!” — сказав собі вовк.

З тієї миті прильоту літаків він не чув своїми запечатаними вухами. Не чув і вибухів бомб.

Згодом на полігоні настали, видно, канікули, літаки не з'являлися, і вовчі вуха наче відійшли. Він став навіть тихенько наспівувати собі під ніс і слухав хоч щось, принаймні свій голос.

Біда прийшла з неба. Повалили такі могутні сліпі сніги, що навіть і він, Сіроманець, злякався: він добре знав, чим ці сніги йому пахнуть. Вдень і вночі він рився в снігах, орав їх лапами і зубами, але небо наче прорвало, і жодної миші, як на гріх!

Сіроманець охляв. Він часто провалювався в сніг з головою, годинами лежав, збираючись з останніми силами, щоб виповзти на поверхню і поповзом добиратись: куди — невідомо.

Нарешті однієї ночі підморозило. Сіроманець зрадив, але на лапи зіпнутися не міг, безсилі лапи вже не носили його. Він ліг на спину і покотився з горба покотом.

В білому колесі землі і неба він викотився на дорогу, де слабо пахло конем і старою соломою.

Чомусь прилетіла ворона. Покружляла над вовком, сіла недалеко і сказала: “Кар!”

Вовк не поворухнувся. Прилетіло ще три. Поговорили між собою, посідали носами проти вітру і наче послули... Вовк розкрив пащу і — здох. Тоді злетіла одна ворона, друга, політали низько над вовком, подивились на вишкірені його зуби. Повсідалися ближче. Погойдали носами, хвостами, і тоді одна з них, найбільша, очевидно ворон, пішла до вовка. Ворон ішов важко, наче мав на ногах пудові чоботи. Він зупинився збоку від вовка і дзьобом, завбільшки як великий часниковий зубок, сказав вовкові: “Кра!”

Вовк лежав мертвий. Ворон подивився на сніги, на біле небо, підняв крило, друге і вискочив вовкові на спину: вовчий хвіст порішив ворона одним махом... Вперше за багато днів вовк водночас поснідав, пообідав, ще й повечеряв...

...Сіроманець уже не котився — його котив вітер. Вночі подув такий степовий надлиманський вітер, що захилиталися навіть скирти. Вовка закотило в лісосмугу, він обійняв лапами якусь деревину, навіть учепився за неї зубами, але вітер відірвав його і від неї. Його котило на вогні невеликого висілка, і він нічого не міг удіяти: тільки-но ставав на свої вкрай знесилені лапи, як вітер здував його і робив своє...

Знайшли його льотчики. Вранці капітан Петро Лях біг на фізарядку і за щось зачепився, впав. Витрусив сніг з-під майки, придивився — собака. Собак у їхньому молодому висілку ще не було.

— Хлопці, а чий собака? — гукнув Петро своїм товаришам.

— Де?

— А ось, замерз.

Льотчики чобітьми повідкидали з вовка сніг.

— Цуценятко — слава богу! — сказав Петро. — Щось змахує на вовка. Андрійку!

Прибіг Андрійко Лях, став на коліна, придивився і прошепотів:

— Вовк... Тату, це вовк! Не канадський, не кордільєрський, а наш степовий, польовий вовк!

— Замерз, бідолаха... Чи, може, вбили? Але хто? — звернувся Петро до товаришів. — Ніхто у нас ніколи не стріляв. — Вітер забив Петрові подих. — Добре. Побігли на зарядку, а потім розберемось!

Льотчики побігли на спортивний майданчик. Андрійко Лях схилився над Сіроманцем, відгорнув йому сніг від пащі — під пашею сніг трохи відтав.

Андрійко підняв вовчу голову, поколупав підталий сніг пальцем і закричав:

— Тату! Тату, а вовк живий!

Доки біг тато з товаришами, Андрійко потягнув вовка до гаражів:

— Тату, розпалюй плитку в гаражі, я його тягну. Він дихає, хоча й помирає.

— Не тягни! Покинь, бо, може, вкусить, — з порога крикнула Андрійкова мати.

— Не вкусить! Він непритомний! І, видно, голодний, диви, які ребра, тому й прийшов до нас при такому вітрі та при зимі.

Андрійко заволік Сіроманця в гараж, підстелив під нього стару куфайку. Петро Лях нагримав на сина:

— Не підходь до нього! Якщо вовк, то нехай буде вовк. Але ти мені до нього не підходь!

Андрійко підійшов і сказав:

— Тату, ти не знаєш вовків.

Петро Лях розпалив плитку, його товариші-льотчики миттю збили в кутку гаража вовкові клітку з дверцями, принесли м'яса і води.

Петро Лях сказав:

— Хай полежить до вечора, може, одійде.

— Прилетимо, а там побачимо...

— А що ми з ним будемо робити, якщо він оклигає? — запитав Андрійко. — Тату, хай живе у нас! Я ж то всіх вовків знаю тільки по картинках, але це ж справжній і такий здоровенний!

— Побачимо! — сказав Андрійкові тато і з товаришами пішов до зелених машин.

Вовк підняв носа — пахло бензином і м'ясом. Нанюхав м'ясо, з'їв. Десь далеко на полігоні зірвалися бомби, вовк ледь-ледь їх почув із далеких степів. Потім він обнюхав куфайку, прислухався: за стіною хтось ходив.

Андрійко і висілкові хлопчики попрутуляли замерзлі помідорні вуха до гаража:

— Ходить...

— Не кричи...

— Ходить, кажу...

— Га?

Андрійко приліг до дверей і запитав:

— Кажи, ти є?

“У-у-у”, — тихо відповів вовк.

Андрійко скочив на ноги:

— Ви чули — він говорить! Він упізнав мене по голосу!

— І що ти там крутишся біля того вовка? — сердилася Андрійкова мати, нагрібаючи на подвір'ї віником сніг на килим.

— Тата жду. У мене канікули, — буркнув він.

Минули дні, і не раз можна було бачити Сіроманця в ярах за висілком: він сидів і терпляче чекав, доки Андрійко Лях покатається на лижах зі своїми однокласниками.

Хлопчики гасали навколо Сіроманця, перекидалися, падали, сварилися, виходило часом не без бійки та сліз: тоді Сіроманець подавав голос, і вся ватага рушала за ним снігами у виселок додому.

Віднині Андрійко, Андрійкова мати та Сіроманець стали далеко виходити в степ і слухати в небі ревіт реактивних літаків, ждати з аеродрому Андрійкового тата з товаришами. Вовк, зачувши “газони” ще за горбами, мчав їм назустріч.

Петро Лях пригальмовував, Сіроманець вскакував у машину, щасливо повискував.

Льотчики видовбали ломами у мерзлій землі Сіроманцеві яму під лісосмугою, вкрили її соняшничинням, і він став там жити, аби не нюхати бензину в гаражі, їсти йому було що, та він тепер і сам добував дещо в полях, щоб не засиджуватись.

— Коли?! — кричав блідий Петро Лях до своєї дружини.

— Після обіду... взяв лижі і пішов...

— Сам чи з вовком?

— З вовком...

Петро Лях вискочив у темінь. Вітер зі снігом збивав з ніг. — А може, він до кого зайшов? — Петро Лях кинувся назустріч товаришам-льотчикам.

— Оббігали всі будинки — нема!

— Давайте ракетниці! Швидко! — крикнув Петро Лях, а сам, як птах проти бурі, заточуючись і провалуючись в темно-білі снігові вирви, подався до лісосмуги, до вовчого пристановиська.

Вітер розніс соняшничиння, яма завалена снігом, вовка не було.

— Ага-га-га! — у відчаї закричав Петро Лях у степ, але вітер задув його крик назад до рота.

Блідо-розмиті ракети повисли над висілкою.

Кілька “газонів” рвонулись від висілка в сніговий здиблений океан, але й вони потонули у ньому, поглухли.

Вовк тяг Андрійка за комір. Вітер підганяв їх на снігових белебнях, але як тільки вони скочувалися в яр і треба було знову підійматися вгору — отут Сіроманцеві доводилося похекати та попріти. Тоді вовк закидав Андрійка собі на спину, розсував грудьми свіжий сніг, лапи ставали на твердіше, і з такою швидкістю вони посувалися до висілка.

Вовк жалібно вив. Покидав Андрійка, сам відбігав, вив на всі боки, прислухався, повертався до Андрійка знову, знову закидав його на спину і ніс далі. Андрійко обнімав вовка руками й ногами, щоб не зсуватися, щоб вовкові було легше.

Льотчики з ракетницями та ліхтарями вийшли за лісо-смугу, але що ти його побачиш чи почувеш в цьому шипінні, ревінні, стогнанні, летінні?

Вовк поклав Андрійка на сніг і почав рити у снігу яму. Вирив яму, зсунув туди Андрійка і сам ліг біля нього. Сніг і вітер засипали їх швидко, охоче.

— У ямі тепло, — прошепотів вовкові Андрійко. — Аби нам до ранку не замерзнути, а там уже якось доберемося.

Раптом вовк насторожився: йому почулися постріли. В одну мить він вискочив з ями і завив. Так він ще не завивав ніколи. Все своє життя він завивав з голоду або з горя. Тепер в його завиванні була надія і радість.

— Вовк! — крикнув Петро Лях. — Я чую вовка!

Андрійків тато скинув кожуха, щоб легше було бігти, поскидали з себе кожухи його товариші-льотчики, і всі вони кинулися на вовчий голос. Раз по раз стріляючи з ракетниць, вони на мить зупинилися, щоб не збитися з вовчого завивання.

— Он він темніє! Он! — ледве перевів подих Андрійків тато.

Знесилений вовк ліг на спину, лизнув того снігу з вітром.

Підбіг Андрійків тато, підбігли його товариші-льотчики і побачили Сіроманця.

На його спині лежав Андрійко.

Андрійкова мати плакала та розтирала снігом йому руки, щоки, вуха, ноги.

— Заїхали ми не так і далеко, — виправдовувався Андрійко. — А заметіль почалася ну в одну мить...

— А ти не бачив по небу, що заметіль починається? — Андрійковому татові потроху одлягало од серця.

— Щоб я та тепер куди пустила тебе одного!

— Мамо, не тріть так сильно, вуха болять! — просився Андрійко.

— Я тобі дам “вуха болять”! В тебе ще не те мало б боліти!

— А тут лижа зламалася... Тату, а де вовк? — раптом запитав Андрійко і встав.

— Справді, де вовк? — перепитав Андрійків тато і вибіг у коридор. У коридорі вовка не було. Вибіг на вулицю — нема.

Андрійків тато схопив ліхтаря і, як був роздягнений, так і побіг до лісосмуги.

Вовк лежав у себе вдома. Розгріб сніг і влігся на ньому під вітром, що свистів над ним на всі свої пальці... Андрійків тато важко зайшов у кімнату...

— Є, — сказав він. — У себе вдома. Приготуй, жінко, вечерю. Понесу йому щось повечеряти...

Дихнула весна з лиману. Теплий погляд весни зупинився найперше на снігах — і осіли сніги. Навпроти сонця удень засокотіли з-під них золоті струмки. Вологими ночами Сіроманець покрадьки зачав виходити в степ і там непорушно сидіти. Щось бентежило його вовчу душу, кликало її на ноги.

“А ти думав як, Сіроманчику, це вже нам з тобою кінець? Ну, скажи, думав?” — не покидав його голос Сашка.

Сашко стояв під грушею і слухав, як шуміла ярами весняна вода. На городі лежав опівнічний туман. Попискували сонні горобці під дахом. Пахло далеким вітром, якого вчора звечора не було.

— Засумував чомусь наш Сашко, — тихо говорила в пільмі мати, — і вчитися гірше почав, і все йому валиться з рук. Ти помітив?

— Може, переростає, — тихо відказав батько. — Та воно й весна... Може б, йому десь на літо путівку до моря...

Сашко зайшов у коридор.

— Це ти, сину?

— Тату, а у вовка вікно є?

— Вікно? Яке вікно?

— У лісі, чи де він там живе... Бо йому ж то треба дивитися, щоб не вбили.

— Нема у нього вікна, синочку.

— А вовк у лапи замерзає?

— Ще й як.

— Тату, от коли б я та був вовком, я б теж замерзав?

Його обійняв теплий сон: пливли білі айсберги в океані повз хату під голою грушею далеко. Вовка не було.

Чепіжний сидів навпочіпки перед кліткою Вовкодавихи і роздивлявся цуценят.

— Карлики! Пшоно! — кричав він жінці. — Іди-но сюди тільки на них поглянь! Ось уже скоро півроку, а вони які були, такі і є! Криволапі, недолугі геракли! Не виростили ні на грам!

— То, може, вони виростуть, — втішала Чепіжного жінка. — А як не виростуть, то нехай вже такі будуть, ти ж тільки людям про це не розкажуй...

— А я ж за неї стільки грошей віддав, на мотоциклі віз аж із Києва... Що це ти мені привела? На Сіроманця з ними? Та з ними хіба що на курчат.

Вовкодавиха винувато дивилася на Чепіжного, а її піврічне криволапеньке потомство забилося в куток клітки і тремтіло хвостиками на знак протесту за такі приниження.

— Ну, куди я тепер з ними? Хто у мене їх візьме? В цирк? Там своїх таких хватає. Краще б уже коти, ті хоч мишей, бува, ловлять!

— Дядьку Василь! — гукнув Чепіжного від воріт Сашко. — А ідіть-но сюди, я вам щось покажу!

— Що там іще на мою голову? — Чепіжний поволі, насторожено підійшов до Сашка.

— Сьогодні наша районна, не бачили? Натє, прочитайте ось.

— “Цієї зими, — почав читати Чепіжний, — в Н-ську льотну частину прийшов пірат польових просторів — здоровенний вовк-сіроманець. Прийшов добровільно. Сам. Пригнав його голод. Крилаті сини неба обігріли, нагодували, і тепер цей степовий розбійник мирно живе в частині, возить дітей на санях...” Оце так да... Але як же так, — розгубився Чепіжний, — щоб отак добровільно, сам? Сіроманець. Сіроманець здохне, а не прийде... Може, це його брат? Треба буде поїхати та подивитися.

— Якщо вас пустять, — сказав Сашко. — Частина ж то військова.

— А вовк-то мій! — скипів Чепіжний. — Хто його перший вловив? Я? Я. І козу він з’їв чию? Мою.

— А навіщо він тепер вам? Хай собі у них живе.

— А збитки за козу? Я своє дарувати “за так” не звик!

— Ви зловили його, — гостро сказав Сашко. — Але ж Сіроманець утік!

— А хіба я винен, що його хтось відпустив, — обурився Чепіжний. — Може, ти?

— Я, — відповів Сашко.

— Ну да... — засміявся Чепіжний. — Сіроманець перекусив би тебе, як сірника! Отак: тільки хрусь! — Чепіжний навіть показав, як би перекусив його Сіроманець.

Після обіду, коли добре випогодилось, Чепіжний поїхав до Сіроманця. Не забув прихопити з собою і ту фотографію, де його перескакує Сіроманець: Сіроманця там було видно “на всі сто”.

— Поробиш ці дні і за мене, — сказав Чепіжний жінці. — Я довго не буду. Туди і назад. Як спитає Олександр Степанович, де я, скажеш — поїхав у райцентр з зубами.

Сашко забіг за Галею Грушецькою додому, і дорога до школи в цей день сміялась на сонці досхочу. Весело і тепло було шпакам. Шпаки підвели в небо від щастя заплющені очі і співали так, що аж ноги під ними тремтіли. і земля співала, як шпак. Над озером обнімалися шиями коні. Блакитними квітами розцвіли більші і менші калюжі. Ліс, так той наче поклав собі руку на серце і тихо благословляв журавлине крило над собою в осіянім небі, і мурахи з підтягнутим за зиму животом, і свою лісову стежину, що просила в Сашка на очах. Сашко став роззуватися.

— Ти що? — спитала Галя Грушецька.

— Погасаю босяка, — і Сашко, нагнувши шию, побіг навпередки зі своєю тінню. Коли Сашкова тінь налітала на клапті снігу — вона голубіла, налітала на попелясте торішне листя — темніла. Отак позмагавшись зі своєю темно-голубою тінню, Сашко підбіг до Галі Грушецької і захекано запитав її:

— А ти знаєш, ким я буду?

— Ким?

— А лісником!

Чепіжний повернувся додому на другий день. Заїхав мотоциклом на подвір'я і так і сидів на мотоциклі, не злавив. Побачивши господаря, Геракл відразу звалував від хати світ

за очі — на город. Сидів Чепіжний довго, і грязюка на плащі стала підсихати навпроти сонця, взялася синюватим туманом, наче Чепіжний горів.

— То що, дядьку? — спитав Сашко. — Здрастуйте.

— Іди-но сюди.

Сашко підійшов.

Чепіжний витяг з-за пазухи кольорове фото:

— Дивись. Він?

На Сашка глянув Сіроманець. Біля нього стояв Андрійко Лях і льотчики.

— Він, дядьку, він. Сіроманець. А поправився як! Ще більший став. Ну то й що?

— Війна триватиме, — похмуро прокричав Чепіжний.

— Як триватиме? Не оддають?

— Втік і від них Сіроманець! На цьому тижні втік. Добре людьми сказано — скільки вовка не годуй... А годували ж його там як, а як дивились за ним! За малою дитиною так не дивляться — втік! Сказав: привет, свободная стіхія, — і втік.

— То що ж ви тепер думаєте робити?

— Почнеться другий тайм. Боротьба триватиме. Хто кого.

— А якщо, дядьку, він вас?

— Тоді чорт зі мною. Тоді мені гріш ціна, як і оцим моїм вилупкам! — Чепіжний підійшов до клітки. — Пламенний привіт від Сіроманця! Як нащот росту вгору? На місці? Молодці... Батько вдома? — спитав Чепіжний.

— Батько в полі. Буде він сьогодні вас ляяти.

— За віщо?

— А гній на поле ви розвезли?

— А жінка моя де? От біда! — Чепіжний закотив мотоцикла в сарай, замкнув і побіг на ферму.

“Втік! Втік! Тепер він прийде до мене неодмінно! Але ж тут Чепіжний зі своїм “другим таймом”, будь він неладен! — думав Сашко. — Треба порадитися з татом: як тато скаже, так і буде”.

Але Сіроманець не прийшов і місяць, і другий. На вулики в садах облетів і поприлипав вишневий цвіт, розцвіли на городах маки, і літо стало обома ногами на свій поріг.

Сашко здавав екзамени. Вставав раненько, йшов купатися, приходив, сідав за підручники, потім одягав нові штани, білу сорочку, галстук, йшов до школи, здавав екзамен, ішов зі

школи, і от одного разу... Сашко не повірив своїм очам: на стежці перед ним стояв Сіроманець! Високий, широкогрудий, з великими димчастими незрячими очима.

— Здрастуй... — самими губами сказав йому Сашко.

Сіроманець плакав. Великі срібні сльози котилися по його морді і падали на пісок під лапи.

Сашко обійняв його за шию, але в цю мить вовк відскочив від Сашка в ліщинник. Сашко оглянувся: стежкою від школи бігла Галя Грушецька.

— П'ять! — гукала вона. — Все п'ять! А де ти дівся?

— Та я тут оце думаю, чи стою... чи що... — промимрив Сашко. — П'ять — то добре, у мене з цим ділом, правда, слабувато. Ти, Галю, йди додому, а я ще повернуся до школи.

— Щось забув?

— Та забув... гачки під партою забув. Слухай, у тебе батько лікар?

— Ветеринар, то й що?

— Я знаю, він по вівцях та по телятах... А по очах він уміє?

— По чийх очах?

Сашко зважився:

— От коли б твоєму татові я привів сліпого вовка, він би його вилікував?

— Вовка?

— Так.

— Сліпого?

— Так.

— Із казки?

— Ні. З оцього-о нашого лісу. Сіроманця.

— Ти сказився, — прошепотіла Галя Грушецька.

— Сіроманцю, Сіроманцю, йди сюди, не бійся. Зі мною Галя Грушецька. Йди сюди, Сіроманчику...

Галя Грушецька як стояла, так і сіла: з ліщини вийшов Сіроманець.

— Галю, встань і не тремти! — наказав Сашко. — Це Сіроманець. Він мій друг. Він сліпий. Він давно вже осліп, ще до того, як ускочив до Чепіжного у яму. Сіроманця треба вилікувати, аби він прозрів. Тато твій зможе?

— Аби-то я знала... — швидко заговорила Галя Грушецька. — Взимку приводили до батька сліпого бичка...

— І що?

— Так і відвели...

— Тоді діло пропаще, — сказав Сашко. — Ти розумієш, аби Сіроманець був зрячим, то він би пішов у краї, де вовків люблять. А сліпим він не знає, куди іти, от він і вештається під рушницею Чепіжного і таких, як Чепіжний... Будемо щось думати.

Весь вечір у верболозі біля озера Сашко з білого алюмінієвого дроту плів Сіроманцеві намордник. Галя Грушецька циганською голкою з дратвою до нашійника з їхнього теляти пришивала Сашків пасок для повідка.

— Може, я там забарюся, — тихо сказав Сашко, — ну, скільки я там можу пробути? Ну, від сили три дні, подивлюсь, як там що, мені аби його пристроїти, але, може, я там забарюся, то ти вже прийди до моїх батьків і розкажи все чисто, як є.

— Не заблудишся?

— Дорогу я знаю. З батьком не раз бував.

— А харчі на дорогу?

— Добре, що ти нагадала.

— Я тобі приготую.

— І мені, і вовкові. Тільки не вари манної каші, ми з вовком її не любимо, — засміявся Сашко. — Прив'яжеш харчі ось до цієї гілки, щоб собаки вночі не вкрали.

Вдосвіта Сашко потихеньку вийшов з дому. На столі в його кімнатці біліла записка:

"Тату і мамо, мене не буде кілька днів. З шафи я взяв 50 карбованців. Сашко".

Низький туман застелив город. З городу над картоплями стирчали самі лише мокрі макові голови.

На леваді стало холодніше, а туман вищим: якраз Сашкові по шию. Тепер над туманом мокрою маківкою пливла Сашкова голова.

Біля озера Сашко зупинився. Було тихо, тільки з очерету очеретянки співали, не як люди.

Головами вниз до води вони висіли близенько від Сашка на очеретинах, тим часом верба його скупала росою.

"Нічого собі клумачок наклала, — подумав Сашко про Галю. — Наче на війну!"

З блекоти вигулькнув Сіроманець, вискнув, підбіг до Сашка, поклав йому лапи на плечі.

— Доброго ранку, — сказав Сіроманцеві Сашко. — Що снилося? Нічого? Поснідаємо в дорозі, а тепер — бігом!

Вони бігли під жайворонками світанковим полем. Біла роса по колінах. Над білою гречкою гундосив, видно, безхатній джміль. Сонця на землі не було, але вгорі, у небі, жайворонки були золотими.

— Будемо бігти, доки не впадемо, — говорив Сашко Сіроманцеві. — А як упадем, отоді вже будемо лежати. До Одеси лісу не буде. Яри та байраки. Мені одне: аби ти не забоявся трамваїв.

Бігли вони степовими дорогами. Коли ж попереду чи позаду них з'являлась якась машина чи трактор — ховатися було де: соняшники, пшениці, лісосмуги. Як їхало щось далеченько, то не ховалися й зовсім: мало що, хлопчик біжить з собакою, що ж тут такого? Буває, собаки й самі бігають по полях. Є такі собаки. А який це розумний буде бігати зранку дорогами з вовком?

Потягнулися яри і ярки, вибалки, балки. Найкраще було б прямувати ними, вони тверді, трава невисока, каміння немає. Але скільки бачило око, ярами й балками вийшла пастися колгоспна худоба — рудою рікою вона повільно текла зеленими низами, а на впечених сонцем схилах ташувалися вівці. Ще й пастухи з гирлигами та собаками...

Сіроманець облизувався, його носа повертало на балки та на яри, на цей несподіваний квітник — та ще яких! — запахів.

— Завертаймо в лісосмугу. Подамося горою. Яри і вибалки для нас закриті. Це тобі не зима...

Села пішли під черепицею, стіни з білого і жовтого ракушняка, але обминати їх було легше, сіл у цих степах небагато. Зате сонця більше.

Навіть Сашкова тіль ховалася під Сашка від такої жарині. Сіроманець висолопив язика і поклав собі на плече.

Мріли степові кургани. Вони відривалися від землі і зеленими шапками повисали на срібній повітряній течії. А гігантські машини-поливальниці поливали пшениці, здавалося, не водою, а райдугами. Червоними озерами цвіли в лісосмузі маки. Синіми озерами біля них — сокирки. Або молоточки. Або собачі мордочки. Так їх по-різному називають.

Сашко дістав з клунка пляшку води, напився сам, дав напиться вовкові.

— Вперед, Сіроманчику! Поснідаємо ввечері! Отут нам якраз половина дороги.

Польові стежки, цвіт гороху і гречки, літній вилинялий вицвіт неба, сірий цвіт каміння по кар'єрах, клунок на палиці на плечі. Одеси з морем не видно, сонце у хмари сідає.

Раптом, де не візьмись, почало гриміти. Небо чисте, на заході якісь дві-три хмари, а гримить на грозу.

“Гірше, — подумав Сашко, — буде далі, доведеться почувати під дощем. Але де?”

Сонце сіло. Підсвітило хмари червоно-чорним, зверху за-світило зеленим — і дня не стало.

— Падаю з ніг, — сказав Сашко Сіроманцеві. — А тут ще гримить на нашу голову. Шукаймо якусь халабуду.

З-поза лісосмуги виїхала гарба з соломою чи сіном, Сашко і вовк лягли на землю.

— Бачиш — повна гарба. Виходить, десь недалеко скирта...

Вони пройшли за лісосмугу. Сашко не біг, ішов, ледь тягнув ноги, як назустріч затемніла скирта сіна.

— Спробуємо переночувати у ній. В разі що — буди мене. Ти чуткіший. А ось і озерце біля неї. Треба буде скупатися. Не прийдемо ж в Одесу такими замурзаними.

Сашко вигарбав у скирті невелику печеру, дістав з клунка вечерю, розіклав усе достоту: вовкові м'ясо, собі сир, цибулю, млинці.

— Побігли скупаємось, повечеряємо, бо завтра вранці у нас ще дорога.

Невелике степове озерце наче навмисно хто намалював літерою “О”. Низька осока на низьких берегах мало ховала його від чужого ока. На берегах було видно сліди і коней, і корів.

Сашко тихо зайшов у теплу воду. Вовк купатися не схотів, походив-походив по березі і сів. Сашко накупався досхочу.

Погриміло, та й усе. Тільки полякало. На небі чиста зоряна ніч. Золотими мандаринами між зорями пропливали супутники. Пливе-пливе така мандаринка — і нема, вже на тому боці Землі...

Сашко заснув. Сіроманець всівся біля нього і мав роботу: з поля не вгавали перепілки, в скирті не спалося мишам, з озера сплескувала риба. Перед досвітком вовк насторожив-

ся: здалеку почувся скрип коліс по нерівній дорозі і запахло кіньми. І те й друге наближалось, і ось темна підвода, запряжена парою коней, випірнула з поля. До скирти, правда, не доїхала, а повернула до озера. Троє чоловіків скинули з воза човна, спустили на воду, один відплив на середину води, а другий пішов берегом — затягли сітку. Третій стримував коней, вони шарпались з його рук, хропли: видно, зачули Сіроманця.

— Іван, ти сходи принеси їм сіна, — почулося з човна, — не понаїдаються ніяк!

Іван прив'язав коней до сухого стовбура, вкопаного при березі, а сам пішов до скирти. Йшов він, як на зло, просто на Сашка і Сіроманця.

Сіроманець понюхав сонного Сашка, звівся на лапи і виїшов з-за скирти назустріч непроханому гостеві. І сів. Іван подумав на Сіроманця, що то пеньок і хотів було його обійти. Але Сіроманець пересік йому дорогу і сам собі сказав: "Я — вовк!"

— Вовк!!! — крикнув Іван і кинувся тікати до коней. Коні відірвалися, побігли.

Сіроманець неквапливими стрибками, аби налякати, оббігав озеро. Той, що був на човні, перекинувся у воду, нічний товариш його з сіткою на березі покинув сітку і залопотів у поле.

Сашко прокинувся.

Сіроманець уже дихав біля нього.

Нічним полем від озера утікало троє.

— Тепер тікаймо й ми, — прошепотів Сашко.

Стрілка показувала: Одеса 5 км.

Сонце стояло на п'ять пальців від горизонту. Шосе двигтіло від машин. Сашко зійшов у кювет, через лісосмугу зайшов у соняшники.

— Одеса, — сказав він Сіроманцеві. — Зараз ми тебе приберемо по-городському. А реп'яхів! А соломи! Ну, хто в такому костюмі тебе вчив приїжджати в Одесу?

Сашко позривав з Сіроманця реп'яхи, алюмінієвим гребінцем розчесав боки, шию, голову, одягнув намордник. Собі ж до коліна приклав галстук, розгладив, пов'язав.

— От ми з тобою і на людей стали схожі. Пішли. Тільки не біжи, не рвися, іди біля мене тихо і смирно...

“Щоб Сіроманець не вирвався та не втік. Тут під колесо недовго... Йди-йди, Сіроманчику, от молодець. Я з тобою, я тебе не покину і не віддам нікому”, — думав Сашко, а сам спідлоба позирав на машини.

В самій Одесі Сіроманець занервував: на вулицях траплялись собаки і собачата, на таких, як і він, повідках, але, зачувши його, одні в паніці рвалися з рук господарів тікати, а другі ошкірювались на нього, бризкали слиною, кипіли очима, повними зненависті.

Сіроманець сопів у намордник, по шкурі пробігали дрижаки. В таких випадках Сашко прискорював ходу або забігав у якийсь під'їзд, і там вони з Сіроманцем перечікували.

Біля лотка дядьки пили пиво. Сашко, ховаючи за собою Сіроманця, швидко підійшов до них і запитав:

— Де тут лікарня Філатова?

— Три зупинки будь-яким трамваєм туди.

— Куди — туди? — перепитав Сашко.

— Униз. Ну і собачка! — Одесит з двома бокалами пива в руках нагнувся до Сіроманця. — А вона не кусається?

— Ні.

— Ну і собачка. А шия, а лапи — прямо тобі вовк!

Сіроманця обступили одесити з пивом, продавець покинув свій торг, став на бочку і зверху дивився на Сіроманця:

— А він хоч учений?

— Не бачиш? — гукнули продавцеві знизу. — По очах видно. Такі дурними не бувають. Часом не продаєш, малий?

— Не продаю.

— Цікаво, — продовжував продавець, — скільки ж це треба, щоб його нагодувати?

Сашко помітив: натовп навколо Сіроманця налипав, як снігова баба. З'явилися і жінки, ставали навшпиньки, заглядали чоловікам через плече:

— Оренбурзькі платки? Почому?

— Ватин? Пропустіть, я питаю — ватин?

Сашко потягнув Сіроманця крізь натовп. Сіроманець подав тихий голос, і натовп обурено розступився:

— Куди батьки дивляться? Таке страховисько дитина водить!

Сашко зайшов у тихий двір лікарні. Сліпі люди ходили по споришу з паличками. Ходили, видно, і не зовсім сліпі, по підруки, говорили, навіть посміхалися своїм словам.

Перше, що впало Сашкові в очі: густий бузок біля сарайчиків під червоною марсельською черепицею. Туди він і завів Сіроманця:

— Стій отут, Сіроманчику, і не ворушись. Я миттю все розізнаю.

Від лікарні до моря було недалеко, і дачники чи курортники спускали з повідків своїх собачок, аби вони погуляли саме в цьому місці біля лікарні, де в глибині синіло море.

Треба сказати, ці, як правило, фокстер'єри, молоді чи старі, проводили час у дружбі та злагоді: давно перезнайомились, їли приблизно однакову їжу, навіть перебігали трамвайну лінію під гастроном чи домову кухню по щось новеньке на зубки.

І треба ж було цьому народу зачути вовка!

Сашко пройшов коридор першого поверху — ніде нікого. Піднявся на другий поверх: літня жінка в білому халаті натирала шваброю підлогу.

— Здрастуйте! — привітався Сашко. — Скажіть, будь ласка, а де у вас той лікар, що лікує очі? Я здалеку, і в мене мало часу. Але я хотів би з тим вашим лікарем поговорити.

— Приходьте після обіду, — відповіла жінка, не підводячи голови. — У нас — обід. Тридцять перша кімната.

На лікарнянім подвір'ї знявся собачий лемент і гвалт. З вікна Сашкові було видно дахи сарайчиків чи складів під червоною марсельською черепицею: на цю черепицю один за одним з криками і сльозами вилітали і падали фокстер'єри. Вони підстрибували у вікні, як м'ячі, і падали на черепицю.

— Що там за гвалт? — занепокоїлась прибиральниця.

Сіроманця обступило в бузку все собаконаселення району, він відступив до ракушнякової стіни паркану, далі вже було нікуди, а воно лізло, його було багато, тоді Сіроманець перекусив намордник і став хапати їх за загривки і викидати на черепицю.

Сашка, йому здалося, дуже довго не було, позаду — стіна, тоді Сіроманець перескочив через стіну і щез.

Сашко кинувся в бузок, вискочив на вулицю, в один провулок, в другий провулок, покликав Сіроманця над глиняним урвищем понад морем — сів і заплакав...

Сіроманець прийшов у Сашкове село. Сіроманець минув пошту, контору, зупинився перед хатою Шевчука. Постояв. Поче-

кав, доки з хати вибіжить з рушницею Шевчук і смальне по Сіроманцеві. Той не вибігав. Скавуліла лише у дворі його собака.

Сіроманець підійшов до хати Побігайла. Не вибіг і Побігайло. Всі були в полі, косили горох. Найдовше стояв Сіроманець перед будинком Чепіжного, але й Чепіжного, на його превеликий жаль, не було на цей раз удома: косив горох.

На цей раз Чепіжний укохкав би Сіроманця, який прийшов помирати сам...

Сашко зліз з одеського автобуса і полем побіг до лісу. В лісі Сашко ходив до вечора, кликав Сіроманця у глинищах... Сіроманця не було.

Увечері, пізно ввечері Чепіжний поїхав на Київ — повіз Вовкодавиху з її дітьми на базар.

Сашко і Галя Грушецька бачили, як буксував його мотоцикл під горою...

Сірий степ з вовнистими хмарами над собою лежав у Сіроманця перед лапами.

“Ого-го!” — сказав собі вовк, і почав ловити у траві коників.

Ловитися коникам не хотілось, і вони стрибали від зубів Сіроманця через Гіндукуш на Гімалаї... Тоді Сіроманець ліг на спину, підняв лапи, і на його лапи западав дощ, за дощем — сніг, аж до тих пір, коли на кожній його лапі не звили собі гніздечка сорокопуди... Бігла біла вода, відцвітав пізній глід, пищали сорокопуденята, і синє небо переходило в небеса.

З води сходило сіре сонце, на ньому скидалась риба, і Сашко обнімав Сіроманця за шию.

“А ти думаєш, вовчику, як? Ти думаєш, що це нам уже і кінець з тобою?..”

КІНЬ НА ВЕЧІРНІЙ ЗОРІ

Від сизих в тумані Забар і далі-далі, через Балту, а з Балти ще кудись, не знаю куди, та звідти знову на Балту, над її вкляклыми в осінь тополями, понад базаром з Гайворона і на Велику Мечетню пролітав увечері журавлиний ключ. Знизу йому, від полів, ще дихало літо, а зверху, на крила, з близьких пірчастих хмар, порипувала зима.

Соняшники стояли німі і старі, наче їх, молодих, цього літа ніколи і не було. З води пахло кіньми, і в їхніх конячих загуслих слідах де-не-де, одинокою білою несміливою цяткою доцвітав болотяний білець.

Чорна роззорена земля лежала на спині і мовчала. Рябою латкою по ній скакала сорока, ніби комусь на згадку.

Я приїхав на могили батьків і йшов попід скелями над водою у гліді та будяках овечими стежками, переступав з однієї на другу і дивився, де вони, ці овечі стежки, мають скінчитися.

Стежки дійшли до сірих кучугур вже вибраного гранітного кар'єру і там, перед кігтистими, наче залізними, кущами шипшин, обірвалися. Над кар'єром і над шипшинами в степ на бетонних стовпах з поіржавілими люльками для граніту стояла покинута підвісна дорога. Це літо було дощове, в люльках поназбиралося води, і в них, понад степом, стали жити дикі качки. В люльках качки повиводили дітей, позаносили туди ще з весни на лапках ікру і розвели рибу. Так, маючи власні харчі і воду, качки за стінками люльок ховалися від мисливців та їхніх собак, що дрібно гавкали на землі і проклинали своє собаче безкриле життя. Качки принишкло перемовлялися між собою, ловили з дітьми над мисливцями рибу і запивали м'якою дощовою водою. Мисливці, як тепер я, задирали вгору голови, тяжко курили та безсило бабахкали з рушниць по броньованих днищах люльок, та дріб відскакував і падав до них назад, збиваючи їм з сигарет під ноги попіл.

Будяки вже не пахли, хоча по їхніх, колись медових малинових головах ще човгали золотавими животиками якісь ку-

цокрили мушки — не то бджоли, не то оси, але і не оси, і не бджоли. Збоку від скелі, під кущ присадкуватої шипшини, втуривши голову, вискочив і пробіг ховрашок, побіг, побіг, і під червоними, аж наче відполірованими ягодами добіг до нірки, став на задні лапки, не зводячи з мене смолистих переляканих очей. В зубах ховрашок тримав висохлий колосочок пирію, і боки у ховрашка то западали, то здіймалися, видно, добре чимчикував згори поміж скелями з поля з тим колосочком на зиму, раз по раз поглядаючи на небо, де яструб, і на кущі, де лисиця.

Тепер він удома, біля нірки, тільки що — гульк і там! Тепер можна собі дати і подивитися на цього звіра, що, як і він, ховрашок, сірий, в сірому плащі, з сірою головою, стоїть на овечій стежці і мовчить. Хоч би свиснув, як він, ховрашок. Чи є де у нього нора, чи, може, в нього нема і нори?.. Срібне, з бабиного літа, павутиння намоталося на колосок і на ховрашчині вуса, і він посмикував тими своїми вусиками, наче сердився.

Стежачи одним оком за ховрашком, я глянув на той бік річки, де від села прижовклим низьким бережком до своєї припнутої біля води мами щодуху бігло вже доросле осіннє теля; буряки і бурякова на висівках гичка чи макух з тертими кабаками на терці — то одне, ніхто нічого не каже, і вони добрі, може, найдобріші — та молоко!.. Щаслива мати, побачивши ще здалеку свою за весну і літо вже вищу за неї балухату дитину, ніжно мукнула, і з її дійок само закрпало молоко. Воно ж, дурне, як тільки добігло до мами, ніяк не могло підсунути свою морду під її вим'я, лише тицялось їй у бік, аж та мало не падала. Коли ж, нарешті, до нього дійшло, що треба стати на траву, на коліна і зробитися нижчим, тоді воно так і зробило. Зробило і жадібними лагідними губами припало до маминої солодкої дійки, коли з очерету, покинувши вудку, виліз на дерев'яній нозі закашляний дідок з дрином в руках, поволеньки докульгав до них і мовчки, видно, не вперше став хрестити малого по горбі.

Я помітив, що з кожним гепканням палиці по теляті мій ховрашок по цей бік води мимоволі здригався і собі, і його вусик над колоском рвав павутинку. Та ось теля відірвалось від дійки, послухало на собі палицю ще раз, потім підковзнуло під маминим животом на той бік, скочило на молоді ноги і, радісно облизуючись, дременуло за очерет. Ховрашок кинув колосок у нірку і сухо свиснув. В цю мить згори, від невидимого за кущами і скелями поля, щось загрозливо зашурхотіло, і я побачив, як, приминаючи ріденьку дилу гвоздику та молочай, набираючи швид-

кість, мілким дощовим ярком, минаючи кущі і скелі, на мене кочиться, аж підскакує, щось кругле і жовте. Ховрашком ніби вистрілило головою в нору, від нього зостався лише свист, я відскочив убік, як оте кругле і жовте ударилося біля мене об камінь і розлетілося на друзки... Тихо, повільно і тепло запахло динею, та не просто динею, а динею-дубівкою, отою, що солодша за персик, кутю, і мед, і за все на світі, разом узяте. Кілька її плоскеньких продовгуватих зерняток прилипло мені до щоки, і я подумав: тепер ховрашок наносить собі ще й зерняток з дині, гляди, посадить на той рік у норі баштан, ото буде пахнути йому та його дітям! Та не встиг я так собі і подумати, як друга диня, більша та ще жовтіша за ту, прошмиготіла проз мене згори і, оббігаючи каміння, шипшину і будяки, важко прокотилася по долину й люто шубовснула в річку! Заскочена нею зненацька, срібними тремтячими вогниками скинулася на тому місці дрібненька плотвичка, і знову все стало тихо...

Довго диню не було видно з води, може, врилася у намул і застряла? Та ні, ось вона дихнула на дні, з-під води вискочили дрібненькі срібні бульбашки, і диня спливла, показала себе над водою до половини, ясна, вмита, не репнута і ціленька. Звідки не візьмись, на неї відразу ж сів білий метелик, понюхав її і, задоволений, склав крильця. Так вони вдвох, метелик і диня, ледь погойдуючись на течії, попливли собі в притуманений вечоровий водяний низ. За ними, хвостиками догори, на воді з'явилася черідка осокових листків — несло їх здалеку, видно, десь уверх по річці було село і в тім селі над водою ріс осокір...

Мені стало цікаво: хто ж це все-таки жбурляється з поля динями? Ведмедів, щоб кидалися динями, у наших степах ще наче немає, може, який би і схотів перебраться до нас із Сибіру — так далеко, та й машин на дорогах тьма, та й лісків у нас клаптями де-не-де, а ховатися ведмедеві у виноградниках та по лісо-смугах — ганьба. Хіба що в краєзнавчому музеї у Первомайську — так там ведмедеві буде тісно, та й навіщо йому ото пертися аж із Сибіру, перепливати Лену, Єнісей, Волгу, Дон і Дніпро, щоб кинути по ховрашкові динькою, а потім знайти собі щастя в краєзнавчому музеї? Нема ведмедеві в цьому геть ніякого смислу. Тоді хто? Кабани? Кабанів у степах трохи є, але нащо кабанові шпурляти рилом пахучу диню, коли він сам би схрумав її, раз уже прийшов на баштан. Горобці? Горобець, щоб кинути динею — так він її не підніме зроду, та й навіщо йому, горобцеві, взагалі кидатися динями, що він — баскетболіст? Тоді хто?

Я вирішив це перевірити і, хапаючись руками де за ліщину, де за молоді гілочки сьогорішнього глоду, подерся нагору. З рожевих скель крізь голубі лишайники масними іржавими плямами проступала не то вода, не то якась наче нафта, і напівсонні, неповороткі, неловкі ящірки байдуже дивилися з кам'яних щілин жовтими, динявими, нерухожими очима. На розкиданих гранітних уламках між пір'ям розпатрошеного кібчиком дикого голуба печально доживали своє літне життя бліді кущики заячої капусти, сумно підсихав молочай, досихав і чебрець, лиш один коров'як гордо і вперто стирчав із скелі своїм сірим списом у сине небо і з усієї сили на самісінькому своєму вершку цвів єдиною і останньою цієї пори жовтопрозорою квіткою... А щоб ти був скис!..

Та ось і воно, поле. Не встиг я до пуття і як слід його роздивитися, як в лице вдарило натужне, задихане, аж засапане гудіння ос. Я знав, що оси люблять кавуни ще тоді, коли їх самих нема і на світі: в кам'яних чи глиняних нірках, в біленьких м'яких ячках осенята вже марять кавунами, не можуть ніяк діждатися тієї години, коли вони вискочать із гнізд і полетять на баштан!

Я зупинився і прислухався: з баштану, з його потоптаних бур'янів в зурмінні, в бринінні, дзижчанні осячих крил чулося ще якесь цямкання, жування і шамкотіння. На якусь мить воно затихало, та знову народжувалось, накочувалося на мене темними, недобрими хвилями, наче по баштані під бур'янами пересувалася якась маленька швидкокрила орда. Та не орда — то оси гризли кавуни... Лисиця, що так само змалечку марить кавунами, вгризти його, круглого, приміром, не може, а шукає вже репнутого чи розбитого. Тоді ж як оси усім своїм кодром накидаються і прогризають кавунову шкіру зходу і з бойовою на крилах піснею вгризаються в нього — тільки держи! Своїми залізними щелепами оси гризуть, як крокодили. Буває, в кавуні вони і ночують, лягають на зернятах спати, щоб удосвіта, коли ще ні світ ні зоря, все починати спочатку... Якось розповідав мені один сторож: вночі на баштан прибігла лисиця. Побігала-пошукала, бачить: лежить надгризений кавун. Лисиця — до нього, і з розгону в ту дірку свій писок тільки тиць! Ото було плачу! І плачу, і крику, і зойку...

І хоча баштан звезений, та оси — на те вони й оси! — знаходили на ньому все, що їм було треба, бо на зібраному баштані, як пошукати та придивитися, ще десь під пирієм чи щиром, під лободою, осотом ховалися кавунчики і кавунці: тріснуті, репну-

ті й так, об коліно надбиті, а то й проглянуті та недобачені, кривобокенькі, що за ними ніхто не схотів і згинатися, та всі, як один, ніби натоптгані пурпуровим солодющим жаром: лише лизни чи вкуси якого, як душа твоя від щастя зомліє і тобі вже ніколи і нічого не захочеться, окрім цього маленького переспілого непідібраного людьми кавунчика! А якщо пильно, не поспішаючи, пошукати в найвищих і найгустіших бур'янах, скажімо, у тому ж буркуні чи в мушійці, то можна надібати на такого кавуняру, що годі й підняти!.. Ось він лежить в темній товстостеблій мушійці, що своїми коричневими качалочками чіпляється і пристає до штанів, — через те, мабуть, його тут ніхто і не вгледів! — важко лежить рябий лежачора на землі, аж прогнув її під собою, заховався, принишк, не говорить і, наче в тумані, у сизому інеї наче, замаскувався під власним листком... Та листка йому стачило лиш прикрити хвостика, а самому — куди? Куди там сховаєшся сам, коли тебе було видно за кілометр ще з літа, а зараз вже осінь? Коли б не густа та висока мушійка, лежав би ти, голубе, вже десь на столі у дядька, а то й летів би кудись аж за Полярне коло в гості до альбатросів!..

А що ж дині? Диням стало тісно на баштані, і вони своїм гудинням повилізали на горбисту до ріки цілину, там доспіли і, переспілі, зривалися стрімголов і котилися поміж скелями вниз, у воду...

...З фронту від батька прийшла посилка. Всі ці роки від нього не було чути ні слова, та й куди його нам писати, коли ми під німцями, а батько десь проти них воює.

Сьогодні вже третій тиждень, як ми вільні, як нас звільнили, і ось — посилка! Мати взяла її на руки, подивилася на фанерний бік, де хімічним олівцем батьковою рукою було написано наше прізвище, притулилася головою до печі і сказала:

— Ой...

— А я вам, Зіно, що я вам говорила? — засьорбала носом тітка Варецька. — Що я вам говорила: живий він чи неживий?

В посилці було дві банки тушонки, грудка білого, аж голубого, цукру, брусок чорного мила і... ковзани! Не ті дерев'яні, з дерева, що ми їх робили самі і знизу обгинали дротом, а блискучі, з закрученими догори носами, всі із суцільного заліза, і якраз на мою ногу!

— Тато, тато, тато! Живий наш тато! — зататали мої менші брат і сестра.

— Не кричіть. Щоб я цього крику більше не чула, — тихо сказала мати і глянула у вікно на спалені, як і наша, людські хати, на невисокі, наче могили, осілі під водою землянки.

Брат і сестра замовкли і, угнувши голови, ми потихеньку вишептались із хати.

На подвір'ї я блиснув ковзанами на весь куток, і незабаром, стрибаючи через калюжі, до нашого сарая мчали мої кореші.

Вітька Осадчий, а по-вуличному Блоха, бо вмів ставати на руки і на руках ходити, побачивши в моїх руках ковзани, роззявив рота і навіть понюхав їх...

Не довго думаючи, ми сіли кріпити ковзани до моїх дерев'яних, виструганих з верби черевиків. Але чи дерев'яна підошва на черевиках була пощерблена і дерка, чи кріплення нікудишні, ковзани до черевиків не приставали. Ми вже і так, ми вже і сяк, що ми лише не робили! Прикручували їх і кабелем, ув'язували на цурках мотузками, виходило одне: лише стану на них — вони хилитаються на підметці, кособочаться і лягають набік, на землю.

А час пік, припікав, не те слово, бо з нашої річки, — через дорогу вниз під городами, — з-під її набухлого блідо-синього льоду вже щось глухо гуло, погримлювало і здригалося, і по всьому було видно і чути, що вона, наша річка, ось-ось, з хвилини на хвилину має скреснути!.. В мене затремтіли руки, а тут ще під носом зависла краплина, я замотав головою, краплина не падала, Вітька Блоха нестерпно довго розв'язував зубами на мотузці гудза, кабель при натяжці рвався — я аж упрів!..

— Біжіть гляньте! — вкотре пересохлими губами казав я братові і сестрі, і вони бігли, а знадвору вже солодко пахло гноєм, і мені з дверей було добре видно, як синім димком навпроти парував пригірок, як попід сараєм, крадучись, лапа в лапу, як вовк, ступав мокрий задрипаний кіт, і струмки один з-поперед одного, з городу, саду і поля, хоча вже снігу й не було, — і звідкіля вони лиш беруться? — каламутними дзюрками по розгаслій лискучій землі наввипередки летіли до річки. Яром гуло, яром шуміла вода, прибувало її у криниці, вода в погребі, в діжках, в ночвах, в собачій буді, вода в стінах нашої хати, понабрякали й не зачиняються двері, вода в потемнілій вишневій корі, вода в горобцях — от уже накопалися і понапивалися від пуза!

— А може, прикрутимо до моїх? — пропонував Мишко Варецький, а по-нашому Пуп, бо в нього справді на животі був не пуп, а пупище. — Може, прикрутимо до моїх чунь, вони м'якенькі.

— Забери свою ногу! — казав я Пупові й заходжувався сплітати кабель з мотузкою удвоє: може, так, може, тепер прикрутяться? — Ти що, хочеш на них і поковзатися першим?

Пуп надував щоки. Його батько там, де й мій, та посилки з ковзанами не прислав.

На порозі закашляли задихані, забрьохані, чорні, як чорти, брат і сестра.

— Стоїть! Лиш посиніла! — вигукувала сестра і рукавом витирала золоті від сонця під носом шмарклі. Сестрині в чуньках ноги гнулися, і вона шукала в сараї місця, де б це його присісти. Бо хоча сестрі йшов вже четвертий рік, та ходити як слід вона не вміла: всі свої перші кроки сестра просиділа на печі і лиш тепер, коли вигнали німців, вона вийшла надвір і вчилася ходити по землі, як люди.

— Стоїть? — перепитував я.

— Стоїть! Тільки наче згорбилася! — сяяла замурзана сестра і не зводила з ковзанів очей.

Раптом з ріки, ніби ножом щось когось пропороло, хряснуло і зарипіло... Прорипіло, продерлося, продаленіло і так само стихло, як і почалося... Як був зігнутий над ковзанами, я так і заляк. Руки мої, як і мої черевики, зробилися дерев'яні, і все навколо примерло, лише по дверях перед моїми очима плутаною ниткою стікала зі стріхи срібна вода, і в кутку на запиленій павутині мляво погойдувався павучок... Та я знав, відчував, що тиша ця ненадовго, що варто буде в річку долити лишній ополонник води, як... і справді, як тільки я так подумав, як з річки щось люто хльоснуло, хльоснуло, наче сухим батогом, широко, навідліг, аж береги ніби вщулились і попригинались, клацнуло десь, наче зубами, а потім тихо, ніби вві сні, жалібно, слізно заскімлило... Заскімлило, ніби вітер у соломину, або, як ото буває, коли горить хата, то поскімлює хтось, наче з полум'я, тонюсінько проситься жити, домовичок чи мишка, пищить, і скімлить, і не хоче віддавати богові душу.

Я підняв голову: невже пішла, невже все, бо від того річчиного дикого похльосту, як був з піднятою над калюжею лапою, так і завмер задрипаний кіт, і горобці, як летіли, так і повисли в повітрі простертими мокрими крильцями, балакучі струмки і ті зупинилися й перестали говорити.

Блоха і Пуп дивились на мене, я — на них. Наші вуха стоншали і витягнулись: хльосне іще чи не хльосне? Бо якщо разок іще хльосне — тоді, а ми це знали, капут. Тоді вже ніяка сила,

ніякі танки, ніякі найкрикливіші команди не зупинять нашої річки: дихне — і пішло! Мости і кладки, човни і села, люди і звірі, живе, неживе — тремтять і тікайте, хто куди зможе, хто куди знає, бо я пішла, я несу свою кригу!..

Ми вслухалися.

На сестриних щоках підсихала грязючка, обплутані кабелем і мотузаччям, біля ніг блищали ковзани, а з річки було тихо... Тихо, бо тихо, тихесенько скраєчку калюжі на грудочку поставив лапу спочатку кіт, за ним, дивлячись на ріку з неба, ожили крилами горобці, поволеньки розганяючись, задзюркотіли струмки, і нам відлягло від серця...

— Не пішла... — пошепки видихнув Пуп. — Вона думає...

— Отож і є, що вона думає. А якщо надумає, то нам буде пізно! А поки не пізно, — я роззувся, заштовхав п'ятами черевинки під табуретку і витягнув перед Блохою і Пупом босі ноги, — поки не пізно, прикручуйте ковзани на босу!

— Та ти що, Микитко, здурів? — (Микитка, або Лис Микитка, — це моє друге, вуличне ім'я). — Ти, Микитко, завжди щось таке як зморозиш...

— Беріть, не гайтеся і в'яжіть, лише не кабелем, бо кабель буде різати. Прив'яжуйте мотузками. Ну, кому я кажу?

Блоха і Пуп кинулися до моїх ніг, і ковзани до них як прилипли! Наче вони народилися для моїх босих ніг, а мої босі ноги для них.

За хвилину я вже стояв у сараї на ковзанах, на голову вищий від усіх, а моєї сестри то взагалі при підлозі не було і видно.

— Микитко, — звідкілясь знизу світила очима сестра, — і я з тобою на річку пішов (сестра росла а нами, з хлопцями, і говорила, як і ми: пішов, став, узяв, приніс...), і я став на ковзани.

— І ти зі мною пішов, і ти зі мною став, — сказав я сестрі, набрав в рот побільше повітря і — переступив через поріг на подвір'я. Та лиш переступив і став, як ковзани вгрузли в розгаслу землю по самі мої босі ноги, по саме моє жовте румунське галіфе...

Такого я не передбачав. Що, що, але коли ти вже на ковзанах, і річка з льодом лежить внизу перед очима, і ось-ось має скреснути раз і назавжди, на все літо, а ти стоїш перед нею ні туди й ні сюди — це вже щось не те, такого не може бути!

Я глянув на Блоху і Пупа, чи скажуть, чи порадять що вони? Та Блоха і Пуп стояли, як пеньки, злякано мовчали брат і сестра, лиш один весняний з річки вітерець грався в кишенях мого галіфе.

— Беріть мене! — сказав я Блосі і Пупу. — Ти, Пупе, бери мене під пахви, а ти, Блоха, ставай між ноги — і гайда! Гайда бігом, бо інакше пропали!

Мишко Пуп ще змалечку вже був готовим дядьком. І плечі, і очі, і походка — все в нього було, як у справжнього дядька: сильне, впевнене і спокійне. Дивлячись на цього свого корешка, я вже знав, що коли Мишко виросте, то він таким і буде, хіба що, може, полисіє чи заведе вуса. Мишко дядьком родився, дядьком і помре.

Він легко підхопив мене під пахви, а Блоха втлумачив мої ноги собі на плечі. і ось на Пупових руках і на Блошиних плечах, в залізних, блискучих на білу, ще не загорілу зимову ногу ковзанах, в жовтому румунському галіфе я пливу на лід до річки. Землі під собою я не бачу, і тому мені здається, що хлопці несуть мене занадто повільно.

— Скільки ви будете нести? Чому так довго?

— Так слизько ж! — хрипить мені в потилицю Пуп. — У мене ж то в чунях очей нема, і я нічого не бачу!..

— Вже, вже, скоро вже, — спереду від ковзанів чмакає чунями Блоха і, чую, чомусь пліється...

А наді мною розлогими повільними колами, високо-високо, одна за одною, строго по порядку, ковзаються, наче на ковзанах, по синьому небу чорні весільні ворони.

— Ну, що там? — кричу я хлопцям. — Довго ви ще будете мною гецати?

— Вже, вже, скоро вже, ось, осьдечки, ось і прийшли, — чухкає чунями Блоха і, нарешті, опускає мене з ковзанами на лід. — Доплентались... хух...

Та не встиг я стати на лід, як переді мною раптом все заревло, все задвигтіло, закришилось, і стало цапа, і посунуло мене з ковзанами назад, на берег... Блоха і Пуп, підхопивши мою сестру, брата, — всі кинулись притьма тікати очеретом підгору: Пуп загубив чуню, повернувся, підняв, сестра заревла, він тою чунєю з переляку став загуляти їй рота, Блоха вискочив на вишню, брат поліз на іншу, а мене з шурхотом сунуло на берег. Я вже стояв не на льоду, а на сухопутній його крижині! Зійти з крижини і бігти разом з усіма я побоявся, бо застряну ковзанами в землі, загрузну, і що тоді? Краще вже я буду сунутись, а там що буде, те й буде!

Крижина винесла мене аж під вишняк, уперлася в вишню, сунулася б, гаряча, й далі, та вже не могла — стомила і стала.

— Ну, як? — спитав з вишні Блоха.

— Та ніяк! — весело відповів я. — Лише в ноги змерз! Ти, Вітько, давай злязь і біжи у сарай, принеси мені черевики та будем в березі рибу руками ловить! Тепер вона вся під берегом! Бігом!

Блоха сплигнув з вишні і почесав підгору. А річка давила з усіх сил: крижини валили більші і менші, та валили й такі, що можна було на них ще й поковзатися, та до них не дістанеш — вони пливли серединою.

На ріку накинулися ворони й сороки. Зголоднілі за зиму, з бойовим невтолимим карканням і скрекотінням вони роздзьобували річку на очах: де яка здохла собака пливла на крижині, де яка ще жива, викинута водою на крижину рибинка, вмерзла у лід блискуча бляшка — ворони й сороки хапали все. Одна сорока посередині річки знайшла на крижині дзвоника і з тим дзвоником, обдзвонюючи береги, так і літала, а за нею, луплячи її крильми, ганялися родичі. Якась ворона літала з ложкою. Та ця була за сороку спритніша: як тільки, щоб відібрати, на неї налітали інші ворони, вона тією ложкою біла їх по дзьобах.

Крик і гам стояв несусвітній! І чого лиш ріка не несла на своїй кризі! По крижинах можна було вгадати, що там, десь у верхів'ї, в не відомих мені берегах і степах, живуть невідомі села і люди: на крижині, припушена жовтою соломкою, пливла утоптана стежка. Така ж точнісінька, як і та, якою я ходив на різдво до баби колядувати. Лиш та моя стежка уже спливла, а ця, з не відомого мені краю, її доганяє... А на тій он горбатій голубій крижині, ближче до мене, з чорною, наче із сажі, вороною пливе рожева пляма від буряка — хтось, видно, йшов уночі з бутлем червоного квасу з буряка, поковзнувся і впав: бутля розбив, і пляма тепер пливе, не так шкода того квасу, як бутля, бо де ти тепер його візьмеш, чи хто тобі його позичить? Тепер ця рожева бурякова пляма мандрує на голубій крижині і чорна ворона довбе її дзьобом... Вмерзлий в крижину човен з обірваним цепом пливе: цього разу пливе не сам, а, як пан, на крижині. Пропав човен. Затре його крига. Теж мені — господар! Не міг витягнути на зиму човна подалі від річки, де вище, щоб його не забрала повінь. Та хто його знає, може, у того човна тепер і господаря нема, може, господар його зараз там, де і мій батько?..

Раптом у самім версі ріки, якраз посередині, на могутній білій крижині з'явилося щось чорне і страшне. Я придивлявся,

придивлявся і ніяк не міг розібрати: чи то копиця чорного торішнього бур'яну, чи чорна обгоріла з погребя погребня, чи що?.. Коли ж воно підпливло ближче, я побачив: ніяка це не копиця і не погребня. На крижині пливла відірвана з німецького танка башта. Вона просувалась повільно, і її чорна пашчекувата гармата дивилася якраз у мій бік, прямо на мене. Сестра і брат, а з ними й Пуп, не второпавши, що це вже лиш мертва, відірвана з танка башта, кинулися тікати.

— Німці, німці ідуть! — кричала сестра і захилялася ревом. — Мамо!..

На башті чистили пера ситі, вдоволені ворони, і з її пливучої висоти споглядали наше сіре, в хагах і землянках, село. Деякі із ворон, ніби щось згадавши, не хочачи, не кваплячись, обпираючись на крила, вскакували у відкритий люк і там, у башті, щось робили, бо їх звідти довго не було видно... Башта допливла, порівнялася зі мною, і я, стріляний горобець, під чорним дулом її гармати мимоволі пригнувся, зігнувся і відчув, як у роті зсохся язик... Та не довго тій башті лишалось дивитись на мене: крижина під нею раптом розкололася, ворони важко з неї злетіли, і башта пішла на дно. Лише булькнуло, і булька була велика.

Я оглянувся: згори, зашпортуючись у вишняку, з моїми черевиками біг Вітька, а в спину йому долітав голос його матері:

— Вітько, розтуди-перетуди твого Гітлера, куди тебе знову несе!?

— А, — відмахувався на ходу від материних слів Вітька, ловив очима розбуджену річку і, захиляючись від щастя, кричав: — А може, ще того, як його, може, ми ще й карася упіймаємо!..

Та тільки-но Блоха сказав про карася, як його щось зупинило:

— Микитко, глянь, глянь, подивись, хто то?

— Де? — спитав я і вслід за його очима глянув на річку: за миршавеньким очеретом, неподалік від берега, на крижині пливло лисенятко. Ребристе, змучене, синє, воно, як могло, лапками і зубами відбивалося з напосідаючих зверху на нього сорок і ворон, і одиноких сил у нього лишалося жменька. Якась ворона ухитрилася вхопити його за вухо, підняла і понесла над крижинами на той протилежний берег, та лисенятко вивернуло мордочку догори і вкусило ворону за лапу. Ворона від болю крикнула, і воно, як ганчірка, теліпаючись у повітрі, упало на річку, на крижину знову...

Ковзани на моїх ногах розв'язались самі.

— Стережи ковзани! — крикнув я Блосі.

Скидати галіфе вже не було коли і я, як був, босий, і в тому ж своєму трофейному, жовтому парадному румунському мому галіфе, перескакуючи з крижини на крижину, погойдуючи, щоб не впасти, руками, поплигав до лисеняти. Крига під ногами була хоч і стара, та тверда, і товста, навіть не притоплювалась, і коли я добрався до лисенятка і став на його крижину, воно, піввухе, жалібно дзявкнуло і почало плакати... Я вже знав, що плачуть коні і корови, надивився, слава богу, на них ще як вступали і як тікали німці, але щоб плакали лисиці — такого я ще не знав. Слізки у лисенятка були дрібненькі і наче сухі, як просяне зернятко, дрібненькі, ну, то й що з того? Сльози, які б вони не були, великі чи малі, сльози є сльози... Я підхопив його на руки.

— Лиш не кусайся, дурне, я тебе дзьобати не буду, — сказав я лисеняті й заховав під сорочку. Воно ж, аби тобі хоч що, наче так воно і мусило бути — відразу принишкло, як у себе в норі, лише гаряче дихало, наче у його пискові хто розклав вогонь. Я вже було заніс одну ногу на ближню від мене крижину, як ріка вмить наперла, і ця наша з лисенятком крижина стала бити і кришити на кашу крижини навколо себе. Я кинувся на той бік своєї крижини, щоб уже з її того боку перебиратися на той берег, але й там у воді кипіло крижане кришиво та й з усіх боків — і зліва і справа, зверху ріки і знизу — мене обступило кришиво звідусіль!

— Нічого-нічого, — втішав я себе й лисенятко, — це ненадовго, зараз вода трохи спаде, крижини одна до одної підіб'ються, і ми помаленьку, нога за ногою, обережненько, потихесенько доберемось до берега...

Та річка і не думала попускати, вона ще дужче наперла водою зверху, і на нас згори налетіла ще більша від нашої чорнобура крижина, врізалася з розгону, з розгону підпірнула під нашу, і вже знизу, з води, розколола навіпіл. Але й на половинці ще можна було триматися, бігаючи з одного краю на інший: побіжиш на один край, трішки постоїш, поки він почне притоплятися, біжиш на другий. Притопиться цей, біжиш на той, де був, і знову назад... А хоч би тобі який куш чи деревина, щоб зачепитися і ухватитись руками!.. Куші і дерева, правда, були, та стояли вони далеко по берегах, і сподіватися на них можна було хіба що вві сні. Нас неблаганно тягнуло униз. А внизу громадилася ГЕС і гребля. Налітаючи на греблю, крига ставала сторчма і сторчма зривалась у вируюче водяне провалля... З драбинами і

віршовками берегами вже бігли люди і щось кричали. Криків я не чув, я їх лише вгадував по тому, як вони розмахували руками... Але що ті крики, коли все навколо реве і тріщить, і як ти будеш добиратися рятувати того хлопчика, що стоїть посеред ріки на крижині і наближається до греблі?..

Гребля наближалася. А з нею наближався і несамовитий гуркіт падаючих в провалля крижин...

Я виробив план: коли буду падати, а крижина буде обов'язково падати сторчма, руба, ребром, я перебіжу на той її бік, вхоплюся за те її верхнє ребро, що буде згори, і на тім її верхнім ребрі полечу вниз. Падаючи ребром, крижина не розіб'ється, бреше, вціліє, а там уже по той бік греблі яюсь впливу!.. Може, якусь гулю на лоба і посаджу, та впливу.

Чим ближче ставало до греблі, тим більше людей чорніло по берегах, і моє в пазусі лисенятко стало непокоїтися, колючими своїми зубками воно навіть почало мене покусувати, а через якусь мить і кусати добряче.

— Ти що, ти що? — казав я йому. — Не бійся, чого ти боїшся? Крижина полетить нижнім ребром, а ми з тобою будемо на верхньому... Головне, не боятися, ще не таке бувало...

Та до лисенятка мої слова, мабуть, не дійшли, ревище греблі залізло йому у вушка, і воно гризонуло мене за горло. Від несподіванки я ойкнув і випустив його на крижину. Лисенятко, не роздумуючи, кинулося в річкове коричневе місиво, і більше його я не бачив...

А ті, хто бачив з берегів мене, ті вже не кричали і не розмахували руками. Вони стояли далекими від мене чорненькими стовпчиками і дивилися, як я допливаю до греблі... Я перейшов на той верхній від річки край своєї крижини і приготувався: нижнім своїм ребром вона полетить вниз, а я буду на верхньому... До греблі вже можна було докинути грудкою, як з річкою щось зробилося: наче якісь невидимі якорі загуркотіли по її дну і, здіймаючи водяний пил, б'ючи і ламаючи одна одну, крижини, штовхаючись боками, стали іти повільніше і смирніше, далі, далі і... і зупинилися, стали. А з ними зупинилася і моя. Моя зупинилася біля самісінької греблі, одним своїм, тим нижнім краєм, навіть перевисла вже з того боку над кипучим проваллям, та все-таки зупинилася... Я глянув на свої порізані об кригу ноги і подумав: оце мати за такі ноги дасть лупки!.. І ще подумав: якби мені тепер тихенько перейти із оцієї своєї крижини на сусідню, а з тієї ще на

сусідню, а з сусідньої на сусідні, а там від сусідніх до сусідніх, а там вже побачимо...

Мати прийшла з колгоспу, поставила в сінях лопату і спитала:

— Хто там сьогодні у річці топився, ти не чув?

— Коли? Де? Не чув...

— Збирайся. Підеш зі мною у Голованівськ. Весна, а садити ніщо... може, ми там виміняємо де картоплі...

Вікна бралися синім. До Голованівська було тридцять кілометрів, я це знав, бо рік чи два тому в одного нашого діда з села цигани, чи хто, вкрали коня. Дід вхопив вила і погнався по селах у степ. Не було його щось із тиждень, а коли приплуганився, то сказав:

— Був аж у самому Голованівську. Тридцять верст туди, тридцять назад, а коня нема... — сказав, заплакав і знову щез із села, що з тих пір того діда ніхто й не бачив.

У мене забилося серце: ідемо з мамою в Голованівськ! Я вже скільки про нього начувся-наслухався, що забув і про кригу, і про лисенятко, і про свої порізані ноги! — Мамо, то вже збиратися, підемо на ніч чи як? — На ніч, — сказала мати, — бо голова дав мені лише день... Взавтра маємо бути вдома...

Люди говорили, що в тому Голованівську є навіть ліс і навіть базар. Базар базаром, а мені — ліс. Ліс — це що?

Це дерева ростуть прямо-таки, мабуть, одне біля одного, ідеш, ідеш, а вони ростуть, оглянешся туди, оглянешся сюди — самі дерева. Невже таке може бути? Не вірилося мені, бо як же це так, куди не глянеш — дерева! Що вони — будяки в степу? Будяки ростуть, їх і садити не треба, на те вони й будяки, а от дерева... Такого не може бути! Та, мабуть, може, бо ж кажуть, що з Голованівського лісу німці вивозили дуби аж у Германію... і що воно за дерево дуб, от би хоч раз побачити його і помацати пальцем!.. Та й будинки, мабуть, у Голованівську не те що наші хатки та землянки. От би побачити хоч один високий будинок!..

Звідкілясь ізнадвору мати внесла каністру, поставила її під вікном на лаву, дала мені в руки мішок і сказала — тримай. В хаті запахло гасом. Повна каністра гасу! і з виду каністра наша, не німецька. Видно, цю з гасом каністру мати закопала до війни, наче знала, що тепер цього гасу ніде не знайдеш і понюхати. Село розпалювало жаром, за жаром бігали по людях ми, діти,

пантрували його, щоб не згас, бо як погасне — тоді краще тікай з хати і не приходь... Вечорами в хатах ламп не засвічували, бо не було гасу... А тут ціла каністра!..

Ще в один менший, для мене, мішечок мати поклала вдвоє складеного коржа і здоровенний, як чотири кулаки, печений буряк.

— Збирайтеся й ви, — сказала мати братові і сестрі, — сьогодні будете ночувати в тітки Варецької.

Заклавши руки за спину, брат і сестра мовчки, спідлоба дивилися на матір, і з їхніх очей потекли скороспілі сльози. Прихопивши ковзани і мішечок, я вискочив на подвір'я і побіг у сарай. В сараї за стріхою, на горищі, у відірванім рукаві з німецької шинелі, в тавоті, з трьома запасними ріжками у мене лежав захований «шмайсер». Я витягнув його, поклав у мішечок, а в рукав позапахав ковзани... Все... Тепер можна йти в Голованівськ...

Ми вийшли в степ. Попереду з каністрою у мішку темніла мати, а я із своїм мішечком мовчечки трюхикав ззаду. Темний степ відразу ж дихнув чимось чужим і ворожим, якоюсь темною, причаєною настороженістю. Скіфські могили, не ті, що близько, ті не такі страшні, — а ті далекі-далекі, що чорно горбилися над степом удалині і ніби збігалися одна до одної, щоб поговорити, а, поговоривши, розбігалися знову, щоб стати на своє місце і знову дивитися на нас з матір'ю, мовляв, хто ми й куди йдемо? — ті могили були страшніші. Від них мені робилося холодно, і в тіло заходили зашпори.

Я оглянувся — села не було. Був би у селі гас, то світилося бодай би одне вікно, а так село провалилося, наче під чорний лід. Були б ще у ньому собаки, хоч голос який подали, і то було б веселіше, — у селі не стало собак: одних повибивали німці, інші порозбігалися, а ті, що лишилися, гавкати уночі боялись...

Місяць ще не зійшов, і тихо присвічували зорі. Шляхом ми не пішли — мати не схотіла, бо на шляху ще хтось може перепинити та забрати каністру, та на шляху й грузько, і з нього не витягнеш ноги. Ми йшли степом, і хоча в степу не так мулко, та реп'яхи чіплялися за ноги, за плечі, лізли в очі і в рот, в мене навіть за пазухою і у вухах торохкотіло якесь торішнє бур'янове насіння... Будяки стояли вищі за мене, і їхні сухі кошлаті голови навпроти зір дивилися відчужено і зверхньо. А один будяк з го-

ловою — як у соняшника, видно, будяк-цар, зненацька з'явився із темноти, що я відплигнув убік і схопився за «шмайсер». Але нічого — будяк як стояв, так і дивився своїм сухим непорушним видом кудись поперед себе у темінь і когось, не мене, терпляче очікував. Я здогадався, кого стеріг цей нерухоми будяк-цар: він вичікував своїх ворогів. Видно, будяки воювали вночі, і тепер, коли він виводив у степ своє будякове військо — якраз ми з матір'ю і йшли... Будяк з досади легенько кашлянув. Чи він, чи мати, бо я прошепотів:

— Я тут, мамо, тут...

— Іди і не відставай. Ти хоч що-небудь бачиш?

— Бачу, бачу...

— А я не бачу нічого...

— То зійдемо на шлях і підемо шляхом...

— Скоро місяць зійде, — і мати пошурхала чунями між будяками далі...

Я зробив крок і наступив на щось живе! Нога моя з переляку підстрибнула вище голови, мішечок з «шмайсером» впав у бур'ян і я, ні живий ні мертвий, аж наче зсохся. А воно, те живе, спросоння зойкнуло і крізь будяки кинулося в ніч: зашаруділо, захекало, аж доки не втихло в глухій низькій темноті під будяками. Ще хрякнуло сухою бадиліною і сторожко залягло якраз там, де з-за могили сходив місяць.

На кого ж я наступив? Заєць? Не заєць. Він би почув мене ще здалеку. Заєць спить чутко. Вовк? і не вовк. Вовк відкусив би ногу. Птиця? Птиця би полетіла... Тоді хто?..

Я нагнувся за мішечком, полапав, чи на місці «шмайсер». На місці, є, під коржем з буряком лежить... ох, і бурячком і коржином на олійці пахне...

Ми йшли далі. Мати, видно, нагрілася, бо від неї, як від печі, дихало жаром. — Мамо, дай вже я понесу, мамо...

Та мати ніби мене не чула і, нахилившись вперед, перекидаючи з плеча на плече мішок, йшла мовчки...

Раптом від шляху чи на самому шляху блиснув постріл. І, благаючи в когось милосердя, тонко заскавучав вовк...

Степом наче пересмикнуло: з-під моїх ніг важко злетіли якісь патлаті темні птиці, низько прошуміли за могилу. Навколо все зашелестіло, злякано ожило і з писком, дзвякотінням, лопотінням, кинулося врозтіч... Я ніколи й не думав, що в цьому глухому, безгомінному нічному степу може жити стільки всякої всячини!

Мати зупинилася: на шляху щось вовтузилося. хтось когось наче бив, душив, і той, кого душили, душитися не хотів, борюкався, схлипував, і голосом того діда, в якого вкрали коня, харчав:

— А ти думав як? Оце тобі на за те, оце тобі на і за те... — Мати звернула в степ і пішла швидше. Я витяг з мішечка автомат і зняв запобіжник. Та не минули ми й сотні будяків, як мати зупинилася знову: тепер ліворуч від нас принішкло говорило щось із могили. Та цього разу вже моїм голосом говорило так:

— Не бійтеся...

Мати підчекала мене і, озираючись на шлях і на могилу, важко побігла...

Ми бігли довго. В червонястій від місяця будяковій темноті з-під наших ніг вже нічого не спурхувало і не злітало: все живе на крилах і на ногах було від нас далеко, лише було чути, як в того, що десь сіло або залягло, здалеку б'ється сполохане серце...

А серце в мене гупало — дай боже!.. Я дивувався своїй мамі: в чунях і валянках, у куфайці, в сірій цупкій з шинелі хустці, з двадцятилітровою каністрою за плечима, вона пробігла одну могилу, на якій сидів місяць, пробігла другу могилу, на якій сидів місяць, минула третю могилу, на якій сидів місяць, і аж біля четвертої, на якій теж сидів місяць, стала. Скинула каністру на степ і зняла хустку: з її чорних кіс і хустки парував сивий туманчик. Я поставив запобіжник на місце, заховав, щоб не бачила, автомат у мішечок і підійшов до неї.

— Бач, стріляють, — сказала мати. — Не настрілялися...

— Мамо, дай тепер я понесу, — і завдав каністру на плечі.

— На, підмости на плече хустку, буде м'якше...

— Не треба, мамо... Я ж буду плечі міняти... Куди йти, прямо?

Мати пішла попереду. На могилах сиділо по червоному, як кров, місяцю, і ми йшли від них близько, що на кожному можна добре було роздивитися, як брат брата підняв на вила...

Піт пощипував очі, земля стала твердіша, мої дерев'яні черевки били по ній, як по залізу, і чути їх, видно, було далеко, аж в самому Голованівську. Будяків не стало, замість них засріблилася шовкова якась трава, — ковила, чи що? — я став зашпортуватися об камінці, і знизу запахло розмерзлою водою. Де ж ліс, думав я і, в ніби просіяну на густому ситі кукурудзяну муку, вдивлявся в місячну далину. Я відчув, що ноги мої без мене

пригальмовуюють — степ опускався вдаль, і тут на очі стали потрапляти гармати. Самі лиш гармати і більш нічого, і вигляд вони мали такий нещасний, що далі нікуди. Наче їх хто жував. Жував на передніх зубах, а потім перетирив на кутніх. З відірваними, зігнутими в дугу стволами, вони дивилися удалину, де чорними німими купами громадилися танки... «Оце дали німцям джосу, — подумав я. — Так от звідкіля воно гриміло, що аж у нас, вдома, у погребі, де ми усі переховувалися, обсипалися стіни!..»

Мати взяла у мене каністру і пішла праворуч, обминаючи цю долину.

Нога за ногою, ми знову йшли степом, вже і місяць підбився наперед неба, став меншим і побілів, почав нижчати, котитися до землі, як попереду нас, з-під землі, наче із того світу, заспівав самотній півень. Заспівав і замовк. Мовчав, мовчав, ніхто з кошенів йому не відповідав, і він подав голос удруге, цього разу дужче й тривожніше, та знову те саме... Тоді півень задеренчав з усіх своїх сил болячо і розпачливо, та десь на середині свого голосу замовк. Видно, зірвався.

— Ось і Голованівськ, — сказала мати і поставила каністру. — Отут і пересидимо до ранку, поки стане світати.

— Мамо, а ліс? Що, лісу немає чи, може, його увесь вивезли німці?

— Ліс ми обійшли. Ліс з того боку, — мати показала головою кудись ліворуч від місяця і стала рвати бур'ян...

Я лежав на бур'яні, головою на мішечку, на автоматі, а поруч мостила собі гніздо мати. Я приплющив очі і не знав, сплю чи ні, чи це сниться мені, чи, може, так воно є і насправді: по чистому голубому льоду на ковзанах від мене тікає лисеня, оглядається, сміється і голосом моєї сестри каже:

— І я з тобою пішов у ліс, і я з тобою пішов у Голованівськ...

А під горою, на вишнях худі і голі сидять Блоха і Пуп і жовтими конячими зубами обгризають з гілок вишневий глей. Над ними з воронячими дзьобами, крильми летять і каркають танки. Одна така танка — ворона каркнула так, що я відкрив очі. Відкрив і не міг доторопати: де я?..

Над головою, обійняте темно-вишневою млою, тремтіло зорями небо, і з краю землі біло світив скісний місяць.

— Мамо! — перше, що вимовив я.

— Га? — мати підвела з гнізда голову. — Ти заснув чи ти і не спав?

— І спав і не спав, та наче спав...

— Тоді ще трохи поспи... Скоро будем вставати...

Я придивився: навпроти місяця мати читала якусь книжку. Книжка була затріпана і стара, і мати читала її вже на середині. Я перехилився до неї і спитав:

— Що ти читаєш?

— Як що? Книжку.

— Яку?

— На, подивися.

Я подивився. Подивився і нічого не розібрав. Книжка була написана по-нашому, а по-нашому я читати не вмів. При німцях у нашому селі стояли румуни, і школа була румунська. Я ходив до неї рік і вже навчився слабенько, але навчився читати по-румунському, що наш учитель-піп, батюшка, приказував:

«Уна, доу, уна, доу — мо-лод-ці!»

Я поглипав на книжку, написану рідною мовою, і знову ліг... Я знав, що мати моя писати не вміє, а читати — читає. А навчилася вона ось як.

Материн батько, а мій дід Андрій, якого я ніколи не бачив, бо коли я народився, дід вже помер, оженився на маминій мамі, а моїй бабуні, коли бабуні було шістнадцять літ. Дідові було п'ятдесят. Від першої померлої жінки в нього вже було четверо хлопців, і всі четверо від нової дідової жінки були старші. В моєї бабуні з дідом народилися іще п'ятеро — чотири дочки і син: Фрося, Ганя, Зіна, Настя і Тимоша. Моя мати Зіна народилася першого вересня (коли діти ідуть до школи!) тисяча дев'ятсот четвертого року. В шість років мати пішла до школи: та не вчитися, а підмітати і мити підлогу. І ось там, у школі, на перервах, тихенько питаючи в учнів, що і до чого, мати навчилася читати. А писати так і не навчилася, бо на уроки правопису її не пускали.

Вона читала навскоси, по діагоналі: мить, і сторінка прочитана. А після прочитання книжки — запитай її що на якій сторінці написано — розкаже точно. Розкаже і, посміхаючись, ще додасть і від себе... А через рік маму віддали служити до попа. За харчі і за сезонне літнє платтячко мати няньчила у попа дитину. Дім у попа, розповідала мати, стояв посеред села на горбку біля церкви під липами. У дворі було два колодязі — один чистий, з якого пили, а один покинутий, вода у нім чомусь загнилася, — садок, комора і стайня, і ось чому я, говорила мати, спротивила попів на все життя і чому ви всі у мене повиростали нехре-

щені. Одного разу, на паску, коли батюшка вже зробив обхід і прийшов додому обідати, у його двір заїхала підвода, друга й третя... На підводах горою, накриті ряднами, виднілися крашанки і паски. Ті крашанки і паски служки корзинами позносили у комору. А за ворітьми, з вулиці, йшли і йшли старці і каліки, просили в батюшки милостиню. Батюшка виходив до них, благословляв з-за воріт хрестом і знову благословляв... Минув тиждень. Крашанки в коморі засмерділися, і їх викинули в гнилий колодязь. Паски почерствіли, порозсихалися, і їх з пологою замішали свиням... От з тих пір мама як не злюбила попів, так не любить і по сей день... Якось через мамине село з відпустки їхав морський офіцер з жінкою і малою дитиною. Піп і віддав маму їм. Поїхала з ними у Севастополь. Там мамі було добре, і жінка того офіцера, молоденька ще баришня, та й він сам мамі не кривдили. Була і вдягнена, і взута, і нагодована. А робота яка? Виведе дівчинку на вулицю, де шарманщик грає, походить з нею, погуляє, та й усе... Усе, та не все — коли прийшла революція. У Севастополі — переполюх. Одним словом, офіцер з жінкою і дитиною сіли на пароплав і десь виїхали, а мати лишилася на вулиці. Куди йти? Що робити? Підібрали маму шарманщик з жінкою, завели в свій підвал. Пожила в них щось, мабуть, з тиждень, помагала їм по хаті, а треба ж додому! Шарманщик питає: звідки? Мати каже звідки. Шарманщик каже: додому тобі треба йти так і так, на ось тобі хлібину. Пішла. Благополучно перейшла Сиваш, іде далі. Степ і степ. Ні води, ані тої уже хлібини. Що робити? Коли бачить — якесь село. Розпитала, де тут можна найнятися. Люди кажуть: он там і там, у того і в того. Найнялася. Поробила, поробила, підхарчувалася, іде до другого села. Найнялася там, робить, і так від села до села, а минуло уже два, коли не три, роки. Вийшла на Каховку. Найнялася в Каховці, пороблю, думає, ще трохи тут, а там через Дніпро — і вдома. А час тоді був такий: всі або когось бояться, або ж не бояться зовсім, і всі кругом стріляють. Одного разу стоїть мати під акацією біля господареві з білого черепашнику у мальвах хати, коли бачить: вулицею верхи на конях їдуть якісь вершники — розтягнулися, не видно їм кінця-краю, їдуть у два ряди, один за одним і повитягували шиї. Коли придивилася, то побачила, що вони наче щось читають. У кожного, що попереду, до спини, до шиї приколоти акацієвими пазуриками біліє якийсь папір і на тому папері великими червоними літерами написано: ТА-ТО. В іншого на спині написано: МА-МА. В третього: ЗЕМ-ЛЯ. В че-

твертого: РЕ-ВО-ЛЮ-ЦІЯ. І так без кінця. А біля них, також на коні і з шаблею, крутився ще один такий самий, як і вони, та, видно, вчитель, бо, привстаючи на стременах, раз по раз вигукував:

«Слухайте мене! Читайте по складах за мною: ем і а, що буде?»

«Ма!» — хором відказували кавалеристи.

«А ще раз: ем і а, що буде?»

«Ма!...»

«А як разом?»

«Мама!» — на все село видихали здивовані вусаті учні. Ну, подумала мати, читаки!.. Коли десь посередині їхнього того строю моя дівчина-мати побачила, як на сухому, як і сам, коні сидить чорний, як циган, носатий кавалерист, довше за всіх витягає шию, посмикує настовбурченими вусами, ворухить потрісканими губами і собі з усіма: ма-ма!.. Кашкет збився на вухо, шабля, як палиця, лежить впоперек сідла, під очима — чорні ями, — ото і був наш тато...

Сіріло. Ми входили в Голованівськ. Та не ми одні. Зі степу і шляху по двоє, по троє, а то й купками, з невеликими за плечима клумаками, вичовгували мовчазні закушпелені сірі люди.

Закропив сірий березневий дощик, і я помітив, що трава тут була вища, ніж у нас: у нас вона ще ледь-ледь витикалася, а тут вже можна було попасти й корову, якщо вона є... Та де ж сам Голованівськ? В сірій, наче випраній, миршавій долині, на кривій, без людей, якійсь наче затюканій, вуличці горбилися землянки, і з них, як з нір, де-не-де підбивалися під дощик неспівливі сіренькі димки. Замість димарів на землянках стояли старі, без днищ відра чи обрізані від снарядів гільзи.

— Мамо, а де ж сам Голованівськ?

— Як де? Оце він і є, — сказала мати. — Ти тут постій, а я піду попитаю, де тут і що міняють?

Мати пішла до крайньої, з собачою будою на даху, землянки, а я лишився на вулиці біля каністри...

То оце він і є Голованівськ?! А де ж високі будинки з електрикою і радіо, музика де? Де мощені каменем вулиці, базар і магазини? Обгорілі печища і землянки, землянки і обгорілі печища... Так і в нас такої радості хоч відбавляй!.. І я, я не те щоб скис, а мені раптом закортіло повернутися в степ, або... я й сам вже не знав куди...

А тим часом ті (з нами, зі степу) люди розбрелися, як сновиди, по землянках. Димків побільшало, гавкнув десь

собака, вийшла на вулицю якась тітка і стала стріпувати залатану пілку...

Та що тут можна виміняти? Два білих, а третій — як сніг, ось що тут можна виміняти! Вони ж самі старці, старці, ще й дрімучі!.. У них навіть дітей на вулиці не видно!

Я вже змерз, постукував черевиками, нога об ногу, а мати все ходила — від землянки до землянки, від димка до димка...

Я вже відчував: будемо ми нести свою каністру назад додому. І то добре: прийдемо додому, та наллємо в лампу гасу, та як засвіtimo! Ото буде видно! На все село. Гас у нас чистий, довосенний, не розбавлений, без води! Виріжу з шинелі нового гнота, і хочеш, мамо, читай, читай при лампі, нащо читати при місяці?..

— Микитко!

Мати стояла в тім кінці вулички і махала мені рукою, Микитко. Раз Микитко, раз мати кличе мене по-вуличному — це означає вже щось гарне і приємне...

За каністру ми виміняли півмішка картоплі і на додачу стару до сита обичайку. Однозубий дідок, що обміняв нам, навіть поміг винести мішок на шлях, подзьобав зубом губу і на прощання сказав:

— Як будете ще, то заходьте, не забувайте...

Ми пішли. Цього разу ми йшли шляхом, в спину дув теплий голованівський вітер, мати легко несла картоплю, я — свій мішечок і обичайку. Шлях протряхав на очах, і йти було радісно.

— Мамо, а тепер ліс буде? Ми ж то тепер ідемо іншою дорогою, шляхом?

— І тут його не буде, синочку, — сказала мати. — Ліс з того боку, далеко...

Я щось промимрив, очі мої раптом стали чомусь важкі, — та нічого, тепер найголовніше, що ми несемо картоплю, земля підтряхає, не сьогодні-завтра стану й город копати.

Попереду на шляху з'явилась машина. Вона сунула по шляху важко, з надривом, наче її хто ззаду тримав за колеса. Я вже давненько не бачив живих машин і зійшов у кювет, щоб роздивитися. Мордочка у машини була до переду звужена, без фар, кабіна дерев'яна, без скла, зате шофер з забинтованою головою був при медалі. Він бібікнув мені і випустив з-під машини пахучу синю хмарку. Я вибіг на шлях, вбіг у цю синю хмарку і став її нюхати, бо ніщо так добре не пахне, як оця з-під машини хмарка! Втягуючи її на всі ніздрі, я навіть ще трохи пробіг за маши-

ною, щоб нюхати далі, як машиною на вибоїні трусонуло, і з неї в кювет скотився кукурудзяний качан.

— Мамо, глянь, качан із машини випав!

— Тепер між картоплею на городі у нас буде рости й кукурудза! — сказала мати і сказала так, що мені захотілося співати.

Я засував качана в мішок, коли вітер підхопив мою обичайку і покотив, наче колесо, по шляху. Я за нею. Я біг за нею, бо мені було цікаво: упаде обичайка на бік чи не впаде? і скільки ще вітер буде котити її прямо? Обичайка підстрибувала на грудках, легко, як пір'їна, перелітала через калюжі, хилилася, але не падала. Вітер керував нею, як хотів: то він її розганяв і вона переганяла мене, то притримував наче на місці, мовби чекаючи, доки я підбіжу. Потім вітер здув її у кювет і ми побігли кюветом. Я весь час оглядався на матір, чи матір бачить, що з обичайкою виробляє вітер? Мати йшла, дивилася і посміхалася. Я ще трохи пробіг і вже хотів було обичайку зловити, бо впрів, та й автомат підстрибував у мішечку на спині і бився, як вітер задув сильніше і покотив обичайку, що я від неї добряче відстав... Тепер обичайка не котилася, а летіла! Я роззувся і побіг за нею босяка. Та де там! Обичайку вже ледве було видно!.. Мене охопив відчай: як же так — пропадає обичайка! І сита не буде в нас! Будемо знов позичати сито, бо сито у нас одне на весь куток... Я лишив мішечок на шляху, — мати підніме, — а сам уже щодуху, з усіх своїх порізаних об кригу ніг кинувся за нею... І що цікаво: на дорозі обичайці траплялися і будяки, і кущі, і перекотиполе, та вона так вправно і спритно обминала їх, наче вітер нею водив!.. Я вже ледь назирав її у кюветі, ще трохи, і вона щезне зовсім, і в мене вже не вистачало духу, як вітер ураз повернув і викинув її з кювету на поле під лісосмугу. Обичайка впала на бік.

«Я ж тебе тепер заховаю в мішок, будеш знати, як тікати! Тепер будеш лежати в мішку, аж доки я тебе не дістану вдома!» — казав я подумки обичайці і вже поволі, не хекаючи, наближався до неї. Та раптом цей безголовий, незрозумілий голованівський вітер рвонув так, що прямо перед моїм носом закрутився, наче вибухнув, вихор. Від несподіванки я аж присів!.. Вихор зародився вмить, наче з нічого, з голого місця і відразу ж з тонким ховрашковим свистом спресував і зіжмачив повітря, підняв зі шляху грудки і стеблини і, всьорбуючи в себе калюжі, на своїй довгій хитливій нозі почухманив кюветом, підмітаючи його, як віником. З кювету вихор зійшов на поле і — полетіли голови з

будяків! Вихор відривав їх легко і весело, ніби грався, і їх, і з землі порожні торішні гнізда жайворонків, хапав перекотиполе, навіть десь віднайшов стару зігнилу куфайку, підняв і її, підняв, розкрутив, покрутив і ніби понюхав, кинув у бур'яни назад, побіг далі. А далі під лісосмугою лежала моя обичайка... Вона ж ніби чекала його, ніби ждала і не могла діждатися, коли вихор підхопить її і понесе під хмари і справді — вона злетіла, як пелюсточка, як молоденький весняний метелик... А щоб ти була пропала!

Я задер голову і дивився, як високо угорі, на самому чубчику вихору, вона всілася і сиділа, немов корона... Жаль не жаль, та що поробиш, і я пішов вертатися до мішечка і черевиків, назустріч матері.

Мати сиділа на обочині, чистила буряк, перепочивала і дивилася на обичайку.

— Ото світа побачить, — сказала мати. — Може б, ти перекусив, та будемо йти, бо, дивись, вже і дня нема... де той день?

— Мамо! — вигукнув я. — Дивись, дивись, вона падає!

Вітер притих, вихор в небі знесилів, погас і розтав так швидко, як і народився, з нього посипалися переколошмачені штурпаки і бадиління, а за ними, погойдуючи своїм коливливим обводом, на лісосмугу закружляла і моя обичайка.

Не зводячи з неї очей, ніби прив'язавшись до неї очима, я рвонув степом, не розбираючи через що і по чому, до лісосмуги.

Та де ти її в такій лісосмузі будеш шукати? З обох своїх степових боків лісосмуга оточила себе такими тернами, що їх не пробив би й снаряд. А посередині тих тернів ще, мабуть, довірним іржавим струччям перешіптувались акації. Їхнє пазуряччя і їхня кора закам'яніли так, що, напевне й вовки обминали цю лісосмугу десятою дорогою. Я поблукав-поблукав під нею, позаглядав, жовте моє галіфе набралось реп'яхів, що я вже йшов у ньому, як ведмідь, коли вгорі над тернами, на гілці акації, що вистромила аж у степ, побачив свою обичайку. Вона сумно висіла над моєю головою і ледь погойдувалась. Я підняв одну грудку, другу, кинув, поцілів, та акація тримала обичайку міцно, мов назавжди... Я побіг на шлях.

— Що з тобою, де це ти був? — спитала мати, дивлячись на моє галіфе. — Покинь, ради бога, її шукати!

— Мамо, я миттю! — і схопив свій мішечок. У «шмайсера» голос хоч і противний, та відносно тихий: обичайка разом з гілкою впала мені мало не на голову... Не встиг з дула вийти поро-

ховий димок, як з терновища щось загарчало і з нього просто на мене вивалився якийсь звірище.

Я позадкував, і «шмайсер» аж залип у моїх руках. Звір люто, — люто? не те слово! — сказано дивився на мене і хрипко гарчав... Якщо вже говорити про реп'яхи — то ось на кому вони були! Перемішані з болотом, листям і стеблами, вони обліпили його волохатою хмарою з ніг до голови, лише на боці, на якому він лежав, було трохи світліше і там, на крупі, я помітив випаленого чорного німецького орла, а під орлом так само випалені цифри, не інакше, що це був якийсь порядковий номер... Та неже — кінь?! Якщо кінь, то чому не ірже, а гарчить? і чому він тут і чий? А орел? А цифри?.. Він стояв на високих гандрабастих ногах, з настобурченою дротяною гривною і хижо роздивлявся мене якимись дивними очима. Одне око у нього було зелене. Зелене і якесь наче з крильцями. Я придивився пильніше — там, де було колись око, червоніла гнила запалена рана, і на ній сиділа зелена муха. Сиділа вже, стерво, і робила своє діло!.. Живіт і шия, подерті вовчими зубами, хоч і загоїлись та ще буровіли, а ноги... Його ноги були навіть вищі за мене і наче з заліза, ними він, очевидно, відбивався і убивав вовків... Через те й гарчить, навчився від них, а іржати по-своєму забувся...

Задки-задки, не опускаючи автомата, я став відступати від нього до шляху. Та він своїм зеленим і чорним оком взяв мене ніби в кліщі і рушив за мною. «Тікати? — подумав я. — Як буду тікати, повернусь до нього спиною, ще дожене та вб'є! Чи, може, дати у небо чергу і відлякати?.. Його злякаєш! Такого не те що злякаєш, а ще більше розізлиш!.. А все через обичайку, будь вона неладна!..» Задкуючи, я вийшов на шлях. Кінь зупинявся, пирхнув і далі не пішов. Я заховав автомат.

— Мамо, а йди сюди ближче, подивися — хто це?

— Хто? — запитала мати. — Кінь. Лише на всіх чортів схожий. Де це ти його взяв?

— Та я його ніде не брав. Сам з чагарів, з терену виліз! І гарчить. Гарчить, як собака. Мамо, глянь, це часом не отого діда кінь, що в позаминулий рік восени вкрали?

— Може, й того, — сказала мати. — Та хіба по ньому тепер розбереш? До того ж він геть здичавів.

— Того, — сказав я. — Він. Я чомусь бачу, що він.

— Дід пропав, а кінь знайшовся. Він у німців був, німці його забрали. Он, бачиш їхній орел у нього на крупі і номер? Та він від німців утік і тепер живе сам у степу.

— Добре, мабуть, вони йому сала за шкуру залили, — сказала мати. — Дай йому буряка. Лише гляди, щоб він тебе не вкусив. Краще поклади буряка перед ним і нехай собі їсть!

Я дістав з мішечка буряк і обережно підійшов до коня. Він ще раз пирхнув, ніздрі його роздулися і затріпотіли: його, тепер вже вовчий нюх солодкий печений буряк відчув відразу.

— Хай собі їсть, а ми — пішли, — сказала мати.

Та я вже так близько стояв перед конем, і його губи так жадібно потяглися до солодкого, що я дав буряка йому з руки. Кінь надкусив, і його губи і язик якимось болісно затремтіли... Він їв і не поспішав, мабуть, розтягував задоволення... А коли доїв — обливав мені руки. Другою рукою я взяв за крильце з його колишнього ока муху і роздушив...

Ми йшли далі додому, а Мухач ішов за нами. Назирці, але глівся. Може, думав я, проведе за свої володіння і вернеться? І він ніби так думав, бо проходив, проходив і зупинявся. Ставав, постоював, оглядався на лісосмугу, на акації і терни, стріпував головою та й знову дибав. І хитрий, ішов наче попаски, наче пасся, а сам назирав: де ми, чи далеко пішли? Один раз він, лякаючи своїм видом до смерті птиць і зайців, відійшов у степ, здаленів, ніби даючи знати, що покидає нас, та лиш ми спустилися у яроч і він загубив нас із виду, я чув: тремко, протяжно, тривожно гарчав. Гарчав і вже, я бачив, стояв на горбі, прями бистрими вушками.

— А що, мамо, як він буде наш? Діда ж нема? Відведу його у колгосп, і він буде наш. Лиш око в нього гние. Пропало у нього око — вигризли вовки чи вибили німці. Гасом би змочити йому, щоб не заводилися мухи. Та гасу у нас ні краплини...

— Є, — сказала мати, — у нас ще одна каністра в садку закопана...

Мухач ніби почув мамині слова, бо раптом хрипко заіржав. Не загарчав, а заіржав, згадавши, що він ніякий не вовк. і звався віднині — Мухач.

У селі з'явився учитель, і по хатах пішли перекази, що завтра вранці усім, кому треба, треба йти до школи.

На другий день вранці наші матері погнали нас до школи. Погнали, бо ми вже від неї повідвикали, а коли по правді, то ми до неї ніколи і не звикали. Ну, ходив я рік у румунську. А як? А так: ходив п'яте через десяте. Навчився трохи читати, а писати... письмо до мене не доходило геть. До ручки моя рука зовсім

не лежала. Чи то я боявся літер, які треба було виводити, а в мене не вистачало терпіння, чи клякс, за які наш учитель-піп бив лінійкою і тягав за вуха. За мене писала Галя Білостінна. Ми з Галеєю сиділи за столом поруч, і коли піп відвертався до вікна і про щось думав, а думав він все частіше й частіше, я підсовував Галі свій листок, і вона швиденько списувала із дошки якусь літеру чи слово.

Та що я в школі любив, так це з попом співати. Коли, приміром, наставало різдво, ми, піп і я, рушали попід хати по селу. В битих німецьких валянках, в рясі, в кожусі і румунській кудлатій баранячій шапці, порипуючи по колючім снігу, він підводив мене до чиєї-небудь хати і тарабанив хрестом у вікно. Нам відчиняли. Ми заходили в хату і без усяких там «здрастуйте» чи «добрий вечір», були у хаті люди чи сама лише господиня, починали:

- З різдвом Христовим будьте здорові!
- Будьте і ви здорові...

Нова радість стала,
Яка не бувала, —

затягував піп, кивав мені головою і, як зірваний з цепу, я вискакував голосом вгору!

Над вертепом зізда ясна
На весь світ засіяла...

Доспівавши, ми якийсь час стояли непорушно. З вогкими, відталими очима господиня щось клала в батющин мішок, який носив я, і мені тицяла в руку яке-небудь зморщене яблуко чи горішок. Затим я ставив крейдою на дверях білий хрестик, і ми рипіли снігами далі... А коли десь опівночі поверталися з батюшкою додому і я згинався під його мішком в три погібелі, ми з ним виводили вже для всього села:

Їхали козаки із Дону додому,
Підманули Галю, забрали з собою...

Ото була школа! До такої школи я би ходив вдень і вночі!..

— Я вже раз до неї ходив! — бурчав я матері із сіней і дивився на вулицю, на вигін, на річку і прощався з своєю волею.

— Так то ж ти ходив не в нашу. Тепер прийшла наша, — казала мати.

— Так у мене і писати нема на чому...

— Як це нема? А де ти той зошит подів, що я тобі з паперового мішка зшила і випрасувала, де він?

— Списався...

— Покажи.

— Списався, і його миші в сараї згризли...

— От бачиш — миші. А тебе миші не згризли. А ти не міг його десь покласти на такому, щоб миші не дістали? Будеш писати тепер у себе на лобі, бо в нас тих мішків більше нема. Був один, і більше нема. Сходи до Варецьких, може, у них є? Як є, то позич листочок, скажеш, що колись віддамо.

— І чого я до них піду? У них нема. Я знаю, що нема, бо Пуп у мене сам позичав.

— Тоді сходи до Вітьки.

— І в Вітьки нема. Він ще тоді у себе на руці писав, бо ні на чому було писати.

— Тоді як хочеш. А до школи йди, — сказала мати.

Я вийшов за сарай, на вигін. З Блошиного подвір'я чувся якийсь гам: Вітькова мати виганяла Вітьку до школи коцюбою.

— Ти вже й до школи, розтуди твою Гітлера, не хочеш іти, то куди ж ти хочеш?

Блоха заробив коцюбою по хребту, скривився, як середина на п'ятницю, і натягнув на вуха німецьку пілотку.

Пуп йшов до школи з тачкою. Він ледве тягнув її по болоті, зупинявся, коли бухикав, і тягнув знову.

— Ти що, Пупе, в школі на тачці будеш сидіть? — запитав я.

— Ні, — відповідав Пуп, — як буду іти зі школи, то заодно з глинища привезу додому глини...

Галя Білостінна вже сиділа у класі за столом, на нашому місці.

— Галю, ти вже тут?

— Та ні, я лише йду. Іду і думаю, чи ти вже тут, чи нема?

— Я вже тут... — Галя дивилася на мене тими очима, коли біля їхньої згорілої хати Пуп, Блоха і я помагали їй з матір'ю і сусідами копати і накривати землянку.

— Щось, Галю, я тебе давненько не бачив. Де ти була?

— Як де? Я весь час вдома... А нам поросятко з колгоспу дали — будемо годувати.

— Чим ви його будете годувати?

— Поки що нема чим. Та скоро ж лобода піде! А тепер я травичкою його годую. Насічу травички з водою, і воно їсть... Це часом не ти купався з лисеням у річці?

— А що?

— Та нічого... — сказала Галя. — Сідай, чого стоїш?

Я сів.

Галя була як ластівка: в чорному, з якогось чорного сукна піджаці і в білій, з білого парашута кофті. І дзьобик у Галі був: носик маленький, рівненький, очі карі, як дві темно-коричневі квасольки. А чобітки жовті. Не чуні, а з тієї ж самої жовтої, що її чуні, резини, лише поклеєні чобітки.

— У тебе ручка є? — запитала Галя.

— Ручка є, та пера нема. Зламалося. І нема на чому писати.

— А в мене ось і ручка є, і перо. і папір, — Галя поклала на стіл білу а парашута торбинку, дістала з неї ручку і пожовтілий шматок газети. — Лише чорнила нема.

— Чорнило, Галю, я зроблю. З буряка. З бузини воно краще, та де тепер бузина, надворі ж весна — не осінь. Та й з буряка буде гарне. Ти яке любиш — густе чи не дуже?

— Не дуже. Бо від густого забивається перо.

Блоха і Пуп сиділи взагалі без нічого: у них не було ні ручок, ні пер, ні паперу, ні чорнила. На столі лежали їхні засмальцьовані в дьогті, в тавоті, в легроїні руки, які не годне було відмити жодне мило... Блоха гірко дивився у вікно і їчачився: прямо за комір зі стелі йому крапала снігова вода. Пуп, щоб даремно не гаяти часу, куняв.

В клас зайшов довгий, як дишло, учитель. Рукави гімнастерки у нього були в кишенях. В сірій спідниці, в ботах і в акуратній куфасці з ним зайшла ще якась жінка і зупинилася біля дверей. Ми встали.

— Добрий день, — сухим степовим голосом сказав учитель.

— Добрий день.

— Сідайте.

Ми сіли.

— Ну, як? — запитав учитель.

Ми мовчали.

— Ну, то як? — запитав він ще раз і гибнув головою на Пупа.

Пуп встав.

— Як? — відповів йому Пуп. — Ніяк.

— І все?

— А що ще?

— Сідай.

Пуп сів.

— Ну, як? — гибнув учитель до мене.

Я встав.

— Як? — знову, вчетверте, запитав він.

— А що? — запитав я в свою чергу.

— Я запитую — як? Наші фашистів гонять?

— Женуть, — відповів я.

— Молодець! — сказав учитель. — Так фашистам і треба.

Писати вмієш?

— Вмію, — промимрив я і глянув на Галю.

— Іди сюди.

Я підійшов.

— Візьми ось у мене з планшета блокнота і ручку, сідай і зараз будеш писати... — учитель потерся підборіддям об комірець кітеля і підвищив голос. — Дорогі діти наших бійців, льотчиків і матросів! Я, на жаль, ніякий не вчитель. Мене попросили у райвно поїхати до вас у село і записати вас: прізвище, ім'я, по батькові, хто з якого року, пол — мужчиненський чи женський, — сімейне положення і так далі. У мене все там у блокноті записано, як і про що. А поскільки вчителів у районі не хвата, та й вам учитися в цьому році вже нема коли, бо скоро літо, та й роботи усякої достобіса — я зараз вас усіх перепису, передам список начальству у райвно, а там воно нехай вже само розбирається... У вас тут часом води нема? Щось у мене від хвилювання в горлі горить. Ніколи перед такими, як ви, ще не виступав... Біжи візьми де-небудь води, — сказав він Блосі. — Якщо нема криничної, то можна з бочки і снігової. Лише, дивись, щоб була чиста!

Блоха побіг.

— Отже, так, пиши! — наказав учитель.

Переді мною лежав його блокнот і ручка-самописка. Похололою рукою я взяв його чорну і наче роздуту від чорнила ручку. З-за столу, з глибини класу, з нашого місця, на мене дивилася Галя, і в її очах млоївсь страх.

— Як твоє прізвище? — показав підборіддям учитель на Галю.

Галя встала.

— Білостінна...

— Пиши — Білостінна... стоп! Стоп! — зупинив він себе. — Ти часом не дочка того Білостінного, що в нашому взводі був?

— Не знаю... — як птиця перед польотом враз напружилася Галя.

— Як звати твого батька?

— Іван...

— Іван? — учитель наморщив лоба, — Ні, не той. Того звали Дмитром. А може, він брат твого батька? У твого батька брат є?

— Немає...

— Тоді не той. Ну, та нічого! Ти, Білостінна, головне, не журись: всі Івани на фронті живучі! Я сам Іван!.. Записав Білостінну? — учитель перехилився через моє плече у блокнот. — Що ж ти не пишеш? Пиши.

— Цією вашою ручкою я не вмію... я такою ніколи не писав... — горів я далі.

— От тобі й масш! Бери тоді свою і пиши своєю. Де твоя ручка?

— Онде там, на столі. Та вона без пера...

— У кого ручка з пером? — запитав учитель.

— У мене! — швидко підняла руку Галя.

— Тоді йди і пиши!..

В двері, тримаючи в руках за вушка білу каструлю, просунувся Блоха:

— Кружки ніде нема, не знайшов. Якщо хочете, то пийте з каструлі. Вода чиста, кринична...

Жінка, що стояла біля дверей, взяла у Блохи каструлю, піднесла вчителю до рота і стала його напувати. Учитель нахилився, і жодна крапля не впала з його губ на підлогу...

Заходили в школу — кульбаби цвіли де-не-де. Вийшли — від кульбаб жовтіло усе шкільне подвір'я, аж Галя зажмурилась.

Вчитель і та (в ботах) жінка сіли на двоколку, вона взяла віжки, і замурзаним коником, завбільшки з горобця, покотили на Забари.

— Ти де поросяті рвеш? — запитав я Галю,

— А тут, за школою, в окопі.

— Іди додому, перевдягнись і приходь на кладовище, там, знаєш, яка трава? Ого-го! Прийдеш?

— Прийду.

— Не забудеш?

— Не забуду.

— У вас вдома парашута ще трохи є?

— Нащо тобі?

— Візьми ножиці і виріж із нього бинду — отакої довжини і ширини, — показав я Галі руками. — Мені треба.

В хаті було тихо. Мати ще не прийшла з колгоспу, а брат із сестрою десь гралися.

Я зайшов у сарай і сів робити Галі намисто. Нарівав до колоди кабельків, а в мене їх був цілий жмут, і синіх, і червоних, і зелених, і білих, на тонкий мідний довгий дротик насилів ті обрубочки впереміжку, і вийшло намисто хоч куди!..

На кладовищі глухо пахло землею і сірі хрести, то там, то там, наче невеликими сім'ями, стояли купками і ніби трималися за руки. Трава на могилах і під могилами гналася, як з води, і над великими, більшими в два рази, як біля школи, кульбабами вже басували якісь наче придуркуваті джмелі.

Галя йшла за хрестами, озиралася і шукала мене очима.

— Галю, — покликав я Галю, і в голові зашуміло, я ще хотів їй щось сказати, та губи мої ніби хто заклеїв вишневим глеєм...

Я підійшов до неї, і вона між кущами сірого повію, із сірим мішечком для трави під рукою дивилася на мене жалібно і тихо...

— Галю, — сказав я, — ти мене любиш?..

Найдені на кульбабах між хрестами гундосили джмелі, синіми першими ріденькими квіточками з могил дивився барвінок, стежною під ногами чимчикували з роботи і на роботу мурахи.

— Люблю, — сказала Галя.

— Дуже?

— Дуже. Я коли знала, що ти топився, то мало не вмерла...

— І я тебе люблю дуже.

— Поклянись, — сказала Галя.

— Клянусь, — сказав я, — і ти поклянись.

— Клянусь...

— До могили?

— До могили.

— І я клянусь, що лобитиму тебе до могили. Ти заміж за мене вийдеш?

— Вийду.

— Закінчиться ось війна, і вийдеш?

— Вийду...

— Давай поцілуємось.

— Давай, — сказала Галя, — тільки як?

— Як-як? Губами. Ти мене, а я тебе.

Галя заплющила очі і завмерла. Я нахилив голову і поцілував Галю в губи.

— Тепер скажи, Галю: якщо я тебе зраджу, то щоб мене бог побив і покарав.

— Якщо я тебе зраджу, то щоб мене бог побив і покарав, — сказала Галя.

— І я, не дай бог, якщо тебе зраджу, то щоб і мене бог побив і покарав.

Я одягнув Галі на шию намисто, і ми, вже як жених і наречена, стали рвати поросяті траву...

В стайні биндою з Галиного парашута я перев'язав Мухачу око, і він став схожий на німецького офіцера.

Офіцер в сумирному колі трьох корів, — вся наша колгоспна череда, — жував в яслах кукурудзяні переїди і докірливо дивився на мене, мовляв, куди ти мене завів і як мені далі жити?

Тут нагодився голова колгоспу, дядько Дузь, він же і голова, і комірник, і при Мухачеві конюх, і сказав:

— А чо ти, Микитко, не в школі?

— А нас розпустили на канікули, — відповів я.

— Зібрали на один день і вже розпустили?

— Переписали, хто як зветься, і сказали: приходьте восени.

— Тоді так: бери коня, лише спутай, бо втече, я бачу, що він з таких, бери корів і жени на вигін, нехай трохи провітряться. З них, правда, і так нема толку ніякого, та все ж...

Я свиснув Блосі і Пупу, ми спугали Мухача і з коровами вигнали на вигін. Мухач пасся від них окремо і те й робив, що задирав голову та п'яно вдивлявся в степ...

Ми сіли робити на руках наколки. Голок, щоб наколювати, у нас не було, та в Пупа був товстенький шприц і пляшечка німецьких якихось синіх ліків.

— Наколюй першому мені, — сказав Пуп.

— А що ти хочеш?

— Серце.

— Так я ж тобі вже одне серце наколов!

— То маленьке. Тепер коли більше і з стрілою. А під ним — «Михаїл і Галя».

— Яка Галя? — зиркнув я на Пупа.

— Тобі не все одно? Галя, та й усе.

— Серце, стрілу і Михаїла я тобі виколю, а Галю колоти не буду. Нащо тобі Галя? Обійдешся і без Галі.

— Так це ж не тобі, — впирався Пуп. — То тобі Галі не треба, а мені, може, треба!

— А замість Галі на «Г» — ти г... не хочеш? — не витримав я. — Не хочеш?

Пуп аж підскочив. Заховав пляшечку і шприца в кишеню і сказав:

— Ти думаєш, якщо в тебе ковзани і «шмайсер», і... і... — і побіг завертати корів.

Що Пуп хотів сказати мені отим своїм «і... і...», я не знаю, бо в мене, крім ковзанів і «шмайсера», до сьогоднішнього дня справді не було нічого, та від сьогоднішнього дня в мене вже були не лише ковзани і «шмайсер», а й Галя. Галя. Моя наречена...

Блоха ліг на спину і сказав:

— Ти, Лис Микитко, як собі думаєш: скільки одна людина за один раз може випити молока?

— Скільки? А скільки влізе.

— Ні, ти мені скажи — скільки? Кружку, дві, три, чотири, п'ять?..

— П'ять? Сумніваюсь.

— А я не сумніваюсь, — сказав Блоха. — Якби то на мене, то я випив би відро. Аби лише дали...

— Гей, ви! — кричав від степу Пуп. — Ідіть сюди, щось покажу!

— Що? — звів голову Блоха.

— Ідіть та й побачите! Щось інтересне!

Те, що показав Пуп, справді було цікаве: в ямі, скраю від степу, де був німецький аеродром, під хрящуватим почорнілим снігом одна на одній лежали метрові авіабомби. Зверху на них ще валялося кілька розбитих ящиків шмайсерських патронів.

— А що, спробуємо? — розгорявся Пуп. — Нащо вони тут будуть лежати, кому вони потрібні? Ще, може, хто возом буде їхати та впаде? Давай, Вітько, дуй за жаром, а ми тим часом наносимо бур'яну та відженемо корів подалі.

— Ні, — сказав Блоха, — я не побіжу, бо потім мене мати не пустить...

— Тоді побіжу я, — сказав Пуп і побіг. Ми відігнали корів подалі, наносили повну яму бур'яну, Пуп приніс в гільзі жару, ми його роздмухали, запалили бур'ян і залягли за горбом.

Спочатку з ями йшов димок бадьоренький, підсвічений полум'ям, він клубочився височенько, та згодом наша затія вже ледве курілася і стала наче загасати.

— Біжи глянть, подивися, а якщо треба — роздмухай, — сказав я Пупу.

— Хитрий який! Біжи сам, — сказав мені Пуп.

— Так це ж твій жар, ти його приніс, ось і біжи до нього, роздмухай!

— Я не хочу. Нехай побіжить Блоха.

— І я не хочу. Ще як уб'є, що тоді мені моя мати скаже?

— Тоді пішли всі утрюх, — сказав я. — Була не була, не будемо ж ми тут гибіти до самого вечора і дивитися, як воно куриться?.. Воно...

Більше я не сказав нічого. Я побачив, як там, де була яма, земля повільно стала вивисуватися, підніматися круглим горбом, і наші корови і Мухач з ними раптом стали котитися по землі, як перекотиполо...

Вибуху я не чув. Я лише відчув, як мої вуха щось почало впихати всередину, в голову і носом пішла кров...

Село лишилося без останніх шибок. Дві корови зламали ноги, а роги поламали всі три. З Мухача вибуховою хвилиною змело всі, які на ньому були, реп'яхи, і Мухач став, як новенький. Дядько Дузь сказав матері:

— В усьому винен я: це я його навпроторив вигнати корів провітритися...

Я став готуватися до весілля. В садку під старою грушею я почав копати для нас з Галею землянку і чекав кінця війни, як ніхто не чекав у світі: в день Перемоги моя майбутня молода жінка мала стати зі мною під шлюб.

Землянку б я викопав і перекрив ще до літа, та не було коли: то сіяли буряки, то шарували їх, то восени їх копали, а взимку чистили на току кукурудзу, а тут ще й школа, словом, не було коли глянути і вгору...

За цей рік Галя підросла, витягнувся і я, тепер ми з нею ходили парою, і моя сестра, слідкуючи за нами з-за вугла, дровичалася:

Жених і невіста
Із одного тіста!..

Я саме докопував город, бліда і гаряча, хапаючи ротом повітря, в сірому німецькому френчі прошмиготіла тітка Варецька, заторгала на себе двері, ніби забула, що наші двері відчинялися в хату, а не надвір. Та коли докумекала, мати стояла вже на порозі. Тітка Варецька щось їй прошепотіла, і я з городу побачив, як сплотніла з лиця моя мати. Я похолов: батько! Нема вже у мене батька... Мама як стала, так і стояла — ні жива ні мертва. Тоді тітка Варецька закричала. Кіт, що на яблуні, пантрував горобців, дав з переляку горака, притру-

сив маму і тітку пелюстками, і сам з пелюстками на кігтях чкурнув за сарай в будяки.

Закричав хтось і на тому від нас кутку, від землянок і, мов по команді, в селі почалась стрілянина. «Не інакше, як банда напала якась на село, або й німці якісь прибудні», — подумав я, кинув лопату і побіг до сарая, схопив «шмайсер» і заліг у будяках, щоб було видно вигін. У рясній безтолковій стрілянні в селі відчувався якийсь наче гул, і над селом залопали ракети. На дах затопленої повинню школи виліз новий наш учитель і, розмахуючи рукою, задзвонив шкільним дзвоником, наче скликав після довгої перерви село на урок. З хат і землянок повичовгували навіть жовті діди, яких я ніколи й не бачив. Бігли і плакали жінки. Поміж ними гасали такі ж, як і я, хлопчачки і строчили в небо. А дід Варецький виніс із землянки трофейного патефона, поставив на нього якийсь марш і з тим маршем і патефоном на руках і собі через наше подвір'я побухикав на вигін. «Що таке? — думав я. — Усі щось знають, лише я не знаю нічого!»

Дід побачив мене:

— Жми, синочку, на станцію, тата з победою зустрічай!

Мною наче щось загойдало, і наче у мене на очах стали рости ноги: як був зі «шмайсером» у руках, в галіфе, шапці і сорочці із плащ-палатки, так і вискочив за село в степ, до райцентру, на станцію, зустрічати батька з війни. Наче на коні галопом, я обшелестів своїм галіфе в бур'янах зайців, лисиць і вовків, дав кілька черг спеціально для них, щоб і їх, зайців, лисиць і вовків, поздоровити з Перемогою, заховав «шмайсер» під корч у лісо-смузі і — далі. Пробіг Кінецьпіль, Дроздівку, вибіг на залізничну колію і по ній, по шпалах, вбіг у Первомайськ, де в ньому станція Голта. В Голті я перевів дух, став на пероні під дзвоном і став чекати батька. Колія була одна, і по ній, прогинаючи рейки, як по хвилях, з того боку, з Одеси, один за одним проскакували важкі ешелони під брезентом. Тягнули їх низькотрубні, довготілі паровози ФД — Фелікс Дзержинський... І хоч би тобі один став! Пролітали вони кудись дужо, з надсапом, наче Перемоги для них і не було. Лиш їхні колеса говорили мені як на зло: тато, тато, тато...

Так я простояв під тим дзвоном годину чи дві, черговий по вщент розбитому вокзалу вже позиркував на мене давненько, — що воно, мовляв, за фріценя стоїть? — підійшов і спитав, що я тут роблю. Я відповів цьому з кисляками в очах дідкові, що прийшов зустрічати батька з війни. Збуджений, веселенький дідок,

не перестаючи потискувати руки знайомим і незнайомим, сказав мені, що товарняк той, що у нас стає, вже був і більше сьогодні не буде, а якщо я хочу води, то треба вийти з вокзалу, і зразу ж по праву руку від Сталіна є криниця. Цей дідок-кислячок наче знав, що зранку в садку я наївся дикого часнику з мамалигою, а дикий часник з мамалигою воду любить...

Я вийшов з вокзалу і остовпів: людей — море, і всі ці люди наче найрідніші родичі: обнімаються, цілуються, плачуть, і всі якісь наче відмолоділи, і наче світяться... Дівчата в шестимісячних завивках «на пару», з золотими фіксами, в темно-синіх і коричневих жакетах, з високими, на ваті, плечами, в блискучих гумових збоку на гудзичках ботах танцювали з офіцерами під баян від вокзалу через усю вулицю Шевченка. Пахло одеколоном і смаженими пиріжками на олії. І всі говорили. Говорили, говорили і ніяк не могли наговоритися...

В небі над Первомайськом з'явилось з десяток «яструбків», і, перевалюючись з крила на крило, стали таке витворяти, таке виробляти, що навіть у мене тут, на землі, біля криниці голова пішла обертом: то «яструбки» наче грали один з одним в піжмурки, то розбивались на пари і злітались один до одного, притулялись животами, наче обнімались, і так стриміли прямо вгору, то з хвоста на ніс, з носа на хвіст, — таким собі кумельгом! Кумельгом! — звеселяли самих себе, а один, так той прямо-таки наче сказився: то він крутився на одному місці, як дзига, то він каменем падав на Первомайськ, на головну його вулицю Шевченка, — дівчата зажмурювались і, обхопивши голови руками, присідали, — то він наче нападав на своїх товаришів зверху і знизу, словом, такого я ще ніколи не бачив!.. А тут якраз до криниці на тачці якась тітка в куфайці з білими нарукавниками привезла в білому бідоні морозиво. Що біля неї зробилося! І старші, й молодші, і такі, як я, і геть малі, навіть офіцери з баришнями обступили її, як не знаю що. В руках у неї був білий алюмінієвий стаканчик, у цей стаканчик вона ложкою з бідона набирала морозиво, набивала ним стаканчик, а потім знизу таким собі металевим штовхачиком тільки штовх — і порція готова. А ще в тому морозиві іскрився крижинками льодок, і ще від нього ішов якийсь такий запах, куди там твому дікалону чи пиріжкам!

Я стояв за цямринням криниці, те цямриння якраз було мені по очі, і не то щоб облизуватись, а, може, й облизувався — ніхто ж не бачив! — а просто дивився... Тут мене і помітив якийсь льотчик із баришнею. У їхніх руках вже було морозиво. Льот-

чик був худий і цибатий, без кашкета, з розстебненим коміром, з орденами і медалями, з великими молодими губами. Він якось наче ненароком глянув на мене і, розштовхуючи натовп, пішов до продавщиці:

— Хозяюшко...

І ось я біжу по шпалах від Голти додому... Біжу і лижу морозиво то зверху, то знизу, то збоку, то з боків, стаю, зупиняюся, оглядаюся і знову лижу і не можу ніяк нализатися. От шкода, що Галі нема!.. І як тільки який назустріч ешелон — відходжу від колії і лижу знову. Машиністи з помічниками, пролітаючи наді мною, сміялися, а колеса говорили мені: тато.

Було мені тоді, дев'ятого травня сорок п'ятого року, вісім з половиною років, ще й два дні.

Сонце сідало. З кар'єру, з броньованих люльок підвісної дороги, наздоганяючи свої шиї, зривалися на ніч дикі качки, і вони, і їхні молоді діти були вже однакові, і їм усім прийшла пора летіти. На кінчику іржавого коров'яку сидів і дуднів одуд.

Я ще постояв і повернув назад. Ті овечі стежки, якими я йшов сюди, в призахіднім промінні сонця вже пригасли і не можна було розібрати, хто і коли по них ходив.

Десь треба було заночувати. Я підійшов до крайньої, білої в осінніх мальвах хати і через мур глянув у подвір'я: під шовковицею на подвір'ї, на низькому маленькому ослінчику, в темно-синьому з жовтими квасолевиими стручками турецькому халаті сиділа срібна жінка і в ситі годувала пшоном пізніх курчат. За нею, під виноградом, за блідо-голубим пластмасовим столиком в голубій майці сидів господар і з трьома хлопцями, видно, синами, грав в доміно.

— Добрий вечір, — сказав я. — Можна у вас переночувати?

Господиня підняла голову, подивилася на мене і перевела погляд на господаря.

Господар кивнув головою і знову вчурився в доміно.

— Добрий вечір. Заходьте, — сказала Галя і відчинила хвіртку.

ПЕРВІНКА

Микола добігав до райцентру. Околичні вулиці степового райцентру були без хат і дерев — купи цегли, та глини, та уламків.

Миколка біг далі.

На перехресті двох таких мертвих вулиць він зупинився: в який його бік тепер?

Почулася тупотнява, і знизу від ріки висунула голову сіра колона полонених німців.

Вели колону наші хлопці, майже хлопчики, з червоними зірками на сірих шапках, у куфайках, підперезаних брезентовими поясами.

Німецькі руки тягнулися від втоми аж до землі, а замість облич були самі лише очі — від страху.

Але Миколку цікавили не німці. Його цікавили наші. Сухим нервовим поглядом він придивлявся до кожного бійця в сірій шапці під червоною зіркою, сподіваючись зустріти кого треба.

Микола забіг колони у хвіст, обігнув її і знову побіг під гору, але бажаного обличчя не було.

Колона завершила з райцентру в степ, звідки прибіг Миколка, а сам він тим часом, зітерши шапкою піт, побіг на хатки і землянки.

Біля однієї з таких хаток-ліплянок Миколка зупинився. Двоє дітей сиділо під стіною: дівчинка теребила в решеті кукурудзу, а хлопчик, більшенький, дер ту кукурудзу на дертку.

— Здрастуйте! — сказав їм Миколка. Діти полохливо підняли на Миколку очі, помовчали, а потім дівчинка підхопила решето і щезла в ліплянці. Її братик-млинар, крекчучи, поніс за нею і дертку.

На порозі з'явилася жінка. Руки її по лікті були в глині.

— Тьотю, а де тут у вас базар?

— Хто?

— Базар!

— Я тобі дам базар! Ану, марш звідси! Тільки й дивляться, аби щось украсти! Ото на базар і йдїть, там вас таких тільки й ждуть.

Миколка кинувся тікати.

Перебіг одну вулицю, другу, лапнув себе за груди і став. Став — ні живий ні мертвий. Оглянувся туди-сюди: голо і порожньо навкруги, лише німецький танк обгорілий.

Миколка вискочив на гусеницю, потім на башту, заглянув у відкритий люк і поліз у танк.

Тут він сів і почав діставати з пазухи пачки перев'язаних грошей. Порахувавши пачку до пачки, — татова зарплата з фронту, — Миколка весело зітхнув: двісті тисяч, як є, — заховав гроші і вигулькнув із танка.

Вулицею проїжджав віз, запряжений парою ще добрих коней. На возі, накритому брезентом, сиділи в брезентових плащах двоє дядьків.

Миколка пропустив дядьків, щоб проїхали далі, потім зіскочив із танка і назирці потьопав за ними.

Їхали-бігли недовго: почувся людський гамір, і перед Миколкою відкрився базар.

Миколка обвів його очима і сказав:

— Ого, який великий! — Доторкнувся до пазухи з грішми і полетів униз, на базар, — шапка з голови мало не впала.

А на самому базарі так Миколка вже надивився. Білі свинки морські на руках у безногого дядька біленькими писочками витягують записочки із кошика: даси дядькові двадцять рублів, і за ці гроші біла свинка висмикне записочку, а в ній написано, що тобі має бути. Розгортаєш і читаєш: «Вас ожидає казьонний дом. Але все закінчиться благополучно». Що за «казьонний дом», Миколка не знає, але добре, що «благополучно».

«Тепер поворожу на корову», — думає Миколка і дає дядькові ще двадцять.

Миколку обступають закутані хустинами по самі очі тітки і разом з ним уголос по складах читають: «Нет в жізні щастя».

— Нема, значить, тобі щастя, синочку, та й де воно візьметься при лихій годині, — каже якась тітка над вухом, а сама вже шелестить рублями до безногого дядька.

— Ну, раз нема, то нема, — каже Миколка і йде до перукарні, туди, де милять милом, точать бритви об паски і ще-тини під бритвами аж цвірінчать, так щетиною голитись не хочеться. І пахне духами, так пахне духами, що і не вилазив би із цієї теплої перукарні, а навіть жив би у ній і з ранку до вечора нюхав би цей золотий запах духів, якби не корова.

— А тобі чого, малий?

— Дядьку, капніть мені духами за шию, а я вам цілу десятку дам.

— Е, ні, десяткою тут не обійдешся.

— Ну, тоді за двадцятку!

— Спершу покажи, бо таких шелихвостів, як ти, вештається тут до чорта.

Миколка відвертається до стіни, дістає з пазухи червону тридцятку і каже:

— Гляньте, що не брешу.

— Тоді йди сюди, я тобі подушу на всі тридцять.

От тут-то вже Миколка й злякався: викинув гроші на свинки, викине на духи, а корова?

— Ні, за двадцятку, і край, а десятку давайте здачі.

— Ти дивися який! Скільки ж це тобі?

— На цю осінь до школи...

— Тоді нагинай голову, і буде тобі за двадцятку.

Перукар бере зеленого флакона і під регіт дядьків, що під стінами стоять в орденах та медалях, капає холодними духами Миколці на шию.

— Може, ще й під носом?

— Але за двадцятку, — швидко відказує Миколка і вже чує під носом райський запах. Він тягне його у себе, так що пахне аж у горлі і в серці пахне!

Тепер мерщій купувати корову та бігом додому, щоб мати понюхала, а з нею братик і сестричка, щоб знали і вони, які-то духи бувають на світі у перукарні на базарі.

Миколка прожогом вискакує з перукарні і стає: базар великий, людей багато, і де тих корів продають — невідомо. А тут ще духи розпахтілися, і вітер повіяв — пропали духи!

Миколка витягає з кишені вузлик, розв'язує, крайчик хліба і цибулину кладе до кишені назад, а хустиною міцно перев'язує шию.

Тепер уже, нарешті! Можна було б і запитати, де продають корів, але як ти його будеш питати, коли ти малий і коли в тебе за пазухою двісті тисяч грошей — ще довідаються та заберуть!

Старців — на кожному кроці: і сліпих, і так покалічених, усяких ворожбитів і циган, а таких, що нічого не продають і не купують, — роями ходять по базару, все може бути!

Миколка вщуплює голову в плечі і, як горобець, вгурхує поміж куфайок і шинелей, бушлатів, курток, зелених і рудих френчів, піджаків і, видихаючи з-під носа майже уже невловимий

пахощ духів, сопе в базарній хвилі в сподіванні, що винесе вона його туди, куди йому треба. Його жовті чуні і мамина куфайка обляпались грязюкою по самі вуха.

Нарешті натовп порідшав, і запах духів почав змішуватись із запахом прілої соломи. Миколка побачив корів.

Їх було небагато. Вони стояли в дальньому куті базару, де починались будівлі, і жували своє останнє винесене на базар сіно.

— Та ось де вони! — прошепотів Миколка і зупинився: бо-дай винюхати останні рештки духів, аби не пропадали. Хустинку ж на шиї він затягнув ще тугіше і вже хотів було йти до корів, як раптом остовпів: біля крайньої корови, що стояла прив'язана до воза, двоє дядьків їли ковбасу.

Спочатку Миколка не повірив, але коли побачив, як один із них, той, що був у брезентовому плащі, запихає свого червоного носа у торбину і витягає з торбини ще одне кільце ковбаси, — у Миколки потекла під щоками слина, хоча він ніколи ковбаси і не їв, він тільки чув ковбасячий запах, коли їхнім селом проходили німці, чи італійці, чи хто там проходив іще: хіба їх усіх перелічиш?

Не стало ні духів, ні корів, ні базару від запаху того кілечка!

Боком-боком Миколка почав обходити дядьків, щоб вийти їм у спину і стати проти вітру і так дивитися.

Дядьки ж тим часом не поспішали. Не чути було, про що вони говорили, але говорили вони довго, і той ковбасячий дядько у брезентовому плащі висмикував із-за халяви батога, цвюхкав ним у повітрі перед носом корови і знову їв ковбасу.

«От як виросту, — думав собі Миколка, — буду їсти ковбасу день і ніч, доки не наїмся і аж доки ці чуні не зношу, а як і зношу, то все одно, мабуть, не наїмся... Але нічого, нічого, не сьогодні-завтра прийде мій батько з війни, то все ще може бути, може, він прийде не з торбиною, а з повним мішком ковбаси, і медалей у нього буде на грудях дзеленчати більше, ніж у вас двох, узятих разом із вашою ковбасою!»

І Миколка вихопив із кишені окрайчик хліба з цибулиною, і не зводячи засльозених очей з дядьків, з'їв свій харч як на вогні.

В цю мить увесь базар підняв голови в небо.

Навіть дядьки перестали жувати і позадирали в небо напхаті ковбасою роти: низько над базаром шутонула трійка «яструбків». А за нею ще одна, потім — ще! Вони летіли дуже швидко: видно, когось мали виручати, бо фронт був десь недалеко, за Синюхою.

Миколка навіть помітив у кабіні льотчика — хлопця у шо-

ломі, Миколці начебто здалося, що льотчик махнув йому крилом: мовляв, кому воювати, а кому... а кому корову купувати!

Миколка похолов: ось уже скільки часу він заглядає цим брезентовим дядькам у їхні ковбасячі роти, будь вони неладні, а корова?! А ще дванадцять кілометрів вести її степом додому. А мати ж хвора, не може злізти з печі і думає, де ж це він там на базарі і як.

Тим часом йшлося на післяобіддя, базар знелюднів, і корів лишилося іще менше, ніж було. Миколка полічив — чотири корови.

Він підійшов поближче до однієї з них і, начебто нічого й нема, почав наслухати, скільки за неї правлять і скільки дають...

Трохи перегода до корови підійшли якийсь чоловік із жінкою. Чоловік одразу почав обмацувати та м'яти коров'яче вим'я, боки, шию.

— І скільки ж дає ваша біленька? — запитав чоловік у власника корови.

— Так як на добру пашу, то до двох відер.

— А скільки ж ви за неї? — поспитала жінка.

— Та так, за чотириста — то можна було б і віддати...

Чотириста тисяч! Миколка відчув, як його двісті тисяч за пазухою почали холодно ворухитись, як живі...

Лишилося три корови, і Миколка почалапавав своїми жовтими чунями до них.

Але ті дві корови були продані, а третя стояла за возами така, що до неї ніхто і не підходив. Те, що вона була вся геть-чисто чорненька, — півбиди. Миколці навіть сподобалося, що вона вся чорненька і ріжки віночком. Але вона хиталася од вітру і світила ребрами, і вим'я під нею було як маленьке яблучко, — ну просто тобі і не корова, і не коза! Продавала корову така сама й тіточка: на ній не було навіть куфайки, а лише сирій піджачок з рукавами по лікті та на ногах — одна чуня, а друга калоша, прив'язана до ноги кабелем. Ніс її посинів від березневого вітру, латана-перелатана хустина стовбурчилась на голові, як шпаківня. Під пахвою тіточка тримала віхоть торішньої трави, налигач і хворостину.

Так вони і трусилися удвох з корівкою на спорожнілому базарі, на сирій землі під сірим небом.

Миколка обійшов корівку раз і вдруге і, оглянувшись, чи нема поблизу людей, швидко прошепотів:

— Їють, а скільки ви за неї просите, і так, щоб оддати?

У тіточки текли з очей сльози, чи то від вітру, чи хто зна від чого.

Не дивлячись на Миколку, дерким від застуди голосом вона проговорила:

— Віддаю за сто п'ятдесят...

— А вона хоч доїться?

— Доїться, три стакани дає на день, але при добрій паші...

— Аж тепер тіточка повернула голову в Миколчин бік — хто ж це її все-таки питає?

Миколка стояв від тіточки по той бік корівки, так що вона Миколки не помітила і здивовано оглянулася навколо.

— Тьотю, — Миколка виступив із-за корівки, — мені ще далеко йти, то чи берить свої гроші, бо не рано ж...

І не встигла тіточка надивуватись, як Миколка присів і до коліна червоними тридцятками відлічив усі сто п'ятдесят тисяч — кожні п'ятдесят тисяч мати перев'язала йому мотузочком, так що три рази по п'ятдесят — і корова твоя! Ще й п'ятдесят у запасі!

— Натє!

— А звідки ж ти будеш, що тебе самого оце послали?

— Та я тут недалеко. Із Кумарів, може, чули, дванадцять кілометрів, а мати хвора на печі та двоє малих, а батька чекаємо з дня на день із війни. Берить! Берить і перелічить самі!

Доки тіточка скоцюрбленими пальцями і сухими губами перелічувала гроші, Миколка ще раз оглянув корівку.

Тепер вона була його, їхня, домашня, і з цієї хвилини корівка сподобалася йому на все життя: вона йому сподобалася так, що навіть де не візьмись духи — і ті знов запахли під носом!

Миколка глянув у темно-голубі корівчині очі і спитав:

— А як тебе звати?

Корівка кліпнула, і в її очах на мить промайнуло щось таке, як ото, бувало, у матері над батьковим листом, що він живий і здоровий.

— Ну, синочку, бери її та веди, та гляди ж її там удома, бо вона була у мене смирененька, не билась, не перебирала, — і тіточка віддала Миколці налигач, хворостину та віхоть сірої торішньої трави.

— Буду йти, бо мені з нею і смеркне... — І, як тільки Миколка взяв налигач, корівка слухняно потьопала за ним по сірій базарній землі у Миколчине село, додому.

Вони відійшли далеченько і вже здалеченька оглянулись: ті-

точка стояла на тому ж самому місці і посинілою рукою витирала на очах сльози.

— Тьотю! — гукнув Миколка.

— А як же звати її?

— Первінкою звати її, синочку! Первінкою...

Містечком пройшли спокійно. Даремно Миколка понабирав повні кишені каміння від собак. Майже всіх собак у містечку перестріляли німці, інші десь порозбігалися з переляку по лісосмугах та яругах, і коли вийшли з Первінкою за містечко на шлях, Миколка повикидав каміння у болото, щоб легше було йти.

Зо два кілометри від містечка дорога була вимошена і йти було ще так-сяк. Але, як тільки бруківка закінчилась, почалося непроходиме царство болота. Тікаючи, німецькі танки і машини так погризли, погорбили, пом'яли, подушили землю, що йти було неможливо.

Миколка ступав крок, чуня лишалася у болоті, і, доки він висмикував, засмоктувало другу чуню — хоч стань та й плач.

А тут звечоріло просто на очах, і почало ввижатися, наче у покинутих німецьких танках і машинах хтось є.

Первінка тулилась до Миколки і дрібно тремтіла, коли вони проминали постріляних корів, чи коней, чи навіть верблюдів. Німці тікали на чому могли, і, коли коні чи корови не в силі були під ними йти і падали у багнюку, тоді німці їх убивали...

Пахло чимось неприємно-солодким. Миколці хотілось зачулити носа — руки не вільні: однією рукою він вів Первінку, а другою раз по раз витягав чуні з болота.

Так вони і посувалися вдвох під жерлами танків та гармат, поміж перекинутими машинами, погорілими гарбами і возами.

І тихо та порожньо на шляху і в степу, хоч вий. Біля машин валялися потрошені мідні скрині з усіляким добром, з полотном, з квітчастими рушниками, з хромовими чобітьми, але Миколка знав, що нічого цього чіпати не можна, бо воно заміноване. Пахло якимись ліками та горілою шерстю. Смеркало. Смеркало й смеркло.

Первінка ледь тягла ноги, а Миколка ніс уже чуні в руці і йшов у валянках по болоту. Попереду замаячив горб з кам'яним давнім хрестом. Цей горб з кам'яним хрестом мав означати Миколці половину дороги. На небо вийшли зорі, під ногами трохи підмерзло. Вийшов червоний місяць, і танки відразу ж стали більшими, ось-ось неначе загуркочуть і застріляють.

Миколка уже б і побіг додому, якби не пудові ноги набрякли,

— мати ж удома не спить і думає: де ж це він? Але ось і половина дороги.

Навіть при місяці видно у кам'яному хресті дірки від куль, але що це? Під хрестом біля згорілої машини стоїть ліжко! Темне широке ліжко з золотими бильцями стоїть під хрестом при дорозі!

По Миколчиній спині сипонуло морозом: ішов уранці на базар — ліжка не було. Хто ж це його поставив за день?

Миколка пильно почав придивлятися до машин, до «тигра», що чорнів за хрестом у кюветі, і до самого ліжка — ніде нікого.

Червоно світить місяць над горбом, і тиша така тиха, аж холодна.

Навшпиньках Миколка підійшов до ліжка — ліжко порожнє, ні подушки на ньому, ні ковдри, самі лише дошки, де-не-де посічені кулями та осколками, та золоті бильця блищать при місяці, як чортові очі.

«Дай, — подумав Миколка, — сяду та відпочину, бо не маю вже сил отак теліпатися, та й Первінці щось треба дати».

Миколка похукав у руки, прив'язав Первінку до ліжка і пішов до «тигра», бо якраз саме там росли найвищі будяки: треба ж було цьому «тигрові» увігнатися в такі добрячі будяки!

Миколка нагнувся і зашарудів між лапатими будяками: під будяками щось росло. Пірий чи ковила — проти місяця не видно. Хоча вони і торішні, але рвати їх важко, сильно вони у землі сидять. Від «тигра» котами чомусь смердить, — от була б та цибулина, що її на базарі з'їв, як би вона зараз пригодилась!

Миколка виніс із будяків оберемок пирію, кинув його перед Первінкою на ліжко.

— Оце з'їси, Первінко, та й підемо далі, а я біля тебе посиджу, — сказав Миколка і сів на ліжко.

Первінка зашелестіла пирієм, а Миколці тим часом хтось почав мастити очі медом. Голова його хилилась на ліжко, згодом він підігнув під себе ноги і заснув.

Ніч стояла біла під місяцем, як молоко у дійниці, і тихо жувала Первінка під хрестом, оточена «тиграми» та «пантерами».

Доївши пізню свою вечерю, Первінка й собі вляглася біля ліжка та й заплющила очі...

Скільки Миколка спав — невідомо, але проснувся він від того, що його хтось гойдає з боку на бік.

Спросоння Миколка вискочив на ліжко з ногами і побачив, як Первінка рветься від ліжка туди й сюди, аж налигач тріщить, а здоровенний чорний собацюра, врівень з Первінкою, плигає

між «тигром» і дорогою і намагається вхопити Первінку за ногу. Вона відхвицькується від нього, як може, очі повні страху — боже ж ти мій!

Миколка схопив відколений снарядом шматок хреста і з усієї сили попудив собацюру по лапах. Але той тільки підскочив і сів на дорозі, весело і задоволено дивлячись на Миколку.

Тоді Миколка відважив підмерзлу грудку, другу, але собацюра то пригинався, то пересідав з місця на місце і знову весело махав хвостом та задоволено повискував.

А навкруги білий-білісінький день, та й сонце у небі уже височенько, морозець, у Миколки зуб на зуб не потрапляє. Додому, Первінко, мерщій додому, бо що ж там мати?

Миколка натягнув на замерзлі валянки чуні, відв'язав Первінку, ще раз пошпурив у собаку рудим осколком від снаряда і по примерзлих грудках побіг до села.

Пробігли вибалок, Первінка задихалась, задихався і Миколка — хай йому грець!

Станемо та відпочинемо.

Раптом у небі, де не візьмись, з'явилися наші і німецькі літаки. Одні з заходу, другі зі сходу, і тих і тих було так багато, що їхнім крилам не вистачало неба.

Вдарилися вони над Миколчиною головою в одну мить, і годі вже було про що й думати.

Німецькі бомбардувальники змушені були скинути бомби в порожній степ і тікати.

Степ, де щойно пройшли Миколка з Первінкою, закипів від бомб, як смола в казані.

Бомби падали одна на одну, бо їм не вистачало місця. Де і як сховався Миколка з Первінкою, видно не було, видні були вогонь і дим, та чути надірваний голос повітря.

Все скінчилося раптово, як і почалося: щезли літаки, і лише вирви в землі здивовано-тихо задивились у небо.

Миколка з Первінкою вилізли з воронки.

Коли глянь — собацюра теж сідає збоку від них, як нічого й не було. Сидить, грає хвостом у реп'яхах і дивиться. Дивиться, собача душа, відгодований на зайцях та на куріпках.

А бодай ти здох!

Миколка пошукав очима камінця якого чи грудку, але пагорб сірів далеко і чисто, ледь викльовувалась молода трава.

Миколка нагнувся, ущипнув маленький блідо-зелений листочок, спробував на зуб — кислий! Щавель! Він!

Миколка наскуб листочків, за щоками терпко взялося кислим — невже так рано щавель? Треба запам'ятати місце і сьогодні ж прийти з корзиною — сіль, слава богу, удома є, вода у криниці є, щавлю принесу — от тобі і їжа. Перша весняна їжа! Миколка понапихав щавлю у кишені, за пазуху, де тепло лежали п'ятдесят невитрачених тисяч, і сказав Первінці:

— Тепер ми з тобою, Первінко, на ногах. Вода у криниці є, сіль в, і щавель маємо! — і Миколка підніс Первінці жменю щавлю, жменю з'їв сам. — Ходім!

Собацюра, що влігся неподалечку від них і жовтими вологими очима радісно блищав на Миколку, коли той говорив з Первінкою, встав і собі.

— Ти що, прибуду, — гукнув до собаки Миколка, — ув'язався за нами? Нема тобі що робити? Вигналося здоровило таке, одним своїм видом кого хоч злякаєш.

Собака зрозумів, що Миколка звертається до нього, і раптом перекутився на одному місці, присів, підскочив і погнав щодуху навколо Миколки з Первінкою — колами-колами, трьох зайців вигнав, але не побіг за ними, встигне іншим разом!

Собака вискочив на пагорб і зупинився. Якусь мить він мовчки так і стояв, вдивляючись у дорогу до села. Щось він там побачив на дорозі, бо розтулив свою пащеку і загавкав. Голос у нього був як у танка.

Первінка з несподіванки аж присіла. А собака гримкотів своїм голосовим страхіттям, і кожен гавкіт його виривався із горла, як снаряд. Таким голосом можна було загавкати і до неба!

Собака гавкав і оглядався на Миколку.

Дорогою від села йшов якийсь чоловік. Він був ще далеко, але по тому, як він ішов, припадаючи на ліву ногу, Миколка впізнав його: це був їхній сусід дід Рятушняк.

— Перестань гавкати, — сказав Миколка собаці. — Це дід Рятушняк. Як будеш на нього гавкати, то він тобі ще й лупки дасть. Він тобі не я. Ану перестань!

Собака ображено прищулювся на Миколку, але гавкати перестав, відбіг далі вбік і приліг за перекотиполем.

— Діду! — крикнув Миколка. — Це я! Це ми з Первінкою додому йдемо!

— Де ж це ти був цілий божий день і ніч?

— Та ви ж бачите — дорога яка? А тут ще Первінка йти не може. Гляньте, яка тепер буде Первінка у нас!

Дід Рятушняк почував Первінці за вухом, присів, подивився

на вим'я, нічого Миколці не сказав, а тільки спитав: — І скільки ж ти за неї дав?

— Сто п'ятдесят тисяч... А були й по чотириста!

— Ну то чого ж, — сказав дід. — Тоді вона, може, цих грошей і стоїть... Ходім додому, там мати місця собі не знайде.

— Батька часом нема?

— Батька нема, але Петро Радзівський учора на станції був, то каже, що вже ідуть ешелони і все з такими, яких повідпускали додому, — сказав дід.

— Діду, а може, батько додому і не прийде?

— Як то не прийде?

— Ну, вб'ють його німці, та й усе.

— Не вб'ють... О, а звідки ж оцей козарлюга?

Дід побачив собаку.

— Та причепився по дорозі вночі. Первінку хотів було з'їсти, так я його каменем... Гляньте, діду, якого я щавлю нарвав!

Дід узяв листочок, пожував і спитав:

— Де?

— А ось у ярку.

— У якому? У цьому ярку?

— Тільки отам оно під тим боком.

— Заведемо корову та прийдемо. Щось рано щавель пішов, але, може, воно й на краще...

— Діду, а понюхайте у мене за шиєю!

Миколка хутко розв'язав на шиї хустку.

— Що ж там у тебе має пахнути?

— А ви понюхайте!

Дід нагнувся, встромив свої руді вуса в Миколчину шию, довго внюхувався, а потім сказав:

— Чимось пахне, але чорт його знає чим.

— Ні, ви, діду, внюхайтесь добре!

Дід знову нагнув жовту, як суха макова головка, свою голову, щось довго мимрив і закашлявся:

— Чимось пахне, чорт його знає чим, але чимось приємним.

— У перукарні на базарі за двадцятку!

— Може, й духи, але за двадцятку... Я б не дав. — Миколка обв'язав хустинкою шию:

— А я дав!..

Підходили до Миколчиної напівзгорілої хати. Хата стояла на рівному місці в обгорілому садку, з обгорілим сараєм. Лишилися подряпані котами білі вугли, та двоє вікон лишилось із десяти

ти. Хата була велика, бо татів ще дід, як мати казала, на Бузі козакував і, козакуючи, сотворив цю хату своїм дітям. А дітей у татового діда бігало, як пшона.

Посеред двору чорніла криниця з пригорілим журавлем, і дід Рятушняк сказав:

— Коли б доброго сухостою знайти та журавель замінити. Але де ти його в чорта знайдеш, коли самому нічим у хаті розпалити.

І дід, і всі люди вже потроху допалювали у печах стріхи зі своїх хат, а в кого хати були попалені німцями, так у тих в землянках зимувала зима.

Правда, хто був здоровіший та молодший, той носив в'зками курай зі степу, а хто старіший та недужий?

Отак і дерли свої стріхи та в піч кидали, щоб хоча душу нагріти.

— Діду, ведіть Первінку у сарай, а я зараз! — прошепотів Миколка і навшпиньках відчинив двері сінешні, двері хатні, тихо підійшов до печі.

Вкрита батьковим давнім піджаком, мати лежала скраю печі і дивилася в стелю.

— Мамо! — крикнув Миколка.

Але йому лише здалося, що він крикнув. Він не крикнув, як того йому хотілося, а якось прошелестів сухим язиком, бо слова неначе піском пересипалися.

— Мамо, я купив корову! Дід Рятушняк у сарай повів! Первінкою звати.

Мати здригнулася і повільно повернула до Миколки своє хворе обличчя.

Від стіни випірнули голівки Миколчиних брата і сестрички і в один голос залепетали:

— Наш Миколка корову купив! Наш Миколка корову купив!

— Я її ще вчора купив, але ж ти знаєш, мамо, дорога яка, і чуні розклеїлися, а тут ще ніч...

— Так ти що — і ночував у степу?

— Ночував. Трохи був змерз, але на ранок сонце зійшло, і тут, бачу, дід Рятушняк іде. І ще, мамо, дивись, п'ятдесят тисяч лишилось, і дивись, якого я щавлю нарвав! У ярку, як до нас ото на половині дороги! Ми з дідом Рятушняком тепер будемо корзинами носити його!

— А ти ж хоч їв що-небудь?

— Їв. Щавель їв. І Первінка їла. Тепер ми будемо корзинами

носити його. А як прийде батько, то й з батьком! З щавлем ми вже не пропадемо!

— А яка ж вона з себе? — тихо спитала в Миколки мати.

— Чорненька. На весь базар вона одна така тільки й була. І роги віночком. Три стакани на день дає. І не б'ється.

Миколка витрусив на лежанку щавель, виклав гроші, став на лежанку коліньми, розв'язав на шиї хустину і сказав:

— Мамо, а понюхайте у мене за шисю — чим пахне?

Мати пригорнула Миколку ближче до себе. Миколка відчув гарячий спечений подих маминих губ.

— Ну, мамо, кажіть! Кажіть! Чим пахне?

— Де ж це ти, синочку, такими гарними духами напахтився?

— У перукарні на базарі за двадцятку!

— Миколко, дай і нам понюхати! — потягнули шиї через маму братик і сестричка і своїми холодними носиками винюхували б Миколчине щастя і до вечора, якби в хату не зайшов дід Рятушняк.

— З молоком вас, Маріє, у вашій хаті!

— Так пішли здоїмо! — сплигнув Миколка з лежанки.

— Здоїмо то здоїмо, а чим годувати будемо? Чим же, Маріє, ми її годувати будемо?

— Так трава ж скоро буде, діду! — вигукнув Миколка.

— Доки до тієї трави — ще не один раз можна буде ноги витягнути, — сказав дід і знову звернувся до матері: — У мене, Маріє, є така думка: поки на моїй хаті лишилося ще трохи стріхи, то нехай вона цю стріху поки що їсть — ви колись віддасте.

— А чи ж буде вона тую стріху їсти? — запитала мати.

— Буде їсти ще й дякуватиме. Сокирою посічу, теплою водою скроплю — ще й дякуватиме, як на великдень.

Знадвору почувся гамір.

Миколка виглянув у вікно: у їхніх воротях стояло душ десятеро жінок з порожніми відрами, і деякі коромислами показували на Миколчину криницю.

Оскільки криниці по всьому кутку були замулені, нікому було їх чистити, то жінки ходили по воду у Миколчин двір, до Миколчиної криниці, яку вичистив ще при німцях дід Рятушняк.

Жінки приходили до криниці і по два, а то й по три рази на день, скільки кому треба, а зараз збилися у воротях і топчуться.

— Що там таке? — Дід Рятушняк підійшов до вікна і собі.

— Зараз узнаю, — Миколка вибіг на подвір'я.

Біля криниці лежав отой самий степовий собацора і, ледве котра з жінок наближалась з відрами до криниці, шкірив зуби й гарчав.

У першу мить Миколка чомусь навіть зрадів, що побачив знову його вже біля своєї хати. Але від того, що собака самовільно призначив себе господарем їхнього подвір'я, влігся біля криниці та ще й людей не пускає, Миколка пошукав очима грудки чи палиці.

— Ах ти ж, приبلудо чортова, ану геть від криниці, щоб і духу твого тут не було чути!

Як добрим ціпом, собака гепнув хвостом по землі, знехочу встав і, так стоячи і нікуди не тікаючи, сумно дивився на Миколку.

Вони були майже одного зросту і так дивилися одне одному в очі.

Раптом собака висолопив червоного як жар язика, і не встиг Миколка опам'ятатися, як він лизнув його в щоку.

Миколка розгубився. Він оглянувся на діда Рятушняка, на жінок — ти диви, він ще й лижеться! — швидко витер долонею лизок і сказав:

— Так от що: якщо ти ще будеш мені й лизатися, то я тебе зовсім од хати відпроваджу. А поки що йди лягай біля сарая, стережи Первінку і дай людям набрати води. Зрозумів? А поскільки я не знаю, як тебе звати, а називати тебе вже пізно, бо ти вже здоровий, то я буду так тебе і називати — Собакою. От. Пішли.

Похиливши голову, Собака пішов за Миколкою до сарая, ліг біля дверей, а Миколка взяв драбину і поніс її з дідом Рятушняком дерти для Первінки останні клапті стріхи...

Минали дні, і Первінка з'їла всю вулицю за якийсь там тиждень, чесно віддаючи свої три стакани молока.

Хату діда Рятушняка Первінка з'їла за два дні. Бо тої хати не було що їсти — лише на причілку висіла жменя житньої соломи, і то такої старої, ще старішої за діда.

Її навіть не хотіли вже й миші.

Але дід акуратно ту солому посік, полив теплою водою і сказав Первінці:

— Дивись, ще й висівками трушу! — Дід висипав у тазик жменю висівок. — Їж на здоров'я. А пахне як, сам би їв!

Первінка з задоволенням схилилася над тазиком, а дід узяв білу німецьку алюмінієву літрову кружку і заходився доїти.

Миколка сів напроти Первінки і слухав голос молока. Таким щасливим Миколка ще не був ніколи — тонке дзюркотіння молока сповняло його душу небесною мелодією.

З порога сарая Собака — і той дивився на Миколку такими радісними очима, що не зміг втерпіти: встав і почав ганяти чогось по подвір'ю.

— Діду!

— Га?

— От і нема й вашої хати, і Кваснячиної нема. Доїдаємо хату Коцюбенків. А далі що?

— А Пухленкова?

— Нема. Згоріла. Згоріла і Садкова, і Чоботаря. Нема вже у нашому ряду жодної.

— Щось придумаємо! — сказав дід, встав, понюхав молоко, дав понюхати Миколці. — Піду сьогодні на той куток до брата, у нього не хата, а ціла скирта!

— Діду, буду я цієї ночі та ночувати біля Первінки. Бо тої ночі весь час щось ходило та гупало коло сарая. Я вже наслухав-наслухав, а воно ходить та гупає, а воно ходить та гупає! А замок же у нас нікудишній!

— А собака?

— А хто його знає, де він був. Десь, видно, ходив, по зайців, мабуть. Треба ж і йому чимось та харчуватися... Поштальйонша йде! — гостро скрикнув Миколка і вибіг до воріт.

Листоноша, тітка Василина, йшла через вигін до Миколчиної вулиці. Її помітили відразу ж усі хати і землянки.

Жінки і діти попрутулялися до шибок, не зводячи тривожних очей з тітки Василини: у який двір найперше заверне вона?

Тітка Василина завершила до Коцюбенків. Довго вона щось не виходила звідти, від Коцюбенків, де п'ятеро дітей і тітка Коцюбенчиха...

Миколка злякано позирав на діда Рятушняка, і тихо було у всіх хатах та землянках.

І раптом — закричала тітка Коцюбенчиха...

Заплакали діти її, а вона чомусь вибігла на вулицю, на вигін, підняла руки туди, в сторону війни, і заголосила!

— Ой діти, ви ж мої сироти, і де ж ти, господарю мій!

Тітка Василина і ще хтось повели попідруки Коцюбенкову вдову до хати, але голос її ще плакав:

— І до кого ж тепер та ви, сироти, та мої ви дрібнесенькі, до кого ж тепер мені з вами прихилитися? А ти ж то говорив мені,

а ти ж то і не думав сам десь погибати, дітей покидати та мене з ними, із дрібними на світі лишати...

— Нема Коцюбенка, — сказав дід Рятушняк, — славний чоловік був, а робив як, а співав... А тут ходиш по світу, і порохня вже з тебе сиплеться, і нікому ти вже не треба, а живеш — не кличе бог, от тобі і все...

— Діду, до нас іде, — прошепотів Миколка і злякано оглянувся на двері, на вікна, де лежала мати.

Тітка Василина йшла повільно, дивилася, як завжди, в землю, бо щодня змушена була приносити людям більше горя, ніж радості.

Миколка зіщулювся, наче люто змерз, і вже не дивився на тітку, а дивився десь наче позад себе.

Миколка чекав, Миколка вже приготувався, що ось тітка Василина підійде, мовчки постоїть, вийме із сумки похоронну і тяжко скаже: «Нема вже в тебе, синочку, батька...»

— Нема вам, синочку, нічого на цей раз, — раптом каже тітка Василина і йде далі.

Миколка як був, так і сів на камінь. Посидів довгенько, доки розвиднілося в голові і доки не почулося згори їхньої вулиці ще одне чиєсь удовине голосіння.

— Діду, несіть Коцюбенкам молоко, а я пішов у степ. Пошукаю мишачі купки.

— Ти думаєш, миші тебе ждуть? Та поїли вони за зиму все, чим запаслись.

— Поїли? А може, й не поїли... Піду туди, за Розкопану могилу, де торік просо було.

— Иди, тільки на міні не підірвись.

Кому-кому, а Собаці тільки цього й треба було! Швиденько напився з калюжі води і рвонув! Він виривався наперед Миколки далеко аж за вигін, а потім летів до нього назад і якийсь час ішов спокійно поруч, аж доки на його ніс не падав дикий запах звіра чи птиці.

Тоді він на мить зупинявся і дуже серйозно, по-хазяйському поводив носом у тому напрямку, обережно зупиняв ніс, ще раз втягував у себе той запах і включав першу собачу швидкість — не йшов, а плив, стелився над землею, не оглядаючись нікуди, неначе від звіра і до його собачого носа була протягнута пряма-прямісінька струна, нікому не видима, а видима лише йому, і він ішов по ній, як і належить іти по струні.

В такі моменти Миколка зупинявся, аби не зашкодити чотириногому мисливцеві своїм необережним кроком.

Собака ліг на землю... Не ліг, а опустився на неї, як пух, як павутинка, дарма що важив добрих два пуди...

Зараз буде стрибок...

Стрибок!!!

В самого Миколки всередині щось тьохнуло, так стрибонув Собака.

Щось фуркнуло з-під його носа, а Собака так і продовжував лежати на землі, наче він не міг з неї встати, наче увігнався він лапами в землю по самий живіт.

Собака якийсь час непорушно дивився вслід куріпці, аж і доки не зникла вона в сірому просторі, а потім повільно і винувато повернув до Миколки свою голову з двома пір'їнами від куріпчиного хвоста в зубах.

— Ось тобі й маєш, — сказав йому Миколка, — а ще кажеш! Хто ж так плигає на куріпку? Що вона тобі — вовк? Краще шукай мишачі купи. Вони не бігають і не літають. Шукай, — і Миколка сам став обдивлятися навкруги.

Незабаром проминули Розкопану могилу і вийшли на торішне просовище.

Біля могили росла однеденька груша-дичка, і Миколка помітив на ній з десяток торішніх покоцюрблених грушеняток. Не гаючи часу, він поліз на дичку.

Груша була колюча, як мороз, і лізти на неї — не мед. Та й грушенята висіли на верхів'ї.

Собака стояв під грушею біля мішка і не зводив з Миколки здивованих очей.

Миколка позиривав грушки в кишеню, одну з'їв сам, — була вона бляшана якась, але грушевий дух ще трохи жеврів у ній, — одну кинув Собаці.

Той негайно зловив її в повітрі, пожував-пожував та й виплюнув. Грушок, видно, Собака не любив.

Порожнє запущене поле сумно лежало без нічого, — ні соняшник, ні колосок не хвилювали його в усі роки війни. Посіяв тут, правда, хтось трохи проса за могилою, і те миші з'їли.

Миколка розгорнув мишачу купу, другу. Купи були порожні, за зиму миші перетрубили всі свої запаси і зараз живилися, як могли, коріннями, листочками торішньої трава, стеблами.

В одній купі Миколка знайшов трохи магару: миші не віддавали його, кусали Миколку за пальці, а Собака ловив і душив мишей...

Додому прийшли надвечір. На подвір'ї, біля криниці було

тихо. Миколка зайшов у сіни, поставив мішечок з магаром і зайшов до хати.

— Мамо, це я. Я магару з поля приніс! Завтра промию його водою, підсушу, потовчу в ступі — ось нам і каша!

— Добре, — тихо проказала мати. — Там дід Рятушняк картоплі приніс. То ти звари.

— Зварю, мамо. А ночувати я сьогодні буду біля Первінки.

Миколка вийшов у двір і сказав Собаці:

— Ти ж мені гляди: цієї ночі не ходи, щоб не вкрали Первінку. Чув? Гляди ж. А я буду в сараї.

Миколка взяв габлі, постелив куфайку біля Первінки, поклав габлі поруч, поставив собі на ніч кружку води, зачинив на замок зсередини двері і ліг.

Глибоко і тепло дихала Первінка, від її тіла пахло літом, нагрітим літнім вечірнім камінням.

Тільки-но Миколка заплющив очі, як щось за стіною гупнуло.

Миколка сів. Став наслухати.

Тихо-тихо, а потім гупнуло знову.

Миколка взяв габлі, підійшов до стіни і притулив вухо. Тихо. Так він постояв-постояв і знову ліг.

Тільки-но ліг, як відразу щось ударилося об стіну, аж увесь сарай затрусився, і Первінка з переляку звелась на ноги.

Миколка з габлями підбіг до дверей, ліг на землю і зазирнув у щілину під дверима — хто там? Нікого. І Собаки не чути. Де Собака? Може, його хто придушив тихо або вбив, що Собака не встиг і гавкнути?

Щось заскімлило і загуло.

Ні, це безрезневий вітер скімлить у тонкім верховітті і гуде у грубіших гілках.

А що це шумить? Дужче і дужче! Зі стелі сарая западали краплі. Дощ? Дощ.

Миколка підставив під краплі язик, покуштував: так і є — дощ.

Западали краплі і на Первінку.

Миколка відв'язав її, перевів у сухіший куток сарая і сказав:

— Стій тихо-тихесенько, наче нас тут і нема.

Не встиг Миколка проговорити ці слова, як ударило щось об стіну раз і вдруге, щось захарчало, і гавкнув, як танк, Собака. Гавкнув, аж залився. Потім радісно завищав і задряпав лапами у двері, викликаючи надвір Миколку.

Миколка кинувся до замка, довго не потрапляв ключем. Нарешті відімкнув і вискочив.

Мокрий Собака лежав біля Миколчиних ніг і гатив хвостом по калюжі...

Гатив хвостом по калюжі, а сам дивився на дерево. Миколка підвів голову і собі: на голім березневім дереві сиділо троє темних чи то птиць, чи то звірів.

Собака сперся на стовбур передніми лапами і переможно гавкнув. Птиці чи звірі, побачивши Миколку, занявкали згори котячими голосами...

Щоранку Миколка вибігав у садок подивитись, як там росте трава.

Трава рости не поспішала, бо один день попускало на тепло, а другого дня мороз хапав зубами калюжі і землю і так тримав їх, доки міг...

Город копати було ще рано, але Миколка наточив рашипілем лопату, набив на габлі нового держака з акації та й пішов згрібати під яблунями торішнє листя. Під листям біленькими губками дихала трава і візнобіч розбігалися мишачі окопчики.

В сіро-блакитних тілах яблунь вже говорила весна, не голосно, але говорила. Яблуні наче прислухалися до самих себе, і особливо оця біля хати, волова мордочка, що доспіває тоді, коли косять жито.

Гілку її розчахнула гармата, і Миколка намісив глини, замастив яблуні рану, стулив гілку докупи, обв'язав старим мішком і пішов подивитися, як там груші.

Біля груш було чомусь холодніше. Біля них якось завжди не так, як біля інших дерев. Яблуні — ті спокійні, розважливі, посидючі. Вони нікуди не поспішають. Ростуть собі, цвітуть, плодять, гупають ночами яблуками під собою, і так і сидять на них, як квочки на яйцях. У груш обличчя тверді, і цвітуть вони біло і твердо — зацвіли, уродили, опали, і досить.

Миколка зупинився біля старої сивої груші. Вона так і звалася — сива, її посадив ще татів дід — козак, і росла вона дуже давно, і родила уже через рік, а то й через два — коли схоче.

Сива груша височіла так високо, що й літаки обминали її, щоб не зачепитися та не впасти. На ній була тьма-тьмуща гнізд, часом більше гнізд, ніж самих груш, і коли влітку з тих гнізд птиці подавали свій голос, то до неї хоч не підходить. Здавалося, Сива груша співає сама, аж страшно!

Миколка підійшов до груші-ладанки. Груші-ладанки пахнуть трохи медом, і хвостики у них довгі і прями.

А це ось — глива, її груші трохи глевкі, а хвостики в них короткі і закарлючені.

А це — дуля. У неї найбільші і найсмачніші груші. З'їси одну таку грушу — вже наївся на цілий день і води не хочеш до самого вечора.

За грушею-дулею — маленька груша-картоплянка. Вона ще спить і проснеться не скоро, бо вона доспіває пізно, перед снігом, коли вже ніяких груш нема, а вона є.

А ці дві груші — груші-сагачки. Їх, як і персик, посадив батько. Сагачки пристигають тоді, коли бджоли вже понаїдалися цвіту і троянди опали, отоді саме вони й пристигають.

Миколка попідгрібав під сагачками листя і надколупнув нігтем гілочку — сік!.. Груші-сагачки терпляче стримували себе, щоб не зацвісти, бо хоч горобці й порозпускали хвости та крила, але не треба поспішати з цвітінням. Бо зацвітеш, а тут морози. Отоді й спробуй зацвісти вдруге...

А персик стоїть худий і нещасний, як обідране голодне циганча: з нього не вийшли ще зашпори, і він у саду малий і скоцюрблений.

Ще восени Миколка обіклав персика околотом, аби він зимою не замерз, але хтось той околот розтягнув — чи німці, чи угорці покидали його під колеса своїм машинам у болоті, і персик цю зиму зимував на голе тіло.

«Якщо корінь не вмер, — подумав Миколка, — то доведеться його підрізати під самий корінь: може, з кореня ще яке персичення та виросте...»

А над садом у синьому небі цвіли білі молоді хмари. Миколка зіперся на граблі і пішов очима до них, до їхніх білих і чистих облич... Он мати стоїть з братом і сестричкою на руках. А це ось він сам Миколка, веде Первінку степом з базару в село додому. Ось дід Рятушняк шкандибає...

Миколка стояв і дивився, як пропливають мати і він з Первінкою та дідом у синьому небі в краї далекі... В голові запаморочилося, і хмари почорніли: Миколка мало не впав — сильно закортіло їсти, ну хоча б то щавелинку з'їсти... Як на зло, запахло проти вітру базарною ковбасою, защеміла слина під щоками, і Миколці так захотілося їсти, як ще ніколи не хотілось...

Глянь — Собащюра йде від степу садом додому. Але йде головою не вперед, а назад, задом іде і щось тягне зубами, тягне, аж стогне.

— Ти що? Де це ти був? Що це ти цупиш?

Собака відразу ж покинув свій тягар, бахнув об землю хвостом і сів перед Миколкою, як святий.

Миколка підійшов ближче і побачив грубезний сувій чорного сукна. Сукно начіпляло на себе реп'яхів та болота і видавалося якимсь могутнім звіром без голови.

— Де ти його взяв? Отам у яру із машини поцупив? Та там же ж міни, собача твоя душа! А якби підірвався? Ох, дам же я тобі лупки цими габлями, щоб знав!

Собака похилив голову і, втомлено хекаючи, тільки те й робив, що мовчав...

Миколка помітив: останнім часом Собака почав зникати. Почав десь зникати від хати і любив щось приносити. Де він ходив, Миколка не знав. Ночами він десь блукав, приходив уранці сумний, з жовтими очима, і пахло від нього лисицями, німцями і ще чимось, як ото, буває, пахне милом.

Собака важко лягав під сараєм і спав, лишаючи вуха, щоб не спали. Весь час йому снівся, очевидно, Миколка. Бо так: літаки у небі — спить. Танки по дорозі — спить. Відро ляпає у криницю — спить.

Виходить на поріг Миколка — відразу ж Собаку наче хтось підкидає — встає, дивиться: що робити? Миколка снівся йому завжди, бо він, де б це не було, як тільки забачить Миколку, то мало не плаче. Але ввечері знову зникає на всю ніч, щоб вранці пахнути ласицями, тіннями і ще чимось, як ото, буває, пахне батьком, коли він на війні і коли його довго нема, так нема, що аж сумно.

Миколчин Собака любив приносити.

Ні, не те щоб тягнути до хати що попало. Він знав ціну речам і приносив з німих полів те, що треба.

Настінний годинник якомусь приніс із білими стрілками і гирею. Приніс він і френч зелений німецький з гудзиками, ордемом і голкою з ниткою в кишені. Битий валянок учора приніс на праву ногу Миколці. На ліву, наче знав, у Миколки був такий валянок — узув! А сьогодні на тобі — сувій чорного сукна прихекав із поля і сам у реп'яхах та болоті, як чорт.

Раптом Собака підняв голову, потягнув повітря, тихо заскімлив, завищав і з усіх своїх чотирьох ніг кинувся садом до хати, від хати через подвір'я на вигін.

Вигоном, ще далеко від хати, йшов якийсь чоловік... То йшов Миколчин тато... І хоча Собака ніколи й не бачив Миколчиного тата, але раптом він оголосив і мамі, і Миколці, і всім у селі, що йде господар з війни, та ще й білого коника веде за собою, щоб

орать! Собака вискочив назустріч Миколчиному татові, Миколка за Собакою, коник злякався, а Собака був уже на татових медалях і голосно плакав татові в поранене обличчя.

Вибігла мати, городом кульгав дід Рятушняк, здаля щось кричав і собі плакав, плакали й бігли жінки, до яких ще не прийшли чоловіки, а Собака вже повз на животі попереду тата до мами і молотив хвостом по землі, як ціпом.

І коли тато взяв на руки Миколчиного братика і сестричку, пригорнув до себе Миколку, і коли мати притулилась до татової спини, Собака ліг долі і почав розглядати свої зальопані, в реп'яхах лапи...

А крізь відчинені двері сарая дивилась Первінка. По її чорненькому обличчю з темно-голубого, як слива, ока теж котилась темно-голуба, як слива, сльоза...

— Синочку, прив'яжи коня... Ну, то що там, дядьку? — якось дуже тихо спитав Миколчин тато діда Рятушняка. Спитав так, неначе для нього не було ні війни, ні обгорілого світу, ні напівзруйнованої хати.

Але дід Рятушняк плакав і через свій дитячий лагідний плач щось мимрив собі під носом і тільки те й робив, що цілував Миколчиного тата то в руку, то в плече.

— То що там, діду? — спитав і собі Миколка.

— Лопата де? — крикнув засльозений дід і побіг до Первінки в сарай по лопату.

Тато — за ним. Миколка — за татом.

— Прийшов наш хазяїн дорогий, Маріє! — тулилися гуртом жінки до Миколчиної мами. — Живісінький! А все ж могло бути, не дай господи, та не дай нікому!..

Розгаслим вигоном до Миколчиного двору, знизу, від Кодими, згори від глинища сірими зграями потяглися з дітьми жінки, за ними клигали, зимово кашляючи, діди, і сам вигін став широкий, аж не видно. Миколчин тато з лопатою і дід Рятушняк з киркою вийшли із сарая, і садом, стурбовані чимось вкрай, не кажучи нікому ні слова, швидко пішли повз кладовище в степ.

Миколка якусь мить розгублено подивився на маму, на тіток, а потім спочатку поволеньки, далі хутчіше потьопав за батьком та дідом Рятушняком. Собака — за Миколкою.

Батько та дід ішли просто на Розкопану могилу. Йшли вони, не розмовляючи між собою, батько якось аж потемнів з лиця, а дід Рятушняк ще важче став припадати на ногу.

Біля могили дід зупинився, вітер шапкою лоба і закашлявся. Батько теж пристояв, роздивляючись підніжжя могили:

— Наче не було нікого, дядьку?

— Ручаюсь, що не було. Я, Максиме Миколайовичу, всі ці роки не зводив із неї ока, як ви й веліли. Один раз, правда, тієї зими ночував біля неї під грушкою танками німець, але на верх не вилазив — було холодно, сніг, вітер.

— А що, як воно задихнулося? — знову тихо, як і на подвір'ї, спитав Миколчин тато.

Хто «задихнулось», хто воно? — кортіло Миколці узнати і, може, чимось допомогти батькові.

— Тату, я тут був.

— Де, синочку?

— Отут кругом. І на самій могилі був, і на грушку вилазив оце недавно, як по мишачі купи приходив з Собакою.

— Ну, добре... Пішли, — сказав батько. — Дайте, дядьку, руку, бо слизько.

Дід Рятушняк подав руку, і Миколчин батько повів діда на могилу за руку. Верх могили був ввесь чисто розкопаний, знесений кимось давно, що на тому версі була аж наче яма у глибину могили.

Росли там будяки і ще якісь бур'яни, вищі за Миколку. Батько зачав лопатою вирубувати під корінь будяки, а дід Рятушняк виривати лободу, блекоту та різний непотріб. Миколка і собі ухопився за лободу біля діда:

— Діду, а ви не боїтесь?

— Кого?

— Копати могилу? І що воно у ній? Золото?

— Золото. З хвостиком.

— З яким хвостиком?!

— Золотим.

— Не смійтеся, діду, бо я тепер скажу батькові, що ви з мене смієтесь!

Дід заходився киркою довбати землю на своєму місці.

Собака — так той уже щось їв під грушкою унизу.

Сонце вийшло з-за хмари і засвітило у всі свої очі.

— Дядьку! ідіть сюди! — гукнув Миколчин батько. — Ідіть сюди, допоможіть!

Дід Рятушняк спустився в яму до батька, щось довго вони крєтали, аж поки на руках не підняли над собою плуг. Вони поклали його на зрубане будячиння, а через хвилину поруч з ним поклали ще один.

Потім із ями разом із землею полетіла пріла солома. Батько перестав копати, став на коліна і зачав розгрібати солону руками, занурюючи їх усе глибше й глибше, і раптом затих, ніби перестав дихати, ніби він там щось зловив під соломою дуже дороге і важливе.

У діда Рятушняка від хвилювання дрібно тремтіли вуса. Батько випростався і підніс до очей пригорщу пшениці. Роздивився, понюхав, дав понюхати дідові, а дід ще й узяв зернину на зуб — і вони обнялися: Миколчин татко із дідом Рятушняком.

Дід зачав знову плакати і цілувати батька в плече і руку, шапка впала в нього із голови, і він зробився ще менший.

— Ідіть, дядьку, в село та кличте всіх, хай беруть, у кого що є: відра, мішки, все, що є! Пошліть кого-небудь до школи, щоб підмели класи. Будемо зсипати там.

— Біжу! — чомусь раптом дуже голосно, на весь степ крикнув дід Рятушняк і, як молодий, побіг до села.

— А ти, сину, повідтягуй будяки, тільки не поколись, на купу, та на тобі сірники та попали їх. А я буду копати!..

Скільки прожив Миколка на світі, але такого ще не бачив! Від села до Розкопаної могили і від Розкопаної могили до села засновигали люди. В мішках, у торбинах, на коромислах у відрах, в діжках на тачках люди носили і везли колгоспну пшеницю, яку батько закопав з дідом Рятушняком на початку війни тасмно від усіх.

Носили до кінця дня і носили всю ніч. Білий місяць світив з усієї сили, і Миколка для себе помітив: іще до вчора усі тітки з їхнього кутка були мовчазні, печальні, згорблені. Але варто їм було почути, побачити і заносити пшеницю, як де взялися у них сили і ноги: забігали, заговорили, засміялися дівчатка, здавалося навіть, що й горе повеселішало на обличчях удів.

Розвиднялося. Від Розкопаної могили йшла валка жінок з останнім уже зерном, як від яру викотилась довжелезна колона наших танків.

Гнівно та нетерпляче вони гуркотіли на захід, і сірі від болота «бобики» метушилися біля них, як сірі жуки.

Один з таких «бобиків» раптово розвернув і покотив до переляканих жінок з пшеницею на плечах.

З «бобика» виплигнув молодий лейтенант з цигаркою за вухом: — Хто такі і чому ви тут?

Жінки втомлено зняли з плечей торби й мішки і мовчки передихували.

Лейтенант покопирсався в одному мішку, в другому, взяв жменю зерна і спаленів:

— Де взяли?

Жінки кліпали на лейтенанта ні в тих ні в сих.

Добре, що підійшов Миколчин тато з дідом Рятушняком. Скинувши на землю плуга, Миколчин тато підійшов до лейтенанта.

Лейтенант, забачивши множество орденів та медалей на батькових грудях, відразу ж присмирнів.

А тут під'їхав ще один «бобик», і з нього вийшов справжній генерал.

Миколка аж упрів від здивування, бо ніколи ще не бачив живих генералів.

Генерал сказав:

— Доброго здоров'я, люди добрі!

— Здрастуйте, — сказали жінки, а лейтенант узяв під козирок. Батько не взяв, бо був без шапки, і струнко чомусь не став, а підійшов до генерала якось по-домашньому, не по-воєнному:

— Пшеницю несемо, он із тієї могили. Я — голова колгоспу.

— Дуже приємно. Дорошенко, — м'яко сказав генерал і подав татові руку.

— В сорок першому закопав, коли відступали, думав, пропаде — не пропала!

— Не задихнулась?

— Уявіть собі — ні! Так що будемо сіять, товаришу Дорошенко.

Генерал набрав пригорщу пшениці, довго на неї дивився, глянув на батька, на жінок, оглянувся на танки, на небо з літаками, обережно висипав зерно чомусь собі у кишеню і помітив Миколку:

— А ти, синочку, чий?

— Я — татів! — сказав Миколка і заховався за батька.

— Бондаренко! — гукнув генерал капітана.

— Лиши... Як вас величати? — звернувся він до батька.

— Максим Миколайович.

— ...Лиши в цьому селі пару бочок пального... Більшим, Максиме Миколайовичу, не зможу вам допомогти. Щастя вам!

— І вам щастя, — сказав Миколчин тато. Генерал узяв, — батькові, дідові, жінкам, — під козирок, сів у машину і поїхав.

— Татку, — прошепотів Миколка, — навіщо генерал пшеницю висипав у кишеню?

— Та, мабуть, для щастя, — сказав тато.

Не встигли дерев'яними лопатами перегорнути пшеницю у школі, як на вигоні сів літак з червоною зіркою на боці.

— Ой, — ойкнув дід Рятушняк і вибіг зі школи.

Дід наче знав. А знав, бо з літака злавив його син Петро. Петро кинувся бігти до хати, але дід загукав до нього від школи, з дерев'яною лопатою в руці:

— Петре, я осьдечки, тут, у школі, зерно перегортаю! — вдарив себе руками об поли та так і став, сам не зміг уже бігти до Петра.

— Тату! — крикнув Петро до свого татка — діда Рятушняка — і в хромових чоботях повз Миколу й жінок протупотів до свого батька та обійняв його. — Здрастуйте, тату! Я — на два дні! Відпустку дали! Здрастуйте! — сказав Петро людям і перестав сміятися та радіти. — Здрастуйте...

Миколка аж присів: на грудях у Петра блищала Золота Зірка Героя, хоча погонів на плечах у нього й не було!

Дід Рятушняк, забачивши цю Зірку, якимось зніяковів, оглянувся на людей, а потім тихо сам прихилився до неї головою — і знову заплакав.

«От мені оцей дід! — подумав Миколка. — Тільки й робить, що плаче, коли не треба плакати».

— Максиме Миколайовичу, — засвітився Петро до Миколчиного тата, — давно?

— Учора. Здрастуй.

— А я лечу та думаю...

— Надовго?

— На два дні!.. Тату, не плачте...

— А оце в тебе що? — пальцем доторкнувся дід Рятушняк до Петрової Золотої Зірки.

— Як — що? Дивіться, тату.

— Бачу... А он Миколка Первінку купив на базарі... Три стакани на день дає, — похвалився Миколкою дід Рятушняк. — А я вже думав, де там ти і що...

— Воюємо, тату! Не журіться!

Миколка сидів на порозі сарая і слухав пісень з хати діда Рятушняка. Над ним тепло дихала Первінка, біля нього лежав Собака, і «Цвіте терен» розливався над вигоном і літаком на ньому, над садом і над криницею.

— А чому мій татко — Максим Миколайович? — запитував себе Миколка. — І дід так на нього каже, і генерал, і Петро. А Петро ж не набагато молодший за татка?.. І Герой Радянсько-

го Союзу... Льотчик... На самольоті прилетів, у хромових чоботях... Максим Миколайович... Гей, ти, — сказав Миколка Собаці, — здрастуй, Собако Собацюренько, і ви, Первінко Миколаївно, добрий день! На цю осінь до школи — добрий день! А там, дивись, як татко з мамою і хату вкриють — добрий день! А в криниці завжди темно — добрий вечір!

— Синочку, а з ким це ти говориш? — Тато і Петро стояли над Миколкою, на небі, на білих хмарах.

— Тату, а Первінка буде рости?

— А як ти хочеш?

— Хай не росте. І Собака хай не росте. Хай вони будуть такі, як є.

— То вже будуть! — засміявся Миколчин тато, Максим Миколайович, засміявся Петро.

— Петре, треба було б подивитися, що по селах робиться. Це ж мені пішки виходить — далеченько... А так би подивитися, що у людей є. Бо у нас ні трактора, ні коней, а весна на носі... Як ти?

— А райцентр?

— Ще нічого не знаю. Збираюся. Але справа не в цьому...

— То що, Максиме Миколайовичу, заводити? — легко, пранзиково спитав Петро. — До вечора вернемось...

— Татку, ви куди? На самольоті?

— Та полетимо, синочку. Таткові треба подивитися, що по селах робиться. Якщо хочеш...

— Хочу! — вилетіло з Миколки, як з птаха.

Дядько Петро завів літак, і полетіли.

Миколка сидів у тата на колінах, поруч з дядьком Петром, і земля не чорна, не сіра, а золота мерехтіла під літаком, і над ним, і збоку. Все було в золоті, і тато, і Петро.

— Це що? — Забари. Лети, Петре, на Кам'яний Міст. Отам і сядемо. А з Кам'яного Мосту — на Криве Озеро. Подивимось, що там. З Кривого на Грушку і — додому.

Сіли в Кам'яному Мості, сіли в Кривому, в Грушці, ще десь сіли. Миколка не виходив з літака: батько з Петром ходили по сільрадах, гомоніли з головами колгоспів, видно торгувалися, били «по руках», і з кожною посадкою прибували нові пасажири: в Кам'яному Мості — ягня і пара голубів, в Кривому — козеня і теличка, в Грушці — борона, двоє гусей. Теличку, козеня і ягня тато з Петром прив'язали у літаку, а голуби і гуси мости-

лися біля Миколки. Так і летіли. Між білими хмарами над золотою землею.

Вийшли орати, сіяти і боронити. Перед цим батько сказав Петрові:

— Петре, ні трактора, ні коней. Лопатою степу не накопаєш. Маємо сім плугів.

— Запряжем?

— А ти як думаєш?

— Думаю, що запряжем.

Семеро плугів, запряжених в дядьків Петрів літак, стояли на березневому, давно не ораному полі. Далі стояли жінки, і руки їхні були в торбинах, у зерні.

Дядько Петро завів літак. Літак завівся. Похитнувся трохи мотором, але завівся на очах Миколчиного тата і всіх людей. Його колеса відразу ж намацали землю і пішли по ній, а за ними пішли й плуги.

За плугами йшли старі чоловіки, і їхні руки на чепігах були тверді, мов каміння.

Літак орав землю плугами, а за ними на свіжу ріллю кинулися жінки, щоб засівати. Вони сіяли з рук легко і радісно, навіть удови. Миколчин тато йшов за плугом, і чорна земля чорною хвилею хлюпала йому на чобіт.

Петро, ввесь час оглядаючись на плуги та на сівачів, вів літак, як ні в жодній битві, ні в жодному бою: він аж спітнів і не бачив би цього поту, аби не западав цей його піт на Золоту Зірку Героя малими краплинами.

А позаду усіх — за літаком, плугами, сівачами — брів Миколка з Первінкою.

Запряжена в борону, вона йшла поруч з ним на налігачі і не хотіла рости, і ріжки в неї були віночком.

ЛІТО НА ДЕСНІ

Лисиця виглянула з нори, помружила малинові від сонця очі, розсунула мордочкою звіробій, подумала, помріяла, жовтенько залягла. Лисиця не бачила, що я її бачу з копиці сіна.

Над лисячою норою від краю поля довгов'язий «дикун» крав колгоспну картоплю. Лисиця тихенько свиснула. Але на цей раз свиснула не вона, а довгов'язий «дикун» свиснув своєму корешу, аби той біг швидше. Кореш біг старим деснянським річищем, і дві його сині спортивні сумки з білими літерами «Києву — 1500» читалися далеко, прочитала їх, видно, і лисиця, бо знову гулькнула у нору.

Лисиця жила в старому деснянському березі під старою диною грушкою, і кращого місця для неї не було: від лівого ока на горбі темніє ліс із пахучим селом Соколівка, від правого ока тече правдива Десна. Перед норою внизу лежить моє озерце з чайними гніздами в рогозі, за озерцем сидить моя копичка, де я виглядаю по шию в сіні, а далі, скільки біліє чайне крило, туманіють деснянські луги, з мишами і жуками, жабами та вужами.

«Дикуни» похекали з картоплею до Десни, до намета, і лисиця знову виглянула з нори: когось вона гладила у норі, бо вуса її тремтіли.

Я вивільнив з-під бока залежану руку і вже хотів було закуняти, як сонна моя копиця затрусилася, і щось під нею бабахнуло: запахло чимось таким, що мені і навіть лисиці не стало чим дихати. Лисиця обхопила лапами звіробій і стала в нього внюхуватись, щоб не вчадіти... Я перегнувся з копиці і побачив, як об мою копичку чухається такий собі дикий кабанчик завбільшки з наш човен «Прогрес». Боки йому роздуло, мабуть, від пізньої вечері на картоплинищі, і от, прикурнувши на ніч під мою копичкою, переїд від картоплі на ранок дав себе знати, і кабан сам себе розбудив.

Чухався він, як і належить чухатись мерові тутешніх луків з корінцями медових трав, полів з картоплями, лісів з дубняками і прочая, і прочая.

З того берега в Десну упало дві берези — проплив сірий з червцем теплоходик з Києва, вперся в Десну, і Десна, вириваючись з-під нього, так ударила хвилями в свій низький берег, що берези не встигли навіть ойкнути.

Кабан понурило рило в луг і став наслухати: до падіння беріз він звук, падали в Десну вони часто, і вони, і осоки, звук до човнів, впізнавав їх по голосу, який «Прогрес» чи «Казанка», а по суботах і неділях відходив з Десни подалі в луки — так гриміло, що аж боліло кабанові у вухах від Алли Пугачової і тих човнів — звук до всього. Кабан, видно, почув мене. Він оглянувся на луки — ніде нікого, лише далеко, вдалині, в сизо-малиновому тумані, з машини злазили косарі. Десна ще порожня, сонна, двоє «дикунів» на березі чистять картоплю, хай собі чистять, — каже собі кабан, — я їх не боюсь, я сам — дик, лисицею пахне з-під грушки старого берега, нехай собі пахне, чорт з нею, що, я лисиці ніколи не чув?!

Кабан задер рило на копицю, але я вже заслонив обличчя віхтем сіна й дивився на нього крізь сіно. Над копицею продирають «скукурудзнику», над «скукурудзником», у пірчастих хмарах, розминулися два реактивні — кабан звук і до літаків, слава богу, не один рік на світі живе... Трактори й машини, літаки й човни — всі вони були йому сусідами по життю, кабан їх не боявся, швидше вони боялися його. Але — що ж таке? — наче нікого нема і наче хтось є?.. Раптом кабанові на рило, на самісінький п'ятачок, сіла синя бабка, сіла, засміялася синіми крильцями, ще й ніжку встромила кабанові у ніздрю, бо там було ніжці тепло.

Кабан скосив очі на свій п'ятачок, на бабку, і його щетина піднялась, як намагнічена, кожна щетинка застриміла окремо: сів би йому на рило літак чи трактор, то було б ще нічого, ті хоча б то спиталися, а це сіло без спросу, бринливе і сине, ще й лапу у ніздрю запхало, добирається лапою до серця — пропало серце!.. І тут, рятуючи богом дане єдине життя, мер лугів і лісів, боліт, і полів, і прочая дав такого горака і знову бабахнув так, що копиця моя задиміла! Позривалися з гнізд і закричали не своїми голосами чайки, а в пахучому селі Соколівка заплакала чиясь маленька дитина...

Кабан нісся лугом, з нього вистрілювала неперетравлена за ніч картопля і, вже зовсім легкий, він просвистів поміж змертвілими «дикунами», вплужився у Десну, проорав її світанковий малиновий сон, виборсався за впалими березами на берег, гидливо оглянувся та й емігрував у потойбережний деснянський лісовий світ.

Лисиця рвала боки зі сміху: вона давно знала цього прише-
лепкуватого дурнобіга, якому, як переїсть, ні з того ні з сього щось
таке привередиться, і він так само ні з того ні з сього зривається
і летить, аж повітря горить за ним...

Білою піськовою дорогою від Соколівки з'їжджав Валентином
— конячкою з двома зчепленими бочками з криничною водою
для косарів мій і лисиччин знайомий — Семен Семенович. За
бочками йшла його чорно-біла бочкастенька корова, а сам він у
колись зеленому кітелі покльовував носом на передку, додріму-
вав, посилав гудзиками золоті зайчики то лисиці на старий бе-
рег у звіробої, то на луг, на копицю, — мені. Семен Семенович
цієї ночі, видно, ліг пізно, встав рано або й зовсім не спав, бо
проминув зелений за-лужок, де завжди припинав свою тихень-
ку Маню пастися. Маня стиха гукнула свого хазяїна. Семен Се-
менович розплющив попелясті очі, оглянувся на Маню, сказав
Валентині «трррр», звісив з передка одну ногу в гумовому чо-
боті, потім другу, блиснув зайчиками на Соколівку, відв'язав
Маню від бочки, доточив до налигача ще вірьовки, вдавив під-
бором у траву шворня, припнув Маню ближче до озерця — за-
хоче Маня в обід води, то нап'ється.

— Пасись, а в обід буду, — сказав їй Семен Семенович, піді-
йшов до бочки, ударив кулаком по мокрому чопу, закинув на пе-
редок один чобіт, другим відштовхнувся, сів, сказав коню «но!»,
заплющив недоспані попелясті очі і поблимав зайчиками лугом
далі.

Лисиця хихикнула — вона шанувала і цього мера корів, ко-
ней, курей, кролів і прочая — Семена Семеновича: возить коса-
рям воду. Розвезе повні бочки, порожні постягує, бере косу і ко-
сить на приболітних берегах рогозу, чмакає чобітьми, слухає
всмак Аллу Пугачову. Коневі крізь вії повільно щидиться теплий
сон, а Семен Семенович косить і ловить вухом Аллу.

— Тррр, — сказав Семен Семенович коню, а сам одним чо-
ботом, потім другим став на сидіння, і його попелясті очі виро-
сли переді мною.

— Ви ще тут, Олексійовичу, чи вже вас нема?

— Тут, Семеновичу. Сиджу. Бачу, як ви з гори з'їхали, Маню
припнули.

— Та припнув. А жінка моя як сказала — ще затемна в
Київ з часником подалася! А я оце Маню припнув та й думаю: а
що, як я зараз під'їду, а Олексійовича раптом нема?

— Як то — нема?

— Ну, мало що, ну, телеграма з роботи... Ваш малий ще не встав?

— Наче ні. З намета не вилазив.

— А кум з кумою?

— І кум з кумою.

— А вудки? У воді? Ви бачили, як оте сіре опудало проповзло — дві берези звалило? Пропали ваші вудки!

— Та ми їх на ніч сьогодні не закидали.

— А, тоді друге діло. Тоді — піднідаємо. — Семен Семенович порпається в офіцерській своїй з чорним швом по краях кітелевій кишені, видлубує з неї головку часнику, витирає об коліно, блискає зайчиком і кидає мені на копицю.

— Ловіть! Це вже сьогорічний. У жінки ледве випросив — все в Київ та в Київ, а западись ти зі своїм базаром!

Я ловлю головку, відкушую з неї білого чубчика, одломлюю зубом часниковий зубок, чищу й жую.

— Олексійовичу, язик облізе і згорить! Ось я вам хліба дам і сальця. — Семен Семенович нагинається за сидіння, за один свій чобіт, за другий, шарудить під косою і виймає з соломи целофановий, — салофановий, як каже Семен Семенович, — мішечок. — Та злязьте вже! У мене самого від вашого часникового жування слина тече.

Я з'їжджаю з копиці, тисну Семену Семеновичу правицю, до чого Семен Семенович вельми не байдужий, бо, подаючи мені щоранку правицю свою, відрекомендовується: Семен Семенович Запоточний — людина і чоловік.

— Як спали? — І сам собі за мене відповідає: — Добре. А ваш малий? Добре. А кум з кумою? Ще не вставали. Давайте піднідаємо. Бідончик для вашого малого від Мані — ось.

Валентин, наче нехотячи і випадково, повертає свою загнuzдану голову до Десни, до нашого намету і тихо пирхає. Та мій малий на посту: синій від холоду, він лежить за наметом у верболозі на піску і поїдом їсть очима коня.

Валентин моргає малому оком, і мій малий моргає йому зеленим своїм, Валентин веде вухом, і мій хапається рученям за вухо своє. Валентин ворушить хвостом, і мій, шукаючи хвоста у себе, відказує головою з кущів Валентинові — нема, мовляв, у мене хвоста нема, я ще безхвостий! Валентин нагинає голову і підбирає з лугу якусь бадилину, — мій малий лиже вихололий у росі пісок. І таке — щоранку.

— Якось попалася мені на днях газета «Известия», так там написано: Южний полюс — мінус 59. А я вам скажу, що це не

так уже й холодно. Якщо вже брати полюс, то там могло б бути і холодніше. Це ж не Десна... Ну добре, я поїхав. Сьогодні увечері, як завжди! — каже Семен Семенович, смикає віжками, зганяє з сонячного Валентинового боку чорненьких лугових мушок, мушки відразу ж перелітають грітися на вицвілу кітелеву спину Семена Семеновича і — поїхали до косариків далі.

«Сьогодні увечері, як завжди», ми з Семеном Семеновичем Запоточним, людиною і чоловіком, мером, прочая і прочая, грали у підкидного. Грали вже тиждень, якщо не два. Пізно увечері з сонними мушками на спині і з порожніми бочками від косарів Семен Семенович випрягав Валентина. Мушки це знали давно і відразу ж перелітали ночувати на нагрітого за день Валентина. Спутаний Семеном Семеновичем Валентин ночував їх на собі до ранку. Семен Семенович тим часом, відійшовши трохи від воза, стріпував однією ногою — чобіт летів на віз, стріпував другою — летів другий.

— Син не розщитав. Прислав мені чоботи на два номери більші, кітеля і штани — вгадав, а чоботи — ні...

Перед наметом біля вогнища на спущеному надувному матраці лежала колода карт, простих і понятних, як казав Семен Семенович («бо на них все видно і безо всяких там викрутасів і голих женщин»). Біля матраца на клейонці вухатили відкриті консерви з кількою в томаті і так, у маринаді, скумбрії в томаті і так, у маслі, кругла буханка київського чорного хліба (любов «людини і чоловіка»), за клейонкою на тринозі чамрів з юшкою канок...

Із верболозу видибує мій малий, дзигонить від холоду, підскакує мені на руки, пахне піском і каже:

— Тату, а він мені оком — так, і я йому — так. Він мені вухом — сюдь, і я йому — сюдь...

— Чого ж ти плачеш, дурненький?

— Ми вже скоро поїдемо... У тебе за халявою телеграма.

— Та не поїдемо...

— По-оїдемо!.. — реве мій малий, аж загикується. — Я в колгосп хо-очу!.. Віддай мене у ко-о-лгосп до Валентина... Дядько Семен з ним сьогодні не приїде...

Я вкутую зареваного загику піджаком і несу до намета.

— Приїде. Ти ж чув, як дядько Семен мені сказав: сьогодні увечері, як завжди... А ти б сам підійшов до Валентина і познайомився. Сказав би: мене звати Дмитро, а по-київському — Діма. І я хочу до тебе в колгосп.

— Він не повірить... та ще мене за руку вкусить...

— Не вкусить. Він же не собака. То собаки кусаються і то, коли вже сильно їх роздрочиш. А Валентин — коник смирний, він не кусається. От скажи, Дмитрику, от скажи: хочеш, тільки не плач, Валентин тебе сьогодні на собі покатає?

— У нього хвіст відпаде, як я на нього сяду...

— Не відпаде. Ти ж бачиш, які Валентин бочки з водою возить, і воза, і дядька Семена везе... Лягай досипляй, і я тебе сьогодні з ним познайомлю...

На Дмитрикових губах жовтою шкаралупкою засихає Манине молоко, і він, попирхуючи по-конячому, засинає в непрогрітому ще сонцем наметі.

На Десні і в лугах холониться ранок, а в небі гріється день. В небі вже насяялись жайворонки, а попід ними, наче змагаючись між собою, в синьо-золотистому сяєві чорними стрілами миготять ластівки. Під ластівками, кленучи немолоді свої крила і доганяючи молодих, летять столітні деснянські ворони. Під воронами, зневажаючи світ і все живе, «собі на умі», горбато пролітають на кривих своїх крилах сірі чаплі.

— Поїхали — довезуть! — кажу я чаплям і окликаю кума. Замість кума з намета висовується його нога, каже: не буди! — і ховається знов.

— Ви не бачили Борі? — запитує мене молода особа у фіолетовому купальнику, з віддутими губами і з зачіскою «приходь до мене у печеру».

— Бачив, — відповідаю я, — от тільки не знаю, який він із себе.

— Всі ви однакові! — кажуть чорні від ожини віддуті губи. — Зсадив мене, паразит, на берег, ще вчора ввечері зсадив, розклав вогонь, а сам, каже — поїду на той берег по черв'яки!.. У вас гребінець є?

— Є, — кажу я мадам і дістаю з намета алюмінієвого гребінця.

— Я йому цього ніколи не прощу! Ніколи! — холодною силою рукою вона бере гребінця і йде до Десни розчісуватись, її зачіска «приходь до мене у печеру» нахилилася над водою, як розпущений жовтий парашут.

— Дайте мені закурить, бо в мене від оцієї проклятої ожини вже язик як мій купальник, бачите який. — Вона показала мені свого чорно-фіолетового язика. Блисни з нього блискавка і заграми грім — гроза, якої не бачив світ.

— У вас у наметі хтось є?

— Є.

— Нічого. Я ляжу. Ви що, не бачите, як я тремчу? Тільки не будіть мене!

— А як же Боря? З'явиться раптом Боря?

— Він мене, паразит, покинув. Висадив і покинув. Всі ви однакові! Я убила б його або задушила! — «Приходь до мене у печеру» фіолетово впірнає в намет. Коником попірхує з палатки син, тоненько підспівує йому «приходь до мене у печеру», двоє «дикунів» спинами до мене від своєї халабуди жують картоплю і зиркають через плече: чи піду я до озерця?

В озерці, якраз навпроти того берега, де живе лисиця, у нас з кумом під жовтими ліліями лежить верша — звечора кум накидав у вершу макухи і на ранок: один-два мильногубих линки в ній. Ці ж двоє «дикунів» не можуть жити, аби чого не вкрасти: я зранку на озерце до верші, — кум з кумою відпочивають, — так вони вже у нашому погребі: брали, правда, не багато — одну-дві консерви чи баночку майонезу. Вчора кум вибатькував їх і сказав, що ви такі ж самі «дикуни», як і ми, а ще раз застану біля нашого погреба — забудете, звідки ноги ростуть. Мало вам на дурничку колгоспної картоплі.

«Дикуни» пускалися з кумом у розбалакування і про те і про се, діло доходило до японських магнітофонів, але кум стояв на своєму, казав, що повідриває їм ноги, і йшов у намет до куми.

Як би зараз мені та пригодився біля нашого погреба отой собачка! Останнього разу, цієї весни, коли я летів з БАМу, з Якутії, в радгоспі «Первомайському» продимлена і легенька, як соснова стружка, якутка, коли почула, що я з України, благала: ну хоч оцього собачку на згадку візьміть... її чоловік у сорок третьому шостого листопада загинув під Києвом, коли наші брали назад Дніпро... Вона була сліпа, і з її очей по сивих зморшках текли сльози. Цуцик теж був сліпий, йому не минуло тижня, і з його рота пахло пряженим соняшниковим насінням, та й мати його стуманілими від важкого передчуття очима просила мене, щоб я не забрав її грудного синочка...

Я гукнув кума. На цей раз з кумової палатки висунулось дві ноги, кумова і куми, полоскотали пальцями пісок, сказали мені — не будіть! — і сховалися знову.

Найнайна, ну, якби це сказати, найхолодніше впірнати в холодну придонну воду, пекучу озерну джерельну воду за вершею, коли з твого тіла не вийшов лутовий сінокісний літній сон. Жо-

вті озерні лілії помічають тебе ще від намета, а ті, між якими ти зараз впірнеш за вершею, жовто темніють від страху, а сині бабки на них, і синя бабка ота кабанова, не досушивши з ночі крила, зриваються і мерехтять. Маня з жовтою кульбабою в губах з того лисячого боку озера дивиться на тебе і стоїть. Чайки верещать. Водяні жуки — хто куди. Молоді невибігані деркаченята вишустуються з лози і — подалі від дому. Одна лиш лисиця у звіробії під грушкою з старого берега облизується і грає малиновими східними очима: так-так, придурчику двоногий і цивілізований, лякай їх усіх, хай бояться тебе та швидше впірнай по вершу, та витягай вершу на берег, вибирай з неї рибу і мені, добрий, кинь у траву під лозу пару окуньчиків, бо ти знаєш, що у мене діти малі і їм ще цицьки треба!.. Проси хто інший — зробив би навпаки, але раз просить лисиця — пірнаю...

Водяна дрібнолиста кропивка по-морозячому покусує шию, тугі гадючі тіла обмулених лілій липко в'ються по моєму тілу, відштовхують їх руками, вода холоднішає, вже скоро й дно, джерела б'ють знизу в обличчя. Де ж верша? Вершо, де ти? Мац рукою туди, мац другою сюди, — нема верші, і повітря нема, треба випірнати нагору, бо задихнуся, вже задихаюсь! — перевертаюсь ногами, як гумові і темні і в'юнкі зашморги лілій обплітають мене по ногах і руках і за шию, обплели, тримають по-синілого, синього вже тримають...

Всі ясно і твердо живущі на небі і на землі — жайворонки, хмари, Маня, лисиця і ще хтось, побачивши моє живе буро-синє обличчя поміж вінценосними ліліями, — посміхаються...

Скільки води може вилитися з нахлебтаної людини, щоб на березі затопила приозерні голубенькі незабудки і впала на них під лозу на свою ж таки кимось випотрошену голісіньку вершу?.. Так що не буде тобі сьогодні, лисичко, рибки, лови сама!

Тим часом з намету вирачковує ошелешений мій малий, і наполохані його очі стрибають по Десні і пісках, на луг, на копицю, на небо, рот відкритий, язик на губі, темною голівкою — таким собі кавунчиком-туманцем — і туди і сюди, — батька нема, пропав десь батько! Лишився на світі сам! Але малий ще не вірить, зазирає в намет, як — паразит! — саме кричить уві сні «Приходь до мене у печеру», і вже тоді мій малий дає дьору!.. На стежку під ожиною саме виповзла погрітися вужиха з вуженятами, підставили під сонечко свої слинькуваті очі, як мій малий з розгону наступив вужисі на хвоста, зойкнув і остовпів. Вужиха з вуженятами кинулася від нього в ожину, а мій малий

ще стояв з відкритим ротом, наче проковтнув гарячу з вогню картоплину.

«Не бійтеся! — сміялася вужиха до вуженят. — Це син отого, що на копиці ноче».

«А як він нас поїсть?» — перешіптувались скручені вертутами вуженята.

«Не поїсть. Він не лисиця. Вони їдять консерви». Моїм малим перекрутило на стежці, і він подріботів до намету. Та треба ж було, щоб цієї миті стежку перебігало двоє голопузих деркачень, а з-поза нашого намету знялася чапля і скинула йому на плече свій сніданок, аж ляснуло йому по плечу. Малий присів. А далі — звідкільсь узялась оса і, нанюхавши з рота запах солодкового і золотого Маниного молока, засурмила перед його ротом ближче і ближче до язика...

— Д-д-д... — дидикав у мене на грудях славний продовжувач нашого роду, майбутній мер земних і небесних благ, цар природи, підкорювач космосу і прочая. — У днашому днаметі дхтось?

— Ну чого ти злякався, дурачок? Це чужа тьотя прийшла сьогодні до нас, заблудилася і попросилася переночувати. Вона пердрімає, встане і піде.

— А д'як не двстане і дне піде?

— Ми ось з дтобою дзараз днаберемо з дпогреба дцибулі та дкропу, дгарненько дпереміємо у Десні та й дбудемо дготувати дсніданок, — вже задидикав і я.

Десна мила цибулю і кріп, наче зроду-віку вона те й робила, що мила цибулю та кріп. Скисна деснянська вода витьохкувала та щебетала в темно-зелених цибухах, приплюскувала кріп до руки, заплітала цибулю в кріп, брала їх, зелених, на губи — тільки що не просила солі.

Наша сіль у торбинці була захована від дощу в наметі, і я, делікатно покашлюючи в кулак, зупинився перед наметом. Покашляв голосніше, вже не в кулак, тихо привідкрив поліг — від «Приходь до мене у печеру» в наметі на матраці було порожнє місце...

«Дикуни» ходили по березі на руках, зводячи і розводячи в синьому небі іржаві від загару ноги, і їхні набухлі, перевернуті над піском голови співчували мені, невдасі:

— І малий його зранку реве невідомо чому, і кадра сама прибилася, лягла у палатці, полежала — і нема: от уже як не везе чоловікові, то не везе!..

Від стійбища «дикунів» тягло коричневим духом смажених линків, і цієї ночі біля нашої ями-погреба пісок не топтав ніхто.

В Соколівці підняли гвалт собаки, та такий, наче хто їхню рідну Соколівку бив, душив, палив і завойовував. Собачі, віддані до останнього подиху невмирущі голоси закрутилися таким невідпорним смерчем — куди там уболівальникам стадіону Маракана! Собаки стояли за свою безлюдну літню Соколівку на смерть, скреготіли розпеченими ланцюгами, кожну хату держали за поріг зубами і не віддавали невидимим мені з лугу ворогам.

Лисиці забило дух: над Соколівкою в небо злетіли кури! І саме такенькі, яких лисиця найбільше любила: білі, невеличкі, майже без кісточок, ніжнесенькі соколівські кури — Соколівка держала тільки білих яйценосних курочок, бо недалечко ж Київ! Лисиця ладна була вже кинутися курам на допомогу, захищаючи їх до останньої пір'їночки, як з розбурханої Соколівки на білу піскову дорогу на повному галопі викотилося два циганські вози-халабуди. На кожному возі стояло по чорному циганові, і, чорно поганяючи своїх навчених коней, білою піськовою дорогою вони тарабанили вниз, на луг, де на лоні жовтеньких кульбабок паслася бочкастенька Маня.

Маня підвела на вози свої чисті від роси голубі непорочні очі, кліпнула довгими, зроду не фарбованими віями, приглушила хвостом на своєму вигинистому боці молоденького гедзика, хотіла було прилягти па квітчасте виткиво лугу і слухати, як у ній ніжно народжується молоко, як отой задній циганський віз-халабуда зупинився, і з голубим, як Манині очі, відерцем з возу сплигнула молоденька, як Маня, циганочка.

— Мань-мань-мань! — оглядаючись на Десну, на луги і на Соколівку, неголосно, але ясно заговорила до Мани циганочка, і не встигла Маня ще раз кліпнути своїми довгими, зроду не фарбованими віями, як циганочка підставила під Маню своє голубе, як Манині очі, відерце, і Маня вже вдруге за сьогоднішній день тремко відчула, що з неї тече молоко.

Глухим далеким собачим громом догримувала Соколівка, спустилися з небес на рідну землю кури, окрім тих, що вже ніколи не заплачуть і не злетять з циганських возів-халабуд і не знесуть своїх золотих яєчок, які так полюблив недалечкий Київ.

Милуючись золотим рідним промінням рідного сонця і жовтими пахучими сонечками рідних кульбаб, Маня, мов зачарована, стояла і слухала, як спритні і туті пальці циганочки дють в голубе відерце її туге молоко, і захотілося Мани, вперше в жит-

ті захотілося, піти з циганами, з оцими вільними і незалежними людьми бодай на край світу, слугувати їм вірою і правдою, усім, що вона має в собі найдорожчого, — молоком... Та не судилося Мані стати вірною помічницею циган, ділити з ними їхнє неспокійне і тривожне мандрівне життя, — доля її судила інакше: з передка халабуди-воза щось каркнув чорний циган, і не встигла Маня й кліпнути своїми довгими, зроду не фарбованими віями, як квітчаста, як луг, циганочка з голубим, як Манині очі, відерцем опинилась на возі і циган ударив по конях: з глибини притуманеного луку, торохкочучи порожніми бочками, стоячи в передку, гнав Валентином, грізно блискаючи зайчиками, з бато-гом в одній і з косою в другій руці Семен Семенович Запоточ-ний — мер корів, коней, курей, кролів і прочая!..

— Цигани Маню видоїли! Не догнав!.. Та хіба їх оцим старим стервом доженеш? Геть від мене! — І Семен Семенович вперіщив Валентина батогом. Валентин винувато опустив спіт-нілу голову.

— И-и-и-и! — відразу ж заревів мій чемпіон Десни по сльо-зах і, не зводячи очей з Валентина, поклигав боком, подалі звід-си, але куди? Праворуч морщився наш намет — намету нашого він уже боявся, ліворуч з мокрими бородами стирчали «дикуни», спереду Семен Семенович з батогом, і мій малий пішов до Дес-ни.

— И-и-и! — плакав він з берега Аллі Пугачовій, але тій було не до нього: вона пролітала на «Казанках», «Прогресах», «Бай-калах» і оспівувала літо. «Ах, лето!» — ридало в сльозах мого малого і текло по щоках, засолонюючи Десну.

Семен Семенович кинув батога на пісок, стріпнув однією но-гою — чобіт улігся на віз, стріпнув другою — з другої ноги чо-біт перелетів Валентина і став «па попа» за возом:

— Може, що допомогти?

— Поможіть. Картопля в погребі, а ніж в наметі, на стіні в кишеньці.

— Ви малого, той, вийміть з Десни та гарненько витріть, в Білорусії, видно, десь холодні дощі пройшли.

— Випряжіть, Семеновичу, Валентина, та посвятимо мого малого сьогодні в козаки, бо він мені жити не дає.

— О, на тобі — маєш! Чого ж ви мені раніше про це не ска-зали? Беріть малого — і гайда!

Лисиця тихенько свиснула, і з нори на ранковий мамин сигнал вигулькнуло троє лисенят. Зубами, лапками і блідими немічними хвостиками лисенятка покусували себе, чухалися і обнюхувалися — чорними іскрами з них розстрибувалися блохи, але недалечко: старі, досвідчені блохи падали на звіробій, і, як тільки лисенятка ставали на передих, блохи стрімголов зіскакували на лисенят.

«А бодай ви всі виздыхали!» — подумала про бліх лисиця, лівим оком промацала Соколівку, правим оком — Десну і, зібравшись з духом, від нори з-під грушки, поповзом, через звіробій повела дітей до озерця.

Огинаючи озерце, біла піскова дорога лоскотнула лисицю цигано-курячим запахом — лисицею пересмикнуло! — і тут вона побачила перед самим своїм носом, як від озерця білу піскову цигано-курячу дорогу вперевальки перебігає двоє голопузих деркаченьт. Лисицею аж засвітило, вона і незчулася, як стала мордою перед голопузими. Голопузі врозтіч — хай тікають! — що ж діти? А діти путались у синьому петровому батозі і буксували худими жовтенькими лапками в піску на дорозі, жалібно дзявкотіли.

«Якісь у них очі не бистрі, і самі вони якісь не живкі — не вдалися ні в мене, ні в свого покійного батька. Ото був лис! Курей з димарів витягав! А мишей! Бувало, зранку проснусь, а він їх купками передо мною наскладає... Задріть!»

З придеснянських лоз на луг до копички мер курей, кролів, корів і коней вів розпряженого Валентина, а за ними на плечах у свого рідного татуса пікся на сонці голопузенко. Мер блиснув зайчиками на Соколівку, на принішклу задумливу Маню з жовтою кульбабою у незрадливих устах, кинув зайчиком на Десну — Пугачову і витер рукавом лоба.

— Тррр, — сказав мер коню, прокашлявся, оглянувся на голопузенка, задер на коня босу, в розіпрілих мозолях ногу, гигикнув і вивалив себе на коня. Валентин затремтів, прогнувся і поволеньки, але твердо припав на всі чотири коліна. Мер малиново набух та сказав:

— Не той тепер кінь пішов.

«Той, — подумала лисиця, — це ти, старе гепкало, не те! Як будеш так говорити — витягаю всіх твоїх півників і курочок за цю зиму — тоді будеш знати!»

Курячий мер підійшов до батька голопузенка, і вони стали про щось говорити. Тоді рева передався на руки мерові, а його рідний з чорними залисинами татусь зірвав жовтеньку молоде-

ньку кульбабу, збив щолобаном з неї бджолу, понюхав сам, дав понюхати плаксі і поніс ту кульбабу понюхати коневі. Дурний понюхав і встав з колін.

«Не вставай! Бо й це опудало на тебе залізе! — закричала лисиця. — Не давайсь і тікай, стрибай у Десну і пливи на той бік до кабана у лісі!»

Та чорні залисини вже горбились на коні, шкірились гарбузовими зубами, розвертали п'ятами коня у луги, показували своєму зашмарканому нюні — от як треба!.. Ні, кінь знову припав на коліна.

Тоді скажений мер уклунив надію людства гузном на кульбаби, підбіг до коня, заніс над ним порізані осокою кулаки і... і сам заіржав по-конячому, заіржав глибоко, темно, з налитим кров'ю оком. Вторячи мерові, загигикав молодим необ'їждженим жеребчиком і татусь, і тоді вони удвох, наче змовились, поставили Валентина на ноги, а самі — татусь під передні, мер під задні — зігнулись під коня, підняли його, безпам'ятного, над собою і застрибали навколо копички. У Мані з голубих очей потекли голубі сльози, а лисиця сказала своїм дітям: «Такого ми ще не бачили і, мабуть, не скоро побачимо...»

Малий голопузенко заплодував, та йому між долоні влетіла збита з кульбаби татовим щолобаном бджола, дала йому у долоню меду, що малий, знову заревів першим ревом.

Тихим, замуленим поглядом спутаний на ніч Валентин провів козаків з козаченьком у верболози до намету, глянув на свої передні та задні розтоптані копита, почухав об копичку бити батогом шию і ліг — відбувся легким переляком...

Лисиця відкрила рот: прямо їй в рот з неба падав жайворонок, — лежу на його гнізді! Жайворонок ковзнув крильцем по її вусах, ударив по носі серцем і вимайнув у синю, аж темну, синість туди, де й був.

«Сірий чорт! Мало ока не вибив! — сказала лисенятам лисиця і плянула під себе: сіреньке, переїхане циганським колесом жайворонкове гніздо давно не пахло ні ним, ні його дітьми — А кидається! Діти давно літають, а він ще — кидається! Літали б мої лисенята — співала б і я тоді та щебетала...»

Лисиця дала команду своїм замріяним блохоносцям повзти за нею.

Біля копички пахло кабаном, — і що він, гад, таке їсть? Замердів всі луги і чайок, вчора була зловила одну, так і чайка, рило твоє свиняче, смерділа тобою — фе!

Лисиця оббігла з дітьми копичку, де кабана було менше, глянула на Валентина, насмикала пучечок сіна, показала, як це робиться, дітям, і всі четверо з пучечками в писках впливли в озерце. Чайки підняли гвалт. Лисенята пливли за мамою і робили, як робила вона: лисиця занурилась в воду, сховався під водою і хвіст, і спину, і голову — пливли над водою лисячі вуха та очі, та стирчав писок з сіном. Блохи на лисиці задихались. Чорною хмаркою вони зібралися в лисиці на пучечку перед очима. Посеред озера лисиця сплюнула сіно в воду, а сама впірнула і випірнула не на чистому, а в жовтих ліліях. Випірнули, тут як тут, і лисенята.

В жовтому Валентин не міг ніяк розібрати, де лілії, де лисиця, а де кульбаби.

— Ну, а якби?

— Ви, Олексійовичу, не смійтеся, бо якби, то й що?

— Ну, а все-таки, а — якби?

— Все одно: я б їх тільки налякав, та й усе, бо за ними ж ООН стоїть, хіба я не знаю? Цигани — це не те що ми. Цигани їдуть-роз'їжджають куди хочуть, де хочуть стають, одним словом — воля! Мені ще мій дід казав: ніколи не тронь циган. А при моєму ж дідові ООНу не було. Аби Валентин був вдатніший, я б їх догнав і налякав: коса у мене гостра!.. Та поки ми оце з вами говоримо, цигани, ви думаєте, де? Вони вже в Туреччині. В Туреччині або на БАМі: жінки ворожать, діти танцюють, а чоловіки золото на зуби бамівцям продають.

Семен Семенович скинув кітеля, склав його зеленим оберемком зайчиками всередину, поклав під намет на пісок, покосився на «дикунів» і спитав:

— А що, кум з кумою ще не вставали?

Я гукнув кума. З кумової палатки виглянули чотири п'яти, сказали нам — не чіпайте, — і я став тасувати карти. Сонце сідало. Семен Семенович говорив:

— Завтра переходжу на комбайн. Поборемося десять днів за врожай у себе вдома і — на Семипалатинськ. Бо треба допомгти і там. На місяць. Ви, Олексійовичу, знаєте, де Семипалатинськ? Аяке. Семипалатинськ за Волгою, загнався аж під Алтай: в сорок першому годі моя жінка, тоді ще дівчина, з такими, як і сама, з оцієї осьь Соколівки два роки туди череду гнала. Сказали: на тиждень, відженете і станете. Відігнали на тиждень, тоді ще на тиждень, а там на Сталінград, Сталінградом за Волгу, гнали, пасли, доїли, били масло і знов гнали. Такий приказ Жукова був. Ви про Жукова чули? От. І я чув... Здавайте.

Поки я роздавав карти, Семен Семенович приліг на лікоть, прикидав піском чорненького жучка, почекав, коли той жучок вигарбається з піску, взяв жучка за лапку, закинув у верболіз, щоб жучку було ближче додому, і сказав:

— Оце сьогодні, коли я їхав до вас, Олексійовичу, вранці, моя жінка покинула мене і сказала: надоїли мені твої побрехеньки: все я та я. А де ж я? Перебираюсь у Київ манікюрницею в готель. Кімнату найняла, не думай, на вулиці не буду. Стою на кооперативі... Он чого вона в Київ часник возила!.. Так що так. І що, ви думаєте, я їй сказав? Я їй сказав словами фронтовика:

Давай пожмем друг другу руки,
И в дальний путь уйдем мы навсегда.

Отак і сказав. Вона, правда, присльознула, пішла в хлівець, принесла з хлівця сто пачок «Примию», вручила мені, тоді за клу-мак і — на автобус... Ну, молоді, молодь. А тобі? Тобі вже на котячі гори, на піч?.. Манікюрницею. Манікюр! Добре, нехай і так... Граймо. Хто здавав?

— Я.

— Тоді ходжу я.

— У мене — шістка.

— Тоді ходіть.

— Ходжу.

— Вічно у вас та шістка. Та отут ви мене на дурнячка не візьмете; давайте на щось грати, на вигоду. Іде? — Семен Семенович, людина і чоловік, мер Валентина, Мані і про-чая запитав мене ще раз: — іде? Я вас запитую, чи не іде?

— Іде. Тільки на що?

— Я граю, — Семен Семенович оглянувся, — ну, на що я граю? — Він глянув на мене і знову оглянувся.

Кітель. Чоботи. Віз. Валентин. Маня. За Манею біліє дорога під гору на Соколівку. Соколівка.

— Так на що ми будемо грати?

— Хіба я знаю?

— Хіба. Я знаю, — сказав Семен Семенович. — Я ставлю на коня. На Валентина.

— Ставте. Бо вам Валентина давно не жалко. Привезете з Кулундинських степів молоденького собі коника.

— Правду кажете. Так він мені набрид, що й сказати не могу. Буває, б'ю на ньому муху, а він стоїть і дивиться. Б'ю другу — дивиться. Даю води — п'є і дивиться. На, бери їж — їсть і ди-

висься. І оце, ви скажете, кінь? Ставлю на Валентина. Сьогодні число яке? Двадцятьє. Граємо двадцять партій.

— На коня я не граю, бо раптом виграю.

— Не виграєте!

— А раптом?

— Ні! Бо єсть же бог на світі: жінка мене покинула — раз, цигани Маню видоїли — два, син з невісткою писали приїдуть — не приїхали — три, ви що? Програти? Ні-і. Мене, поки є здоров'я, мене ніяка вода не затопить.

— А раптом все-таки виграю? Та й Валентин то не ваш — колгоспний.

— Колгоспний. Заплачу п'ятсот рублів штрафу, схвачу строгача та скажу: циганам продав, як не годного до роботи... А скільки він за одинадцять літ, як я на нім роблю, води перевіз косарям, а бідонів, а фуражу, силосу — за одинадцять день у день — та йому пам'ятник золотий і то мало! А скільки з'їв? Та коза більше з'їсть, Олексійовичу, коза!

— Тату, грай на коня! — Мій малий паленів з тріпотливого — де взявся вітер? — намету, і в його очах вже бубнявіли сльози.

— Ти, будьоннівець, краще іди лягай спати... Граю, — сказав я Семену Семеновичу. — Граємо на Валентина з вашої сторони, а з моєї сторони я можу грати на все, що в мене є. Виключаються — човен, вудки і плащ.

— Іде. Підходить, — сказав Семен Семенович. — Оце буде діло: привезу з Кулунди молоденького коника, підпряжу до Валентина, напну на возі ваш програний намет та й приїду на оце саме місце восени на пісок. Сяду на вашому надувному матраці, закурю «Прими», зварю на піску юшку і на піску згадаю... Ні, от ви мені, Олексійовичу, поки ваш малий засинає, — я тихенько, — скажіть: на кого ви мені схожий? От схожий, і все: голосом, походкою, словами... Не вгадаю...

День йшов до вечора. Хати в Соколівці від шиферу по вікна взялися рівною синню, на білу піскову дорогу від лісу вистелювалася темна щербата соснова тіль, мукнула Маня, жовту циганську кульбабку з невинних уст кинула через озерце у Десну. Мій і кумів «Прогреси» при березі на мілкоті щось говорили носами на дрібній хвилі. Тільки мій говорив золоте, а кумів — темне. Сонце сідало, сіло, і мій теж заговорив про темне...

Валентин, вже програний більше як на половину, лежав під копичкою і рябою губою пирхав на сонних мушок.

— Кому-кому, а програвати, я бачу, то це вже мені, — сказав

Семен Семенович. — Беріть Валентина і мене у рабство, у Київ беріть, я вам у Києві буду холодець варить. О.

— Ви що: вже на людей граєте, грулі? — Жовтий парашут «Приходь до мене у печеру» так раптово розкрився над нами, що Семен Семенович злякався і прикрив карти картузом, — У вас вазелін є? У мене губа тріснула.

— В наметі на стіні, в кишеньці... Малий наче спить, — сказав я «Печері».

Її мандрівні очі сухо пройшлися по Десні, вона пригнулась, щось у ній наче тріснуло, і впала в намет.

Брови Семена Семеновича росли зверху сивим, сиве переходило на вицвіло-біле, на дикий овес, а те межувало з чорним. Чорне налізало на попелясті очі, а ті питали мене: що, мовляв, за одна?

— Хто роздає, Семеновичу? Ви.

— Та здаю, здаю. Скільки там лишилося — чотири партії?

— Чотири... — зашепотів, щоб нікого не збудити, Семен Семенович. — Знаєте, що я вас попрошу, Олексійовичу, от ніколи не просив і більше не попрошу, більше ніколи не попрошу... Просить? Поки мені не пізно — просить?

— Та просить вже, Семеновичу!

— Піддайтесь мені, програйте... Христом-богом прошу... Виграйте і заберіть Валентина, але, щоб моя була зверху.

— Воно вам треба?

— Та воно і не треба. Але це так, для себе.

Я відкрив банку згушонки і поніс у палатку. «Приходь до мене...» горілиць лежала на матраці і сухо дивилася перед собою в стелю, а мій малий покусаною комарами рукою обіймав її уві сні за шию. Я поставив молоко між матрацами:

— Пийте, бо комарі. Води дати?

«Приходь...» мовчала. Я вийшов з намету на холодний пісок.

— Піддатися вам, — сказав я Семену Семеновичу, — я, може, й піддамся, тільки ж навіщо ви мене заводили: от виграю у вас намет, та приїду на цей пісок, та сяду на матраці, та закурю «Приму», та на піску заспіваю...

— Заспіваю — я не казав, — прошепотів Семен Семенович, — невже я сказав: заспіваю?! От хвалько я, хвалько!

Правду мені моя жінка казала: все я та я, а коли ж буду я, твоя жінка?

— Го! Тепер, коли лишилося чотири партії з двадцяти і від вашого Валентина для вас лишилися хвіст та грива і строгац вам грозить, — тепер ви заспівали не тої...

— Як це не тої? Коли це і як я співав не тої? Тоді — не піддавайтеся! Грасм! Щоб ви там у Києві не розказували, мовляв, грав, мовляв, з одним таким собі деснянським чоловіком на коня... Так от: щоб ви так про мене не розказували, то знайте: я граю на коня і, раз таке діло, я граю на впри-дачу до нього: ставлю і на коня, і на воза, і на бочки з водою ставлю! Іде? — брови Семена Семеновича в холонучому піщовому світлі завмерли.

— На воза і на бочки з водою я, Семене Семеновичу, не граю. Бочок з водою мені не треба. У нас у Києві вдома вода у кранах. І Київ п'є, знаєте, чию воду? Деснянську. Ми в Києві воду не возимо. П'ємо з Десни. Десна в кожному крані у нас тече: і в кухні, і в ванній, і в...

— Що і в?.. — Семен Семенович зблід. — Що — і в?..

— Не в і в... я хотів сказати, а... а в... а в туалетах у нас тече технічна вода з Трипільської ГРЕС. Чули про таку?

— Чув.

— І я чув. І воза мені не треба. У нас у Києві метро є. А на балконі вашим возом мені кататися жек заборонить.

Я так і строчив: у нас та у нас у Києві. Строчив не так для Семена Семеновича, як для Валентина, якому снівся, мабуть, вже київський сон, бо Валентин був моїм.

— У мене Десна з кранів, правда, не тече і в мене метра в Соколівці нема. Валентин — ото і все моє метро.

— Ще скажіть, — підказав я Семену Семеновичу, — що куди б ви без нас, хліборобів, ділися разом у місті з вашим метром і жеком?

— Не скажу, — сказав Семен Семенович. — От чого не скажу, того не скажу.

Нам стало обом сумно. Я зібрав карти в колоду і підсунув під матрац.

«Дикуни» на цей раз приперли з поля до свого бунгало щось важке, їхня сумка «Києву — 1500» ледь проглядалася в болоті, хоча дощу і не було, один відразу звалився на пісок, а другий ще трохи постояв і теж звалився.

— Ну, добре. А Валентин що буде у Києві робить?

— Не я, Семене Семеновичу, сідав грати на нього, а ви. Чи хто? Я чи ви?

— Я. От я й себе питаю: що Валентин у вас у Києві буде робить? Ви в Києві на якому?..

— На п'ятому. Ліфтом.

— Ну, на п'ятий поверх Валентин ще зможе вилізти і без лі-

фта, — не без гордості за Валентина сказав Семен Семенович. — Сам ще зможе й зійти. А ЖЕК?

— Валентин — не віз. Ваш віз — предмет не одухотворений, а Валентин — істота жива з живими чорненькими мушками на боках. Візьму Валентина як істоту живу, одухотворену, площа мені дозволяє, запишу його на своє прізвище і пропишу. Буду сплачувати за нього по карбованцю помісячно, як за собаку. Хліба у Києві вистачає, чорного, білого — якого схоче. Схоче дієтичного, так у Києві і дієтичний висівковий є. Валентин голодувати не буде. Годують же навколишні села свиней київським хлібом, то б чом Валентин, проробивши все життя, ви ж самі сказали — коза! коза! — на старість не з'їв би в день одну-дві буханочки по шістнадцять копійок за штуку...

— З'їсти він з'їсть. А що ж він робити буде?

— Посидить хоч раз. А схоче — іржати ранками буде, замість будильника будити мене і весь наш будинок, а то й квартал на роботу. Та кияни, як почують кінське іржання, мішками носитимуть йому не тільки батони, «Київськими» торгами завалять його. Наш Київ що? Наш Київ по шию стоїть в селі. А що киянам, вчорашнім молодим селянам, в бетоні і склі вранці почути голос коня і в його голосі голос свого дитинства, почути голос своїх стареньких соколівських, наприклад, тата і мами? Не бійтеся, Валентин у Києві не пропаде.

Семен Семенович порізаним осокою кулаком розчавив на щоді комара і сказав:

— Тоді беріть. Хай ірже. Хоча я, по правді, як оженив його колись батогом, відтоді голосу його не чув.

— Розпутуйте, Семеновичу, Валентина, нехай погуляє цієї ночі в останній раз на своїй волі, попрощається з лугом, бо завтра вранці мені з ним у дорогу. Раненько. Вдосвіта. Хіба хочеш — треба. Та поки Валентина берегом до Києва піхотою доведу, в один день, може, і не вкладуся. А мені ж, як-не-як, на роботу...

Семен Семенович став коліньми на пісок, і його попелясті очі в сірих сутінках стали темними.

— Ви кажете, будете вести коня до Києва пішака. А як же човен, хто ж на човні?

— Човен попливе до Києва сам.

— У вас на човні комп'ютер?

— Комп'ютер. Експериментальний. Кибальнич придумав у тому столітті, в кресленнях.

— Натискаєте відповідну кнопку, і ваш човен пливе до Киє-

ва сам і сам пристає в Києві у відповідному місці. От техніка пішла, — сказав Семен Семенович і задумався. — А малий як? З вами і з Валентином також піхотою?

— Ні, Семеновичу. Посаджу малого в задок човна, вкутаю, щоб не змерз, і хай пливе.

З темного луку покинуто мукнула Маня. Самотній голос її во-гко й повільно поплив над озерцем, над сонними чайками в рогазі, лагідно обволік копичку, дихнув на намет і темним видихом ліг на Десну. Десна, вночі швидша, забрала його в течію і понесла Манин мук у Дніпро на Київ.

Семен Семенович, ніби жалкуючи за чимось, сказав:

— А ще Кибальнич, як придумав космічний корабель, придумав для корів зелені окуляри. В зелених окулярах корови дають більше молока. От моя Маня, приміром, взимку не додає молока на літрів три або й чотири. Бо моя Маня без окулярів. А той Кибальнич в минулому столітті в Коропі на Десні перед тим, як замахнутися на царя, придумав для корів окуляри: бере він зелені з-під пива пляшки, відрізує з пляшок денця, робить з тих денець окуляри і чіпляє на ніс корові. Корова їсть солому, а через зелені окуляри їй здається, що вона їсть сіно і зразу ж на три або й чотири літри молока більше. Ви думаєте, чому підскочили ціни на порожні пляшки, на склотару? Бо нарешті, нарешті ми прислухалися до винаходу Кибальничем зелених окулярів для корів, і тепер ми рвонем по молоку вгору. Треба б було зробити такі окуляри і Мані, та ніяк не зберуся...

— Хай живуть зелені окуляри для корів! І не розбиваються! — вигукнув я.

— Хай живуть і не розбиваються! — підхопив Семен Семенович і, помовчавши, знову заговорив: — А може, ви, той, Олексійовичу, ще лишитесь на день-два? Я саме мед качати зібрався. О, я знаєте що, я вам за Валентина бідон свіжого меду дам і півмішка в мене є сушених білих грибів на додачу.

Я похитав головою, встав і пішов до намету. Вільна Десна з-за моєї спини сірим світлом влилась у намет, і в її сірому світлі комарі як слід і до пугтя роздивились «Приходь до мене у печеру», обнялися над нею крильми і завели таку пісню во славу її довгому тілу, що намет мій забринів.

«Приходь...» лежала, як і лежала, і мій сонний малий розвацькував пальчиком її ожинові віддуді вазелінові губи.

— У тій кишеньці, де вазелін, візьміть від комарів мастило, «Тайга» називається. Присвітить?

— Я вже тим мастилом не тільки мастилася, а й пила вперемішку з згушонкою...

— Там у мене в головах під стіною матроська тільняшка лежить, одягніть, бо на ніч з Десни тягне.

«Приходь...» сказала:

— Беріть мед і гриби, не видумуйте і не мучте чоловіка. Ви що, з усіма так балакаєте?

— Як?

— Ну, як про коня, що буде іржати з п'ятого поверху?

— А що тут такого: схоче поірже, а не схоче, як схоче, — сказав я «Приходь...». — Вкривайтесь, тут є чим вкритись.

Сонна покусана рука мого малого сповзла з її вазелінових губ і обняла за шию.

— Ви гляньте, що він виробляє. Ще задушить.

— Це він так, нарощне. Весь в тата.

«Приходь...» притисла підборіддям малому руку.

— У вас щось шерстяне є? Покладіть на поріг, щоб гадюка не влізла.

Я скинув джемпер, намацав у нетерплячій комарячій пісні поріг, обкутав його джемпером, сказав «Приходь...» на добраніч, дякую за увагу і вийшов до Семена Семеновича.

Семена Семеновича не було. Десь він пішов. На нашому картярському матраці жевріла молода роса, в кумовім наметі за погребом було, як завжди, тихо і мирно, намет дихав. Від «дикунів» на цей раз пахло смалятиною, скреготливими ножицями над вогнем вони один одному підстригали бороди і сміялися, бо їм було весело. Малиновими зблисками на хвостах пригальмовували на Київ літаки. В пришишклому тьмяно-сизому лузі якоюсь не відомою мені дорогою на машинах вибирались під гору соколівські косарі. Я підкинув у вогнище мокрих вербових дров і пішов до копички. Моя копичка вночі ставала більшою, і вищим став розпутаний на ніч Семеном Семеновичем Валентин. Він хрипко дихав і кризь зуби не то стогнав, не то сміявся. Наче він з кимось боровся. Задніми ногами Валентин впирався в луг, передніми чеберяв у низьких соколівських зорях, а темною своєю безталанною головою бився об копичку. Я підійшов ближче: на голові у Валентина сиділа наша з кумом верша. Перелякані Валентинові мушки з плачем пересіли на мене, думаючи, що я — Семен Семенович.

Лисиця ж тим часом з чорного пругу деснянського берега своїми жовто-білими нічними очима через луг дивилася на Вален-

тина і сміялася дітям: «І не пришелепкуватий? І є в нього розум? Зрадив, що розпутали, давай бігти у темін там, де ми бліх топили. Вскочив мордою в вершу, а тепер стогне. Стогни-стогни, а ми підемо по ковбасу».

Лисиця підстрибнула і в зоряній теміні зловила отого Семена Семеновичевого жука, що змерз у верболозі і летів у Соколівку погрітися; вона зловила його, важкопузого, подержала в зубах, підкинула до зір над собою, діти пороззявляли пiski, жук упав і схрумкотів на зубах у мами.

«Ви навіть жука спіймати не вмієте! Знайте: на осінь порозганяю. Живіть самі. Оце ще підемо по ковбасу, а на осінь драла від мене хто куди, бо я від вас або здохну, або ж подамся в монахині в зоопарк у Київ... По ковбасу підповзаємо так: всі вчотирьох, я перша, обминаємо «дикунів», «дикунів» нам не треба, картоплею давляться хай самі, підповзаємо до кумового намета, до кума, до того, що п'яти з намету стирчать, і залягаємо. Залягли. Подивились туди-сюди. Оглянулись, чи ззаду ніхто не йде і не пахне. Подивилися на копичку, той, що на копичці — там, вершу з Валентина зняв, сьорбає з копички носом — накупався в ліліях зранку, сьорбаєш? — сьорбай. Дама твоя в наметі, нікуди не дінеться, спить, вона так спить, як я курей бачу — дивиться. Десна як Десна — біжить. Пугачова вночі — де-не-де. Час пісні пройшов. Настав час пісенної ночі. Лежимо. Я перша: дзяв! — і мовчу. Тоді знову: дзяв! І тоді ви за мною тоненько: дзяв-дзяв! І знов — мовк. Мовчою». — «Лисичко, — прошепоче кум до куми, — місяць наш медовий, моє дороге лисенятко...» — «Дзяв, мій дорогий. Яке щастя! Ні Крим, ні Сочі, ні Одеса...» І як тільки кума скаже «ні Крим, ні Сочі, ні Одеса», ми ще лежимо і мовчимо, але будьмо напоготові. А вже тоді, як почуємо від куми «ох-ох» на лапи! Кум, а за ним і кума вийдуть з намета, обнімуться, білі, і — в Десну. А ми — в намет. В наметі за матрацом у кума лежать ковбаси. По палиці в зуби і — на добраніч...»

В лузі хтось темно кашлянув, збудив своїм кашлем ще когось темного, і той, розбуджений, темний, спитав: — Чо?

— А нічо, — відказав третій хтось з невидимих дальніх озер, де вдень косили косарі.

«Чо-чо-чо», — зачокало лутом і пішло на розмову.

«Човник...»

«Чоботи...»

«Чоботята...»

«Чіп...»

«Чистісінька...»

«Чирок...»

«Качечка...»

На «качечці» стихло. Луг розплющував і підводив до зір свої повільні росяні очі. На нашому з лисицею озерці чутно скидалася риба, і чайки на гніздах на своїх дітях, схвильовані і нагріті їхнім дихом, схилялися з гнізд і прихапцем скльовували росу.

— Це кашляли, Семеновичу, часом не ви?

— Я. А що?

— Та нічого. Чую, хтось іде й кашляє.

— Це я. Я кашлянув спеціально для вас, щоб ви почули. Дай, думаю, кашлянуну, може, думаю, чоловік задрімав, то почує, що я кашляю.

Триповерхові брови Семена Семеновича росли і світилися з темного луку.

— Де ви ділись?

— Нікуди я не дівався. Відвів Маню додому, дав собаці і курям їсти на цілий день — та й усе. Комбайн мій стоїть, жде команди. Іду, кашляю.

— А що це у вас на спині?

— Мішок. А що?

— Та нічого.

— А я хіба що ж, я так само кажу, що нічого. Ви, Олексійовичу, тільки з мене допрос не знімайте: що та що. Несу мішок і в руці бідончик для малого — що ж іще? Сальця взяв, часничину. Хліба не брав, у вас київський є чи вже нема?

— Є.

— О. Ми ж то з вами сьогодні не вечеряли?

— Наче ви не знаєте.

— Тоді — можна до вас у хату? Драстуйте.

— Заходьте.

Семен Семенович, блискаючи місячними зайчиками, втелюючи мішок на копичку, ліг біля мене, впав на мішок головою і сказав:

— Знаєте, що я вам приніс взамін за Валентина?

— Не знаю.

— Вгадайте. До трьох раз. — Семен Семенович, мер і того і сього, блаженно дихав. — Гриби і мед відпадають?

— Гриби і мед відпадають. Гриби і мед — це гостинець, це — саме собою. Вгадуйте. Тільки не прошибіть.

— Вгадує: не вгадав. Раз.

- Разом тут не обійдешся.
- Кожух.
- Кожух Валентина не стоїть. Беріть вище.
- Тоді як?
- Вгадуйте.
- Не вгадаю.

— Замок рейхстагівський із Берліна я вам приніс! Дивіться: бронзовий, сім з половиною кілограмів. Я тоді був молодий і дурний. Взяли ми Берлін, Гітлер — в пекло, пекло його не приймає, наші хлопці розписуються на стінах, а я, замість того щоб і собі розписатися для історії, примітив оцей замок. Бачу: висить. Рейхстагові капут, а замок висить. Я його зняв, у вешцішок, і гайда додому. Приїхав додому, а вдома хати нема. Попіл, я і замок з рейхстагу. Сім з половиною. Бронзовий. Тоді я, не довго думаючи, нарізав у березі лози, сплів з лози хату, обмазав глиною, почепив його на тимчасові двері, а моя, теперішня манікюрниця, сміється: не лякай цим бронзовим опудалом людей. І справді. Перечепив я цей замок на уборну. Так він у мене на уборні і висів, як на сьогоднішній год, то довгенько. А тоді я думаю: замок історичний, а ти його на уборні держиш. Хоче не хоче, Олексійовичу, а цей замок я дарю вам. У вас дача є?

З луку, з туману підійшов розпутаний Валентин, задер голову і став дивитися на нас на копичку. Де він був, де дибала його душа — Валентин прийшов у тумані ввесь і дихав туманом, туманом сивіла кожна його волосинка — Валентин стояв над чоботом, «на попа» за возом.

— Чуєте, Олексійовичу, як дзюрчить? Прямо в чобіт. Інтересно, надзюрить повен чи тільки до половини?

Валентин надзюрив чобіт по вінця, і, коли перестав, Семен Семенович сказав:

— А при мені він стільки води не пив зроду. Шо то у нього новий хазяїн! А хазяїнові можна і в чобіт. Отак усе...

...Ми підпливали до Києва. Помітивши нас, Київ задзвонив у всі свої золоті дзвони. Причалили. «Приходь до мене у печеру» зняла тільняшку, прикрила нею сонного малого, сказала:

— Дякую, що підвезли. Дякую за увагу, — і з якогось сильного великого розгону відштовхнулася від мене своїми темними віддугими ожиновими губами.

У ГЛИБИНІ ДОЩІВ

Вив'яло літо, і запищали осінні дощі. В кам'яному селі у степу над лиманом, де кози, баклажани та вино, все моє кінематографічне господарство склало руки і стало позіхати, та спати, та чекати сонця. Кавалерійський полк, прибулий на сонячний місяць для зйомок, дурно доїдав свої гроші і моє терпіння. Колгоспні та радгоспні коні, з такими трудами виканючені в колгоспів та радгоспів, тихо стояли під брезентовими дахами і дружно розвивали свій апетит. З балтинського заводу прийшло двісті возів: двісті моїх замовлених возиків квасились у мокві на станції за десять кілометрів. Сторож клявся і божився, що нічого не чув і не бачив, я теж нічого не чув і не бачив — тридцять моїх возиків безслідно зникли, — сторож купив чи десь позичив ще одного собаку і прив'язав його, третього від лісосмуги. Все — коні, вози, машини, гарби, тачанки, бульдозери, автобуси, ми, я, всі — все, де стало, там і стояло, так йому і лягнуло.

Ворони і ті літали по харч важко, наче ведмеді.

— Циклон продовжується, — відповідала морська метеослужба.

Я догризав собі голову і заздрив артистам: тиняються від хати до хати, попивають вино, один до одного по гостях ходять, позіхають і ждуть... Головна героїня фільму дується: заборонив їсти білий хліб і картоплю.

Лишилося зняти фінальну битву. І — на тобі: дощі. Фільм зупинився, хоч вий.

В таку історію я потрапив не вперше і саме тоді, коли сам фільм робив і сам у ньому знімався.

Мої господарі — вчителі — перестали мене обнадіювати, стали ходити по хаті навшпиньках і говорити пошепки. Господар змастив завісу на сінешніх дверях, щоб не скрипіла.

На городі, на картоплянім бадилиці, стоїть припнуте козеня. Воно прикрило очі блідо-рожевими вухами і слухає, як на них танцює дрібненький довгий дощик.

За вікном під абрикосою зупиняється «газик». Крізь крапельсту шибку я бачу в «газоні» циганську голову: Жора закурює і зиркає на моє вікно. Мої господар і господиня жалібно посміхаються і йдуть на кухню.

На столі під айстрами біліє фінал фільму — хоч ти в нього стріляй: остання битва чорніє на папері — вся в цифрах та кресленнях, в сонці і синьому лимані — від сльози головної героїні до найзагальніших планів кавалерійських атак, знятих з неба, з вертольота, який в цю мить набундючився під брезентом на колгоспному заасфальтованому току... Падають коні з горбів у лиман, горять очеретяні хати, і двісті моїх повстанчих возів, закопаних в землю, відбиваються від денікінців. Тоді, в найскрутнішу хвилину, виривається моє військо на конях з-поза возів...

Жора закурює вдруге і, як здається йому, випадково сигналить. Господиня кладе на стіл пироги з сиром, цибулею і кропом.

— Давайте, Степановичу, поки суть та діло, трохи підполуднуємо... Може, того, і вашого Жору покликати?..

— Хто тут господар, Петре Семеновичу?

— Та, Степановичу, я подумав, поки суть та діло, — ніяковіє і лагідно посміхається Петро Семенович і ненароком зустрічається поглядом сам із собою, молодим та грізним, в погонах льотчика-капітана на білій стіні над моїм ліжком.

Моя господиня, Ганна Андріївна, покидає поливати на вікні фікус, розстібуючи на попереку фаргуха, йде на веранду. І ось вже чути, як сопнули на веранді Жорині чоботи, і він сам у білих шерстяних шкарпетках стоїть на порозі, як чорна нова копійка.

— Здрастуйте, — тихо каже осінній Жора.

— Жорочко, щось я вас та давно не бачив?

— Шеф... — ображається Жора і замовкає.

— Жорочко, ми з вами, здається, одногодки?

— Так, шеф.

— Щоб ви мене так більше не називали.

— Слухаю, шеф...

— Степановичу, — теплою літньою посмішкою освітлюється Петро Семенович, — пиріжки.

Сідаємо до столу. Я ріжу старим, темним, з'їденим ножем пироги, а Жора пасе у кутку мою рушницю. Ганна Андріївна підійшла до рушниці і заходилася витирати з рушниці пил.

Я запитую Жору:

— «Фантомас» на ходу?

«Фантомас» — це наш «газон». «Фантомасом» називає його Жора. Жора підтягує на ногах шкарпетки і каже:

— Шеф, оті балтинські вози, що на станції у болоті, перетягаю на поле бою на собі сам, тільки поїхали: качви повні лимани! Тоді, коли ми з вами минулої осені були, то було геть не те... Тепер же їх там чорно при цих дощах!

— А доїдемо?

— А чого ж?! — в один голос вигукнули Жора, Ганна Андріївна і Петро Семенович. З ними заодно вигукнули і вино з пирогами, і фікус на вікні, і рушниця в кутку.

Мовчав лише фінал фільму.

Наш «Фантомас», ведучий задніми і передніми, вплив за село і поплив поміж виноградниками та мокрими дикими голунами в безголовім соняшничинні туди, у долину, вниз.

Жора — розцвів. Співають на рулі його пальці. Він би говорив і говорив, але мовчить, боїться, раптом я передумаю і скажу — загрузнем, завертай!

— Жоро...

— Хто? Я? — Жора аж наче підскакує, наче його вкусила за язик оса, і дивиться на мене вичікувальним поглядом — куди то воно я гну далі.

— То що, Жоро, вже їдемо?

— Аякже! — Жора ковтнув повітря. — Поїхали! Їдемо! Уперед!

— Куди?

— А куди я вас везу! — і Жора сміється.

Мисливець із Жори був, ну, так собі. Влучати в ціль його не навчили ні армія, ні двоє наших знаменитих письменників-мисливців, яких він один час возив. Але жага полювання пекла йому душу, і він беззастережно віддавав себе людям, око в яких хоч трохи лежало на «мушці». Коли пролітала качка, Жора влезив у землю, чорнів, стирчав із землі настовбурченими бровами і стогнав: «Премазав!...» Потім він ішов до «Фантомаса», підіймав капот і починав замірювати масло... Кутив Жора тільки «Біломор-канал». Як став працювати в кіно, Жора покинув свою давню мрію бути начальником автоколони.

— Жоро, чому?

— Не хочу. От я їду з вами. Минає місяць і другий. Весна і літо. Дощі — осінь. Зима. А там, дивись, і знову поїдеш. Куди — не знаю. Як у Райкіна. І мені весело. Одним словом, дорога...

В заляпаному дзеркальці «Фантомаса» я раптом помітив знайомого собі чоловіка. Іще донедавна на кіностудії цей чоловік, можна сказати, був щасливим: нерозквітлими квітами в його голові починався майбутній фільм. Все: від гудзика до гармати, артистів, лиману, чобіт, вертольотів, контейнерних габаритів, часу і простору — все займало його. До всього він був причетним, до всього мав діло. І не тільки тому, що цього вимагала від нього професія. Є інші моменти. Моменти творчості, чи як? Коли з нічого, з кволих літер і неясних замислів спочатку, з голого місця, з мертвого глинища відкриває очі любов, і ходять люди біля осідланих коней, і плаче на коні розлука... Тепер цей чоловік, залитий незапрограмованими дощами, сидить біля Жори у «Фантомасі» в кожусі і плащі, темний і чорний, і страшно посміхаються йому наступні дні...

Дикі кролі поміж глудом та молочаєм буро лежали біля своїх ракушнякових надлиманських нір, і ввесь лиман, налитий сірим небом, важко лежав і собі. Кидалися помідорами студенти. Вогкі молоді голоси стелилися над землею низько, не тремтів ні лист, ні бадилина, ні краплина на ній. Пахло гнилою рибою з лиману і прілим виноградом з поля. Набрякла дорога люто лежала поруч.

— Гляньте! Гляньте! — Жору видуло із машини, і він витягнувся до лиману, став іще тоншим.

Унизу, посеред лиману, чорніло перелітне птаство.

— А човна ж то нема?! А вони... а вони... гляньте, скільки їх тут... качки... а норці, а гагари, а лутки!..

— Жоро, у вас унікальний зір. Звідси я навіть у бінокль не розгледів би, де норець, а де гагара.

— Все ви чудово бачите! І вони вже помітили нас! Ви чуєте, вони з нас сміються! Заїдемо з того боку лиману, там берег пологий. І — з бур'янів!.. А ви ще питали, куди та куди я вас везу. Жора знає, куди везе!

Ми потелющились на греблю і, поминувши застряглий колісний трактор з жомом в причепі, пожучкували своїм «Фантомасом» під глиняну гору. Запахло олією, і відразу ж за вербами з трьома возами біля себе запухкотів сільський млинок. Вище за ним похекував цукровий завод. Великі вже гусенята розбігали себе з гори, намагаючись підняти себе в небо на ситих крильцях. Здивоване теля м'яло у роті газету і нетямкувато кліпало дитячими очима то на гусенят, то на небо.

— Де його тут пристати? Дорога вузька, ви бачите?

— Ідьте, Жоро, на гору. Може, там, біля заводу.

— А темніє ж! Отак мені завжди везе... — приреченим оком Жора оглянувся на лиман, вкинув у рот папіросу, і ось ми вже на горі.

— Даю розворот! — командував собі Жора. — Розвертаюся. Ще один розворот. Стоп. Стаю.

«Фантомас» зупинився, і стало тихо, тепліше, домашніше, нікуди не захотілось виходити, і я сказав Жорі:

— Жорочко, от ви ще молодий чоловік, шофер другого класу, нежонатий, маєте японський транзистор — куди вам поспішати? У вас іще все попереду. Хіба у нас з вами та не буде завтрашнього дня? Тепер ми дорогу сюди знаємо, відемо завтра не в собачий, як сьогодні, голос, та дістанемо човна.

— А якщо завтра сонце? — випалив Жора і знітився.

Я відповів:

— Сонця не буде.

Жора ввів вибачитись по-своєму:

— От скажіть: от скільки ми з вами робимо? Другий рік? Другий рік. Скоро два. От скажіть, я вам хоч раз коли-небудь що таке сказав? Хіба не бувало так, коли треба, що, Жоро, вставай серед ночі і їдь, і я їхав. І ще буду їздити, як тільки ви скажете. Бо я такий. Я роботу свою люблю. І ви оце подумали, що я проти сонця... Качки! Та хай вони скажуться, ті качки!.. Ви думаете, я не бачу, що зараз при цих дощах ви найнещасніша людина в світі?

— Хто, Жоро, я?

— А-а! — Жора махнув рукою і вийшов з машини. Підставив лице під небо і тихо сказав дощу:

— Сієшся, гад, нема на тебе астраханського вітру.

Село мостилося на ніч. Ці південні безводні люди в хатах з білого та жовтого ракушняку віками просили в неба дощу. Цієї ж осені були залиті таким водолиєм. Гнили соняшники, бабрились помідори і виноград, вимокла цибуля. А тут ще в їхнє нестерпне безводдя цього літа прийшов канал — радуйся, сій, сади, поливай!..

Оточений сірими пірамідами буряків молоденький завод не встигав давати їм ради. А тут ще біля вагарні і за вагарнею машин з буряками видимо-невидимо. «Що ви зі мною робите?» — стогнав заводик.

В людей засвітилися вікна, а з ними й вікно, над яким було написано «Чайна». Обкидана знадвору грязюкою від машин, всередині чайна мала вигляд охайний: білі і голубі пластмасові сто-

ли, темно-червоні стільці, дві люстри при білій стелі і пальма в кутку. Біля буфету товклися хлопці. Вечеряти не вечеряли, ішли після зміни додому. Жора став в чергу, я сів за кутешній столик під пальмою.

За буфетним прилавком стояла буфетниця і відривала декому з хлопців талони на гуляші чи котлети. Біле розсіяне світло від люстр рівно освітлювало її засмагле обличчя. Пів-обличчя закривала марля від грипу. Притінені очі скоса дивилися на талони, дихала марля — вона щось запитувала чи відповідала.

Я став розглядати помащену зеленкою свою руку — цапнув кінь позавчора, точніше, кобила Волга. Волгу привезли з котрогось колгоспу, і я вибрав її собі. Кряжисту, світловороною масті, її підвели вже осідлану, і як тільки я вклав ногу в стремено і заніс було другу, як вона цапнула мене для знайомства за руку...

Буфетниця зняла з обличчя марлю і налила склянку томатного соку... Де я бачив це обличчя? Коли? Коли воно так запам'яталося мені, що я не міг і не можу знайти собі місця всі останні часи?.. Я дивився на неї, я перебирав у пам'яті міста і вокзали, дороги і аеропорти, вагони, базари, станції метро і села, ракети на підводних крилах, кафе і пивнички — ні, не було її там, не бачив... Але я точно знаю, що я десь бачив її уже. Хіба що, може, я з кимось її переплутав, тоді з ким? Хоча, мало хіба облич проходить, пролітає, проминає під час роботи? Одні обличчя забуваються назавжди, інші, що й хотів би забути, — так ні, ще інші не забуваються ніколи, і добре, що не забуваються, бо носиш їх у собі, як свято, як щастя краси, ніжності і любові...

Вона була невисока. Зміряти її, аби я підійшов до неї, то вона прийшлася б мені по плече, не вище. Риси її обличчя були не крупні і не дрібні, а саме взяті в тих пропорціях, де все до ладу... Але я точно знаю, що я десь бачив її!.. Стоїть, відриває талончики на гуляші, дивиться...

Раптом у чайну влетіла ластівка. Де вона взялася у таку пізню осінь, що влетіла в прочинені двері на тепло? Хлопці біля буфету заплескали в долоні, і їхні добрі очі сповнилися цією подією.

Ластів'ятко причепилось до люстри, злякалось, і, не знаючи куди дітись, писнуло, і вилетіло у прочинені двері.

Вона з-за прилавку ніби нічого й не помітила, мила бокали, наливала пиво.

В старій солдатській шапці, в куфайці, зверху обшитій сукном, до нас з Жорою підійшов літній чоловік, обдивився нас і звернувся до мене:

— А чи не ваша, пробачте, машина стоїть оно у дворі?

— Наша.

— А що, ведучі передні і задні?

— Так.

— Можна мені у вас щось попросити? — чоловік скинув шапку і присів скраєчку на вільний стілець. — У мене кабаки на полі на ділянці отут відразу ж за селом. А воно ж понамокало при цих дощах, а ввесь наш транспорт на буряках, погниють кабаки, жалко! Я вам заплачу... Вважте мені!..

— Так темно ж! — сказав я чоловікові. — Як ви ті кабаки побачите?

— А ми фарами, фарами! Помаленько... Воно не таке й добро — ці кабаки, але ж кролі у мене і кабанчик... Ну, то як?

— Я не проти, але говоріть з оцим чоловіком, — показав я йому на Жору.

— За годину впораємось? — запитав Жора, радий, що знайшов собі діло.

— Аякже! Це ж осьо тут-о за селом, перед виноградником. Я лише збігаю по мішки додому, через дорогу я тут живу, — і чоловік, розмахуючи шапкою, побіг.

— Жорочко, тільки так: ніяких розмов — хто ми, що ми, чого... Не вистачало, щоб ми з вами в сусідньому селі ще кабаки по ночах возили...

— Шеф, — мертво. — Жора випив пиво і пішов возити кабаки.

Я знову глянув на неї. Вона стояла до мене в профіль і дивилася в крапельасте вікно. Я підвівся і спорожнілою чайною пішов до буфету. Тепер я міг роздивитись її ближче... Глуха тривога, як давній єдиний сон, проснулась в мені, і хтось наче ломом почав підважувати враз осіле серце: я згадав де і коли я бачив це дороге мені обличчя...

Було це два роки тому.

Була година пік, я йшов Хрещатиком пішки. В тому солодкому червневому сонці мені було солодко, та не дуже: минуло півроку, як я шукав актрису на головну роль. Передивились ми всі театри, які тільки могли, — від Києва до Ленінграда, від Москви до Новосибірська. Мої асистенти, і я з ними, не злазили з літаків. Траплялись актриси мені точні, але «майже». Майже — не точні. Я шукав зовнішність — той південноукраїнський темнавий сухорлявий двадцятирічний тип обличчя, до якого, по фільму, зводилась моя любов і любов денікінського офіцера в

кривавій класовій зненависті між мною і ним, де не було пощади нікому. От що, крім іншого всього, значила зовнішність головної героїні. Я знав, що мені треба. Таке обличчя вже снилось мені. Я малював його. Шия, губи, ніс, очі, руки — стояли перед моїми очима до болю. Я чув її голос. Але знайти саме її не міг...

Була в мене на замітці, на чорний день, одна «майже» точна актриса, і я вже собі подумував — а! будь-що-будь! — візьму її. Бо: не почну зйомок за планом — самі лише дорогесенькі мої коні з'їдять половину кошторису, проковтнуть і спасибі не скажуть.

Червнева година пік на Хрещатику скидається на якусь панічну евакуацію. Під боком Дніпро. Відпускники з усіх північних і заполярних усюд ринуть після обіду Хрещатиком до Дніпра. Зліва — Софія, праворуч — Лавра, інтуристам тільки цього і подавай. Хрещатик оглушений мовами всьогосвіття і політичній інтернаціональним потом, що Хрещатику і «поливалою» не треба! Скандінави — сюди, американці — туди, поляки, так ті, наче не могли наговоритися у себе вдома; тубетейки, картузи, парасолі, просто так лисини і чуби, чорні, застебнуті на всі гудзики костюми командировочних, розпухлі корзини з квітами прикиївських торгових, екскурсійні потоки школярів з бубликами і морозивами в непомитих руках — бо ніде! — хтось заблудився — кричить-шукає, той кричить — земляка впізнав, проштовхується до нього, футбольні болільники прокладають дорогу «трудью», малеча кричить — виховательку загубили, вихователька кричить — їх загубила, жінка чоловіка лає: горіхи на асфальт розсипав — гостинця ж везли! За пиріжками — черга, за водою — черга, черга за цигарками, зеленою цибулею, хлібом, тролейбуси тріщать, набиті автобуси не зупиняються, з метро і в метро валом валять, і де не стань, куди не глянь — все поспішає, хекає, пріє, задихається, штовхається заклопотаність, сердитість, невдоволеність, повчання, і в кожного — особиста пріоритетність. Одні лише манекени з вітрин посміхаються загадково.

Я подивився на головпоштамтівський годинник і вже хотів було сходити в підземний перехід, як вийшла з-за поштової колони і попрямувала просто на мене вона. Ніби всі ці півроку моїх настирливих, безрезультатних шукань вона стояла за колоною і чекала саме цієї миті, коли я зневірений, пошарпаний невдачми, — вона стояла і чекала, щоб отак вийти на мене. Я похолов: це була вона, моя героїня... Та, що снилась мені, та, мальована мною на сторінках режисерського сценарію, в блокнотах, на

кляптях паперу... Треба ж було природі в дійсності сотворити для мого фільму такі ідеально точні риси — випадок? Випадок.

— Іди-но сюди ближче, ближче... — прошепотів я і відступив за газетний кіоск.

Вона йшла повільно, стомлено несла авоську з качанами зеленої кукурудзи, не звертаючи уваги на зустрічних. Вона пройшла — рукою подати — повз мене... Як на мене, в профіль чорні і темні жінки виглядають дещо зловісно і навіть хижувато. В профіль у них є щось птиче. Все це було і в ній. Я не помилився. Але юність і легка передвечірня втома тепло пом'якшували боківу демонічність ліній... Пройшла, процокотіли на чорних підборах білі туфлі вітчизняного виробництва.

— Іди-йди, а я подивлюсь на тебе ще ззаду... Нормально. Навіть дуже нормально.

І я поволеньки рушив за нею. На розі Хрещатика і Прорізної вона стала в тролейбусну чергу. Я став за нею. З протилежного боку Хрещатика в вікні ресторану широким золотим зайцем відбивалося сонце, і той сонячний заєць, падаючи вниз, обнімав її гарусову кофту. По туфлях і по авосьці з кукурудзою можна було подумати, що вона студентка. Але ж ні. Теперішні студенти, з якого б глибокого села вони не приїхали, одягаються відомо як. Робітниця? Може. Працює, скажімо, на Дарницькому шовкопрядильному комбінаті, вперше на своїх хлібах, недавно вийшла заміж, квартири нема, знімають з чоловіком кімнату за 50 ре на місяць, живуть з базару, їхня господиня шкварчить щовечора: там не стань, там не сядь, туди не йди, світла допізна не палить, окрім 50 ре накидайте щомісяця з кожного ще за прописку, валокардіном від вас вічно пахне... Але ні, і це відпадає, бо тоді б обличчя було іншим: тоді б в очах була печать несвободи, нервовість в руках, на вулиці безпричинне часте оглядання.

Черга росла, набухала, напирала, наступала на ноги. Раптом вона оглянулася на мене: її ожинкові очі гостро зупинились на моїх, і тут чорт мене смикнув за язик, тихо, як можна тихіше я сказав:

— Я — кінорежисер. Я хочу з вами познайомитись...

Золотий заєць на її кофті поворухнув вухом, і голосно, наче звертаючись до всіх, вона відповіла:

— Знаємо ми таких кінорежисерів!

Черга відразу ж звернула на мене свою увагу, і я вгруз по шию в асфальт.

— І ви тільки подумайте, серед білого дня і отак нахально приставати!

— Стиду нема! І куди тільки дружинники дивляться!

— А на завод тебе до станка на роботу — патли б не відпуслав, там би тобі їх бистро остригли!

І тут від імені своїх, на жаль, неіснуючих патл, я крикнув цій мокрогубій запітнілій останній ораторші:

— Цить, заразо, уб'ю!.. — і несподівано для мене мокрогуба оборонщиця етики і моралі позадкувала з черги, за нею інші — життя дорожче! Чоловіки винувато заусміхалися, підійшов тролейбус, і вони з такою силою рвонулися в битком набиті двері, що я відлетів, як звичайнісінький самодіяльний легковаговик. Ця колективна сила внесла її в тролейбус, як пір'їну.

Більше я її не бачив.

На другий і на третій дні вранці і ввечері даремно я стовбичив за колоною поштамту, марно порозставляв своїх помічників на площі Калініна — пропала, як у воду.

Відтоді минуло два роки...

Я стояв біля буфету, наче роздивлявся, що в тому буфеті є. Вона біліла по той бік прилавка, тримаючи в руках недопиту склянку томатного соку.

— Добрий вечір, — сказав я і показав очима на блюдечко з абияк нарізаними глевкими, напівзіпрілими помідорами. Потрісканими на пучках пальцями вона поставила переді мною блюдечко. Я понишпорив у кишенях плаща, в кожусі, витягнув з кишень пальці з прилиплими крихтами тютюну і здвигнув плечима.

— Та беріть, беріть. Якщо хочете, в борг. Ви ж у нас буряки возите. Завтра віддасте.

— За годину має прийти мій товариш...

— Та беріть! — ясно засміялася вона, і її зуби в кришталевому світлі люстр засвітилися, як молодий лід. — А чого це ви зиму зриваєте?

— Яку зиму?

— Та в кожусі!

— А може, в мене радикуліт! — дуже сильно пожартував я.

— Давно з армії чи служите?

— Служу.

— А що, хіба тепер в армії і вуса розрішають носити? Я бачила у нас на буряках вусатих і офіцерів, і так сержантів,

але щоб такі вуса, як у вас, — ні. Вони у вас, як на картинках малюють в козаків.

— Та вони в мене на сезон. Сезонні.

— Буряки ж то сезонні, це так. На буряках великого начальства немає. — Знову молодим льодом посміхнулась вона.

— Любо, закривай! Нікого не буде! — лискучими губами з посудомийної крикнула, передихуючи, чоловіча біла виспана мордуга. Крикнула і сховалась.

Люба позіхнула, потягнулась, тріснули в ній кісточки, аж Люба злякалась.

— Це наш директор. Треба слухатись, — сухо глянули на мене ожинові Любині очі.

Я вийшов з чайної. Жори нема. Ніч і дощ. Гули буряковози.

На автобусній зупинці, освітленій сірим світлом, стояло двоє жінок. Одна жінка накрила голову алюмінієвими ночвами, а друга — мішком. Автобуса не було. Жінки говорили:

— Так оце ж Галька накинута мені вже друге. Те було тоді мале, а це ще менше і з ранку до вечора: мамо-мамо. А де ти тої мами йому візьмеш, коли вона четвертий год на шиферному заводі на Донбасі. Так і має баба собі на старість двоєчко... А тут вже очі не ті. Коли бачила — бачила. Та стала недобачати. Рано встану — в очах білі мухи. Оце купила корито — купати...

Жінка під мішком сказала: — Прислали мені мої з Мурманська оселедців і палтуса. Може б, ви трохи взяли? Я вам занесу.

— Та для дітей трохи б і взяла, нехай посмокчуть... Піонери, правда, приходять, і води мені принесуть, і так допоможуть...

— А може, ви б оддали мені одненьке на зиму, перезимувало б.

— А Галька?

— Вона наче буде знати... Віддайте мені його, хоч на зиму... Не буде знати, от і все.

— У мене корови, правда, нема. Маю дві кози. Обидві пахнуть, але, що їм не кажу, а полин їдять, чи то я вже сліпа — не бачу, молоко гірке.

З косогірної бруківки виглянули жовті фари. Жінки примовкли. Дощик на ночвах говорив тонко і голосно, на мішку говорив пошепки. Так ці двоє дощиків і перемовлялися між собою.

Жора проїхав автобусну зупинку і зупинився неподалік, видно, навпроти хати того кабакового чоловіка. З чайної вийшла Люба.

— А що автобус, нема?

Жінки під дощем не почули, і я відповів Любі:

— Нема. А ото мій товариш під'їхав, ми вас, Любо, підвеземо.
— Та я піду пішки, мені тут недалеко.
— Тоді завтра увечері я до вас зайду і розрахуюся. Ви завтра будете?

— А куди я дінусь, — роздратовано відповіла Люба, нервово оглянувшись на чайну і, обминаючи калюжі, кутаючись в темний плащ, пішла...

Жора завдавав чоловікові мішки з кабаками і тихо лаяв себе за цю кабакову операцію. На подвір'ї горіло світло, і жінка пошепки кричала своєму чоловікові:

— Та куди ж ти несеш? Сюди неси! Не впади!

Скільки тих мішків з кабаками можна було напхати в наш «Фантомас», одному богу відомо: Жора витягав їх звідти і витягав. Я закурив.

— Шеф! — Жора крутнувся до мене. — Бийте-ріжте мене, але що я вже можу зробити? Я ж то думав — одна нога там, а друга тут. А воно, бачите, як! А будь ти неладне!

— Пусте, Жоро. Поїхали додому.

— Прошу заходити до хати! — і щаслива господиня ширше відкрила хвіртку.

— Ні, дякуємо. Нам пора їхати. Година не рання, дорога.

— Як «їхати»? Уже? Іване, ти чуєш, вони вже хочуть їхати!

А повечеряти!

Подвір'ям, стріпуючи руками, біг Іван:

— Та що ви, люди добрі! Як же це так?

— А хоч на часиночку, — не вгавала мокра господиня. — Руки помисте, я води нагріла. Та переночуєте в нас, а завтра вже по світлі...

— Справді, дякуємо, — сказав я. — Ми завтра приїдемо. А сьогодні — треба, бо начальство стружку зніме.

Господиня побігла до хати. Іван підійшов до Жори, взяв Жору за рукав:

— Ну, прошу вас, ви ж мене так виручили, ви ж мені так підсобили...

У жовтому світлі фар вони стояли, як чорти, особливо Жора: з волосся стирчав якийсь пирій чи солома, обличчя блищало і чорним, і ще чорнішим, з плеча звисало кабакове гудиння, з підборіддя текла бруднота, на животі виднілося якесь жовте місиво, видно, від розчавленого кабака.

— Олексійовичу, дайте мені закурити і прикурить, бо в мене руки в болоті.

— Та візьміть хоч оце на дорогу, перекусите, — до мене підбігла господиня і вклала мені в руки повну чогось важку корзину. — А як вас завтра не буде?

— Будемо! — крикнув Жора і, зраділий, дав собі команду: — Даю розворот! Розвертаюсь! Поїхали!

До свого села ми долазили — півні співали. Наш «Фантомас» співав всю дорогу, хоч присвоєю йому звання.

У мене було відчуття: звідтоді, як я побачив Любу на Хрещатику, всі ці два роки я з нею не розлучався. Люба жила поруч зі мною за якоюсь тонкою прозорою стіною і, знімаючи у фільмі іншу, я намагався бачити у ній Любу. Бачити, ну то й що?.. А це ж то мій не останній фільм! Люба тепер у чайній, за сім кілометрів, бо «а куди ж я подінуся?»... Люба не впізнала мене. І лише тепер, дрімаючи в нічному задрипаному «Фантомасі», Любине невпізнання зачепило мій егоїзм: ну, забула ту миттеву, фактично, зустріч тоді на Хрещатику, але ж в кіно-то Люба ходить? Не може такого бути, щоб Люба не бачила мене на екрані в тих фільмах, де я знімався! Люди ж то впізнають — у вагонах, в ліфтах, в туалетах, готелях — аж противно: витріщить на тебе очі і — дивиться. Добре, якщо делікатний чоловік гляне і сам відвернеться...

— Жоро, а де ваша шапка?

— Загубив на кабаках. Шеф, не питайте...

— Станьте.

Жора став. Я виліз із «Фантомаса»: з-за лісосмуги трактори тягли на оборону вози. Дощ перестав, небо наче просвітліло. Я пішов на оборону.

Як я любив свою оборону! Внизу лиман, над лиманом горб, за горбом — степ. На цьому горбі, оточивши себе возами, обороняється моя козацька республіка. Вкопані скіфські баби поміж возами, борони, плуги, скрині, погребні ляди, діжки з камінням — ось моя оборона. З-за возів під німими тисячолітніми очима скіфських баб дивляться і говорять очі нового часу — ось моя оборона. Ніяких мурованих мурів, башт, де ніде повернутися, підвісних мостів і ровів, налитих водою.

...В центрі оборони лежать заховані за чим і під чим попало жінки і діти. Тут і кіннота моя. З трьох сторін наступають денікінці... Все ясно і просто.

Будували ми цю оборону все літо. Горб твердий, камінь, добати його навіть сучасною технікою марудно. Як для вантажників, трьохсоткілограмові скіфські баби нелегенькі, і доки привезеш одну таку бабусенцію за триста-чотириста кілометрів, та

витагнеш її на отакий горб, та закопасш по коліна, — що там говорити.

Сунуть мої возики попід горб, на оборону, трактористи бухкають:

— Такого ще не було: цілу ніч вози по болоті тягати і куди? На гору?!

Оператор, художник, директор фільму — всі вже тут: дощ перестав! Лиману не видно, лиман злився з ніччю. Мій радикальний директор, перев'язаний в попереку широким вовняним платком, цього разу особливо переконує мене, що все для зйомок готово, було б лише сонечко.

— Що обіцяють?

— Погоду.

— А яку погоду?

— Та перемінну...

— Точно?

— Точно...

— І це вже хліб.

Художник каже:

— Боюсь, що ті вози, які ми хотіли скинути на денікінців, — не покотяться.

— Чому?

— Горб розмок основательно.

— Як розмок? Він же кам'яний.

— Ковила намокла. Слизька. Як на лижах. Колеса буде розвертати.

Я кажу художникові:

— І що, по-твоєму? Що, по-твоєму, ми мусимо відмовитися від палаючих возів, скинутих на денікінців? Що, по-твоєму, ми ці вози даремно з Балти везли і крекчемо їх на горб, щоб через якусь нещасну мокру ковилу, по-твоєму...

— Так на сонці ковила просохне, — каже оператор.

— Ковила і на сонці слизька! Я вчора нарвав пучок, висушив, гляньте, — художник дістає з-за пазухи пучок сухої ковили. — Потрогайте.

— А про що ж ти раніше думав, рік тому, коли ми вибирали саме цей горб під оборону? Де ти був рік назад? — вибухнув я.

— А чорт же її знав, що вона слизька! Що я, що ковилу щодня бачу?

— Не знаю. Знаю одне: не покотяться вози, покотимось ми всі разом із цього горба прямо у фінал фільму, всі: ти, я, опера-

тор, директор! Першим буду котитися я, ти другим... Ти коли-небудь бачив, як дурні з гори котяться?

— А давайте поллемо її соляркою та підпалимо! — каже директор, сам дивуючись своїй винахідливості. — Все ж правильно і логічно: громадянська війна, все горить, і вози горять, і ковила під ними. Оце ефект! Оце буде образ!

— А ковила не горить, — тихо кажу директору, і відчуваю, як все вже горить у мені. — Хіба ви не знали, що ковила не горить?

— Як не горить? — лупає очима директор. — Вперше чую. Невже правда? А я й не знав.

— А ви знаєте, — кажу я, — що спресованою ковилою оббивають космічні кораблі, щоб кораблі в космосі не горіли? Невже ви про це не знали, не читали, не чули? Ви думаете, чому ковили так мало? Мало тому, що вся вона іде на космічні кораблі. Оце лишилось, що на нашому горбі та ще трохи в Асканії... Нова.

— Общим так, — каже ображений директор, — я в ваші творчі діла не мішаюсь. Робіть як знаєте. Мені ще треба десять автобусів знайти, масовку перевозити...

— Хвилину тому ви мені сказали, що все для зйомки готово?

— Та то я так...

— Не розумію.

— Та є в мене ці автобуси. Є! Було б сонце, в печінках воно мені сидить!

Художник каже:

— Можна зробити на горбі такі коридори, де могли б котитися вози, але ці коридори треба присипати зверху ковили щебіркою. Тоді вози покотяться за милу душу.

— Чого ж ти мовчав раніше? Тобі що, завжди все приходиться в голову заднім числом?

— Та я думав, може, знайду якийсь інший варіант, — каже мій уповільнений художник, мій вірний товариш, мій давній друг, з яким ми вже зробили не один фільм.

— А де я візьму щебінки і чим буду її возити? — аж задихається директор. — А гроші де? Копієчки лишились! А ще з трьох заводів масовки — гроші? Гроші. А мореходка? Гроші. А колгоспники? А санаторники? А автобуси? А машини? А я ще з вертольотчиками не розквитався, і за трактори, і за воли, що аж з Молдавії прийшли! Чим платити, як? звідки? Ви, Олексійовичу, тільки подумайте, тільки подумайте про це, закликаю вас

Христом-богом! Одні лише коні щодня, щогодини, щосекунди з'їдають у нас уйму, вже з'їли, що можна було теплохід купити типу «Іван Франко»! І все, як в прірву! Ані шебіночки не привезу, не можу, ні за що! Ми вже голі і босі, як жебраки. Вже місяць, як ми топчемося на цій фінальній битві, а за які кошти — я і сам не знаю! Учора ввечері з чотирьох колгоспів дзвонили, коней назад вимагають категорично, бо їм самим треба!..

На цьому наша нічна напівоперативка закінчилась. Я пішов до коней, до свого війська. Біля соляркового багаття, де трактористи грілися цієї мокрої ночі, я почув темний голос: — Тю, дурні! Тягаєм, тягаєм вози на горб, трактори рвем, а вони ці вози скидати з горба збираються! І на якого чорта тоді їх тягати?

Ніч була темна, круглі куці глоду були ще темніші. І коли тихо стати біля такого куща, і постояти, то можна почути, як у нім щось ворухиться: чи то миші в корінні, чи напівсонні степові сірєнькі гадючки мостяться зимувати під дрібним глодовим листям, чи то якийсь дрібний перелітний птах, або два, або й три спинилися на ночівлю і не можуть дочекатися ранку, щоб летіти далі, а летіти далеко. Задзижчить раптом степова муха в такому кущі, задзижчить з переляку, хоча вже ніхто її і не ловить, і нікому вона не потрібна, але перелякає своїм дзижчанням і мишей, і птахів, і тебе в чоботях, і самий куш.

Злидений влітку струмок у долині тепер сильно розбух, затопив будяки, повихитував з них насіння, і тепер те насіння в лимані. За струмком під брезентовими дахами спали мої коні. Кавалерійський полк жив неподалік окремо. Лампочок там було більше, виднілися навіть доріжки, посилені жовтим піском. Я перебрів струмок і почув нічне дихання своїх коней. До цього я вже бачив, як сплять справжні кавалерійські коні: вони сплять стоячи. Мої ж, як я зайшов і побачив, порозлягалися де тільки можна і як тільки могли, повідкидали ноги, понадимали тверді наїдені животи, хоч ти на них танцюй, і дихали таким єдиним, синхронним подихом, неначе змалку те і робили, що слухали по радіо ранкову фіззарядку: вдих — видих!

...Завтра, якщо буде все гаразд, мені з ними йти в атаку...

З брезенту падали на коней сумні краплини, падали і випарувались від тепла, що збереглося в конячих тілах ще з жнив. Моя Волга, як президентська коняка, спала під окремою лампочкою, спала, намагаючись уві сні витягнути язиком з-поміж зубів застряглу соломину. У Волги на копиті лазило сонечко, а сірою пропиленою смугою від гриви до нього лізло друге.

— Хайль Гітлер, Самольот Пароплашович! — Між тепло дихаючими кіньми в лискучому прорезиненому плащі, у форменій фуражці стояв фашистський генерал. Складені на грудях руки, темний погляд з носатого блідо-жовтого обличчя, гітлерівська свастика на рукаві, кобура на поясі.

— Добрий вечір. З ким маю честь?

— Генерал Йодль.

«Що за цирк!» — подумав я.

— Генерал Йодль, товаришу Самольот Пароплашович, — він підійшов до мене, — ферштейн зі?

— Іх ніхт ферштейн.

— Я так і знав, товаришу Самольот Пароплашович, — і його сивувата щетина блиснула під лампочкою якимось могильним блиском. — Тоді поговоримо по-вашому.

— Слухай, піжон, я тобі зараз наклепаю мордягу і розкалюю в рядові — свідків нема.

— Я не піжон і не рядовий. Я — генерал Йодль. — І він поклав руку на кобуру.

Божевільний, не інакше як божевільний, і як він сюди потрапив?.. Потрапити міг, але де він узяв новісіньку форму фашистського генерала?.. Чи, може, це я вже здурів від цих проклятуших дощів і дожився до того, що вночі у степу серед коней мені ввижається чортзна-що в образі фашистського іхтіозавра?

— Не думайте, що я божевільний. Я нормальний. Я — ветеринар Яковенко, вжаюю за вашими кіньми. Але я — генерал Йодль.

— По совмістительству?

— Так. Вам генерали потрібні?

Мені стало цікаво: такого діалогу і ситуації не придумасш — поїхали далі. Байдужим, лінкуватим голосом, мляво сплюнувши собі під ноги, я відповів: — Генерали мені не потрібні. У мене є один.

— Знаю. У вас є один — ваш військовий консультант по кавалерії генерал-лейтенант Микола Іванович Романець.

— Герой Радянського Союзу, — втомлено проказав я.

— Я не про те. Артисти-генерали вам треба? Я вмю все. У мене є досвід.

— Ветеринарний?

Очі Яковенка зневажливо звузились, і, простежуючи повільне падіння краплі з брезенту, він сказав:

— Пожалкуєте... Але я чоловік не гордий — згоден на дені-

кінського офіцера. По руках? — і Яковенко простягнув мені стручкуваті пальці.

— І офіцерів не треба. У мене їх повно.

— Я візьму недорогого, — з почуттям власної гідності змилюстивився Яковенко.

— Ні, дорого-недорого, генерале, а рядового денікінця можу дати.

— За кого ви мене маєте?

— Та мені самому незручно, генерале, але інших вакансій у мене нема.

Яковенко подумав, заклав руки за спину і високими лелечими ногами у генеральських чоботях-витяжках прокрокував між кінськими брезентовою конюшною вглибину, там, де було темно, там він, очевидно, підняв руку, намацав під стелею патрон, вкрутив лампочку, освітився і опустив руку. Якусь хвилину він дивився собі під ноги, наче поночі видивляв на городі спілі помідори.

— А чому за рядового? — рівним голосом спитав він мене.

— Три рублі в день, як усім, — відповів я.

— Не згоден, — твердо сказав Яковенко. — Після війни я в «Адміралі Нахімові» знімався. Тоді платили по тридцять.

— Так то ж на старі гроші.

— Все одно не згоден, товаришу Самольот Пароплашович.

— Зніміть цей забачаний плащ, поки я вас ще не прогнав утришия.

Яковенко став ще жовтіший.

— У мене завтра прем'єра у нашому Домі культури, і я граю Йодля. Я всіх німецьких генералів перегравав. А тепер я граю Йодля. А ви, товаришу Пароплаше Самольотовичу, краще б непорваним брезентом коней вкривали, ніж отак говорити!..

Я вийшов в ніч. Мокрими голосами від села згавкували собаки. Я пішов додому. «Самольот Пароплашович, Пароплаш Самольотович... мабуть, так воно і є... таким я і є... І що в мене за народ, де не кинеш, там і артист...»

Вранці, ще було темно, я почув з коридора голос Ганни Андріївни:

— Хто-хто?

— У вас живе мій тато?

Я вискочив у коридор: перед Ганною Андріївною з портфелем у руках стояв мій Андрій. За ним на порозі з набряклими вусами топтався незнайомий мені чорнуватий чоловік. Він ньо-

го пахло бензином. Все стало ясно. Все-таки, для ясності, я запитав Дмитра:

— Втік?

— Тату, здоров, — в тринадцятилітньому голосі мого Андрія звучала свобода і незалежність.

— А бабуня? А школа?

— Лишив їм по записці. А потім, у мене ж то канікули!

— Так до свят ще кілька днів.

— А я ж з портфелем, тату! — невиспані Андрійкові очі світилися тією тихою золотою радістю, коли він мене довго не бачить і коли в нього є кілька днів або й тиждень побути зі мною.

Чорнявий чоловік з дощовими вусами сказав:

— Я — Молдплодоовощ, плечовий. Їду я з Києва на Кишинів, біля Виставки голосує ваш реб'яцьонок, шапка на голові, а мені ж по трасі...

З кімнати задзвонив телефон. Дзвонив директор.

— Степановичу, біда, — директор щось жував, не міг ніяк проковтнути, нарешті, проковтнув. — Я так і знав, я так і знав!..

— Що за біда? Тільки без емоцій.

— З «Мосфільму» телеграма: категорично і терміново вимагають полк. Ми всі строки прострочили

— Миколі Івановичу показували?

— Ще ні.

— І не здумайте.

— Як? Це ж офіційна телеграма! Буде скандал! І до того ж нас штрафонуть, як нам і не снилось! У нас — ні копійки. Я вже дав розпорядження готувати вагони для транспортування коней.

Так мені в цю хвилину захотілося порізати свого директора на дрібнюсінькі шматочки і викинути їх у лиман на підгодівлю бичкам. Я сказав:

— Поїдете у цих вагонах самі. Разом зі своїми заступниками. Не забудьте — беріть квитки тільки в один кінець.

Стало тихо. Потім у трубці пролунав постріл. Я поклав трубку на стіл і вийшов на кухню. Андрійко вже вмився і, притулившись до теплої грубки, уминав пиріжок.

— А небо вияснюється, — сказали помолоділі мої господарі. — Може, воно на сьогодні і проясниться, бо, як говорив один, чим чорт не шутить!

— А чого ж, можна. Бо дійсно, хто не жартує!

— Тату, дай і мені коня! — Андрійко вже встиг забрати на себе всю білу глину з грубки.

— А ким ти хочеш бути, синочку, козаком чи білогвардійцем?

— А ти хто? — примружив золоті очі мій побілений грубою нащадок.

— Твій тато — президент — козак, — і Ганна Андріївна ніжно обняла мене за плечі. Ніколи не обнімала. Сьогодні обняла, бо небо ж прояснюється!

— А як тебе кінь завоїть, Андрійку, та втече? — спитав Петро Семенович.

Андрій образився.

— Ви думаете, якщо я бачив коней лише на картинках та в кіно... Вам добре, що ви і тато вирости серед коней... Тату, от дай мені лише коня!

Я підняв зі столу трубку.

— Алло! Степановичу, де це ви пропали?

— Хто там у вас зранку стрілявся?

— Та лампочка впала зі столу і лопнула.

— Що ж це ви так необережно?

— Та купив учора лампочку на 220 вольт, бо в мене присліпувата і жовта, хотів було вкрутити, поклав на стіл... Ви, Степановичу, абсолютно невірно мене зрозуміли: я хотів сказати, чи давати розпорядження про підготовку товарняка для транспортування кавалерійського полку, чи давати, розумієте, да-ва-ти. По-моєму, я без вас, без вашої зі мною згоди ще ніколи...

— Добре. Люди снідають?

— Снідають. Я дав вказівку їдальню відкрити на дві години раніше: вареники з капустою, свіжі огірки, сметана, творог. Меню склав особисто. Калорійність.

— Дуже добре. «Швидкою Настею» ми забезпечені. Роботи не буде.

— Якою «Настею», як «не буде»?

— А те, що люди після вашого меню — вареників з капустою, свіжим огірком і молоком — не будуть вилазити з кушів, тримаючись обома руками за штани. А зверху грітиме довгождане сонечко.

— Ви що, справді?

— Ви снідаєте в хазяйки?

— Так.

— Жаль.

— О-о-ов, — заскреготав зубами директор, — послав же мені бог такого режисера! І за які такі гріхи мені таке показання!.. Сте-

пановичу, автобуси за масовкою пішли, самосвал за щербнем по-слав, актори на гримі, оператор, художник і генерал ідуть до вас...

Довго думало, боялось, роззиралось за хмарою по краях, але — зійшло. Вимоклі сільські собаки, що вже і забули, яке воно — те сонце, спершу завищали на нього не своїми голосами і поховалися хто де. Сонце зійшло хоч несміливо, якимсь боком, погну-те, рябе і несерйозне, але — зійшло. Було воно забите, затурка-не, видно, ішло воно здалеку до нас, горобці косо поглядали за ним над жоржинами: зійшло чи обманює, чи, може, знову впа-де у дощ?

— Якщо випогодиться, — з таким сонечком не навоюєш, — сказав Микола Іванович.

— Цього разу, Миколо Івановичу, ми його прив'яжемо! По-їхали на оборону!

Внизу, між обороною і кіньми біля струмка у долині білили чисті вимиті спини автобусів. З автобусів виходили робітники. Асистенти просили їх, щоб вони забирали з автобусів і свої аво-ськи з харчами, бо ці автобуси мали знову бігти в Одесу по нові партії. Робітники, очевидно, знали, що їхні заводи вже викона-ли план до Жовтневих свят, а тут через три дні і самі свята, а тут ще в кіно позніматись, байдики побити — настрої у робітників був незастояний і рухливий. Біля струмка з широких фанерних ящиків костюмери видавали їм білогвардійське обмундируван-ня, далі стояли ящики зі зброєю. Під'їздила своїм ходом і море-ходка, за нею з піснями — зранку! — теж своїм ходом наближа-лися і санаторники.

З-під брезентових дахів вийшов на розминку кавалерійський полк. Всі здивилися на його пружні високі ноги, на качанисті торси кавалеристів. Полк пішов шагом, потім риссю, перейшов на алюр... а де ж це мої коні? Досі сплять?

Я ще раз уточнив з піротехніками схему вибухів, де закласти димові шашки, як задимити автомобільне шосе. З Миколою Іва-новичем уточнили, де розставити рації, і я знову пішов на обо-рону.

На возах сиділо душ п'ятдесят, одягнених вже як треба, дя-дьків — вони приїхали з колгоспів вдосвіта — моє військо, мої воїни, козаки.

— Добрий ранок.

— Доброго здоров'я...

— Щось вас малувато...

— Та скільки вже є...

Я запитав директора:

— В чому справа?

— А ви спитайте своїх асистентів.

— Спитаю.

— Та не приїхало їх більше, от і все. Колгоспи не відпускають. Бачите, вони колгоспам самим треба, буряки на полях... домовлялись... От дисципліна! З такою дисципліною волам хвости...

— Справді, а де воли? — запитав я директора.

— А он пасуться.

— Де?

— А он...

— Де? Не бачу.

— Та он же за скіфською бабою.

За скіфською бабою на пригірку паслося двоє червоноостепової масті бичків з ріжками, як кулькові ручки.

— Хто їздив за ними в Молдавію?

— Мій заступник...

— Покличте його сюди.

— Та немає там інших волів! — зірвався директор. — Оце тільки такі і є! Де вам узяти в наш час степових круторогих!

Дядьки на возах засміялися.

Під затесаними, вкопаними в землю оборонними кілками зупинився «рафік» — приїхали артисти. Я пішов до артистів. Свіжі, виспані, неметушливі, вони вийшли з «рафіка» і ніжно дивилися на сонце, як на свого колегу.

— Добрий ранок, — сказав я. — Бачу, що сьогодні я вас гризти не стану, бо, сподіваюся, буде ні за що. Вправлюсь з масовкою, покажу вам мізансцени. Пізніше.

Настрій режисера — настрій актора: це вже закон. Якщо ти сам чимось роздратований, невдоволений, буркотливий, прискіпуєшся по дрібницях або, не дай бог, невпевнений в чомусь в собі — хана. Актори переймаються тобою миттєво, відразу ж, і тоді все розповзається, не слухається, тече самопливом, і зібрати його до купи, до цілого, воедино — майже неможливо.

— А де ж наша головна? — запитав я.

— В «рафіку». Плаче. У неї цієї ночі заболів зуб — і в неї спухла щока...

Я кинувся в «рафіку». Головна героїня і лікар, що робив їй якусь примочку до щоки, подивилися на мене ну такими навпроти со-

ння очима, ще мені стало жаль не тільки їх, а й себе... З такою щодокою зйомка була під загибеллю.

— Степановичу, — в дверях «рафіка» стояв оператор. — Вийди і глянь на лиман.

Це був не лиман. Це було щось інше. Я звук до сірого водяного полотнища, пришитого до сірого неба вдень і вночі дощами. Всі ці тижні і дні лиман лежав байдужий і німий в скупих і голих глиняних берегах, думаючи свою осінню думу... Сьогодні ж, тепер, в цю годину, під несміливим роззирканим сонцем внизу, під обороною, цвіло, горіло, займалося густо-червоним до найчистішого синього, тріпотіло бурштинове з малиновим і знову червоно-срібне, срібно-бузкове, агато-оранжеве фантастичне видиво, диво, марево, сон! Далекі глиняні береги, береги ближні, повітря, і дядьки на возах, і скіфські баби, і ми біля «рафіка» освітилися таким немислимим виграванням кольорів, що я, грішним ділом, подумав: варто було кваситись, жити, пріти під оцими дощами, аби побачити таке свято землі, води, неба і сонця!

— Камеру в вертоліт, — сказав я оператору. — В темпі, поки не пізно!

Через півтори години ми були в повітрі. У відкритому задньому люці з кінокамерою на ватяному матраці лежав оператор. Прив'язуватися оператору було вже ніколи, і я тримав його за ноги. Ми розвернулися над селом і полетіли на лиман... Лиману не було — лиман погас. Лиман був втрачений. Сонце застелили хмари. Ми розвернулися, і знову полетіли на село, і сіли на току. Вийшли з вертольота і знову поїхали на оборону. Мені здалося, що мій оператор за цей час трохи постарів.

На обороні було веселіше. «Денікінців» відвели на визначені їм позиції, і вони обідали. Я підїхав до них на тонвагені, виліз на нього, взяв мікрофон і розповів «денікінцям», про що наш фільм, про що в ньому йдеться і що саме вони мусять робити у фінальній битві нашого фільму.

Кавалерійський полк моїх поясенень не потребував, бо там був Микола Іванович. Я поїхав до своєї кінноти. Мої коники також обідали. Як завжди, вони або спали, або обідали. Дядьки на возах обідали вскладчину, позносили докупи все, що у кого було, розстелили на землі сіряки, посідали, запросили артистів і всіх, хто був на обороні, — я кинув оком: харчів дядьки з собою взяли, ну, мінімум як на місяць.

— Степановичу! — від глодових куців гукав художник. — Іди сюди, подивисься!

На посиланому щепенем, крутому, збігаючому вниз коридорі художник зі своїми асистентами поралися біля воза:

— Дивися, Степановичу! Ну, р-р-раз! — і віз, відпущений з їхніх рук, потарабанив вниз рівно по прямій. — Потім ми його підпалимо, ото буде красота! Пустимо таких десять шгук. І ковила буде в цілості і сохраннысті!

— Ковила ковилою, але дивись не подуши мені людей. Тут будуть бігти люди. І я разом з ними. А раптом якому возикові забagnetься на такій швидкості звернути вбік?

Художник задумався.

— Ти давай поки що, як завжди, думай, бо мені ніколи. Придумаєш — скажеш.

— Та що там думати? Ми ззаду вози підстрахуєм тонкими тросами!

— Щось ти сьогодні швидко мізкуєш, — сказав я на вухо художникові.

Мій головний художник фільму зім'яв губи, очі його сміялись: ми одне одного любили. І ми це знали.

Я пішов до кінокамери. Взяв мікрофон і наказав всім пригтовуватись до репетиції.

На небі було «молоко» — легкі марльові хмари. Не страшно. З таким хмарюванням ще можна миритись. Головна героїня показала мені шоку.

— Годиться! — сказав я і побачив, як у неї і в лікаря з плечей скотилась гора.

Перша, друга, третя і четверта репетиції пройшли нормально. Люди старались. Чутка про те, що ми стоїмо під дощами вже місяць, облетіла всіх і кожного, і люди старались. Хлопці з «мореходки» і солдати — ті були молоді, і їм було легше. А от робітники і мої дядьки — колгоспники — з незвички наповзались, нападались, набігались, що під кінець четвертої репетиції мало не вчинили бунт: до яких пір нас будуть ганять і ганять? Що ми — найнялися?! Я дав короткий годинний перепочинок і наказав всім підготуватись до зйомки: а раптом прорве «молоко», а раптом зглянеться над нами немилосердне світило хоча б на годиноньку, хоч на пів, і тоді — тоді ми на коні... Піротехніки потягнули шнури, «запікали» рації, гримери поправляють акторам грим, кавалерійський полк за горбом, моє військо у мене під боком... Я пішов одягатись для зйомки...

І тут пішов точний, акуратний, дисциплінований дощик. Спочатку дрібненький, непоказний, такий собі делікатно чиновни-

цький дощик, мовляв, пробачте, що йду, я піду-піду, та й перестану, бо мені ж треба їти, бо куди ж мені дітись... Я ненадовго.

Але раптом з півночі, від Києва, навалило хмарою так, що лиман почав чорніти в глибину, чорно згасати, срібні кулі застрибали по ньому з такою силою, що лиман застогнав від болю. Небесна сліпа вода кинулася на мою кінематографічну землю з такими обіймами, від яких навіть коням стало моторошно.

«Капець, — подумав я. — Амба».

Я сказав директору:

— На завтра зйомки не відміняти. На завтра у нас дійсно все готово. Отепер вже, нарешті, все готово!

На директора напала гикота.

Захурчали мотори, і ми всією своєю армadoю вирвалися на асфальт...

Коли я зайшов до кімнати — Андрійко спав на моєму ліжкові, на моїй подушці. На подушці була нова наволочка в червоних квітах, її пошила наша господиня, мабуть, сьогодні, щоб нам було веселіше. На столі під айстрами на білому ватманському папері чорнів фінал фільму. В кутку стояла рушниця. «Нічого собі, — зараз думає Люба, — той вусатий вояка вихилив вчора двісті грамів, казав, що сьогодні розплатиться... Казали-мазали...»

Де ж це мої господарі?.. наче поховалися... як тихо...

Задзвонив директор:

— Степановичу, щойно дзвонили з кінотеатру. Можна їхати. Будете дивитись?

— Добре. Їдемо.

— Ви самі чи з артистами?

— З ними. Без головної. У неї — зуб. А ви?

— Поперек схопило, не можу розігнутися.

— Що обіцяють на завтра?

— Боюсь вам сказати...

— А все-таки?

— Сонце, — у директора гикота посилилась.

— Випийте соди і — до завтра.

Кілька днів тому ми домовились з одеським широкоформатним кінотеатром про робочий перегляд нашого вже відзнятого матеріалу, і ось дзвінок. Добре, їдемо.

Набилось нас повний «Фантомас», душ сім чи вісім, всі в «ігрових» костюмах, в кожухах, — поїхали. Артисти давно хотіли вирватись в місто. Безвизне сидіння в глухій солоній лиманщи-

ні, незважаючи на багатющу риболовлю, артистам приїлося до-бряче. Впросився з нами і Жорин кореш Петро-одесит, майстер спорту з самбо, він знімався у нашому фільмі у тих епізодах, де треба було скинути воза з мосту у воду, зупинити коня на скаку однією рукою чи вибити плечем двері.

Приїхали. Вийшли. Зайшли в кінотеатр. Персонал кінотеатру злякався: один в один, не нижче метра вісімдесят, обкіптюжені лиманськими вітрами, шкіра та кістки, чорновусі, наче хто нам над губами поприбивав залізні чорні підкови, в довгополих сірих і коричневих лаганих кожухах, — не люди, а вовкодави. Директор кінотеатру, побачивши нас, аж впрів. Касирка і прибиральниці проводили нас поглядами, як неблагоннадійних суб'єктів. Навіть кіномеханіки, які вже бачили-перебачили всяких мастей Тарзанів, позвисали головами з балкона.

Посідали. Сіли. Сидимо. Минає п'ять хвилин. Десять. Чорніють наші вуса над кожухами.

— Що таке? — запитує директора.

— Зараз-зараз, — і директор кудись зникає.

Мої артисти повгинали голови. Нервово зиркають на біле широкоформатне поле екрана. Я знаю це почуття! Коли знімаєшся, коли ти в роботі, коли там дощ, вітер, болото, ніч, рев, — врешті, не думаєш, не знаєш, не відчуваєш себе: нічого тобі не болить, не пече, втоми нема! Коні падають під вечір з ніг від втоми, а ти — ні! Ще, аби краще, точніше, сильніше, виразніше, ще один дубль, п'ятий, десятый! Вночі ж, в готелі чи в хаті, ніч: все знову починається спочатку, але вві сні. І що найболючіше, що вві сні ти робиш незрівнянно краще, ніж ти робив перед кінокамерою в дійсності. Розплющуєш очі і думаєш: як же це так і чому?.. До телевізора — пізно, радіо мовчить, цокає лиш будильник, заведений на шосту ранку.

На мене хлопці не дивляться, наче завинили в чомусь, бояться, що зараз, як тільки погасне світло, я побачу збільшену у двадцять раз всю їхню недобросовісність і ледачість, похмуру акторську посередність, суєтність життя, автоматично перенесену в мистецтво, — на екрані видно все. Можна обдурити себе, режисера — екран не обдуриш. Єдиний, холодний, безкомпромісний, об'єктивний верховний суддя — екран.

Я дивлюсь на них, і на душі мені стає легше: я бачу, як хвилюються і переживають мої артисти, як ревно вони ставляться до свого, я сказав би, каторжного в цьому фільмі труда. Значить, я не помилився у них, слава богу! Але подивимося на екран...

Нарешті. Блимнула «засвітка», одна і друга, і тут і я потихеньку впрів...

Ми виходили з залу не так, як заходили. Я відчував, як десь глибоко у мені народилося нове життя. До цього перегляду я знав його туманно і неясно. Воно існувало в мені, але існувало якось розпорошено, продовгуватим таким собі хвостом комети, але зараз, тепер на цьому майже квадратному полі екрана воно сфокусувалося в цілісний живий організм. Те ж саме було написано і на обличчях моїх хлопців, не так, щоб уже відверто, бо вже не один приклад у їхньому акторському житті навчив їх приховувати і маскувати свої найкращі почуття та емоції. Вони лише дивилися на мене настороженими і вичікувальними очима, зате прибиральниці і касирка дивилися на них, як на молодих богів.

— А оце той, що за тим, отим-о довговусим у вогонь кинувся...

— А оце той чорновусий, що з конем з мосту у воду скочив, — показувала йодовим пальцем прибиральниця на Петра-самбіста — одесита. — Худе, а таке!

Петро, як і личить новій чорновусій кінозірці, повагом дістав сигарету і закурив.

Не лишився поза увагою і я:

— А оце той, та той, що найнижчий між ними, — тицькала прибиральниця на мене, — він ту чорняву дівчину сильно любить, вночі її цілував у степу над лиманом, та так же ловко, а бодай ти луснув!..

Директор кінотеатру пригостив нас карамелями, побажав нам всіляких-всяких-що-не-нас-най-най-най, ми сіли в «Фантомас», Жора дав переможний сигнал, і ми поїхали. Петро-самбіст — одесит — раптом згадав Купріна.

В цей час і в буденний вечір в «Гамбрінусі» було повно народу. Пиво з крана текло тонко і нудно, порожні бокали дном догори на чорному в жовтих рожах підносять жовто світилися під бурою рукою продавця. Черга була довгенька. Звиклими печальними очима черга подивилась на нас: ще одні колгоспники приїхали на чергову обласну нараду і зайшли після наради випити гамбрінусівського пива.

— Шеф, — сказав Петро Жориними словами, — ми підемо по криветки. Тут одна гагаузка на каблуках за рогом на Грецькій площі торгує криветками.

— Де?

— За рогом.

— Ідїть, тільки не барїться. Скоро їхати.

— Ми — миттю.

Жора з Петром помотались за криветками, я відійшов під стїну за столик, а хлопці лишилися в черзі. Як незвично було дивитись на них в цій міській атмосфері. Та вони і самі переступали з ноги на ногу, не знаючи, куди діти руки. Учорашні столичні розфуфирені актори — французькі галстуки, голландські костюми, англійські туфлі, сорочки польські: скинути б з них все закордонне — в чому б вони тоді zostалися? — тепер стоять у несвіжих кожухах, в ялових чоботях, тяжко очима поблискують, чорним вусом ведуть, спокійна незалежність, спокійне почуття власної гідності, — отак би й давно, подумав я.

Петро розгортає на столику газету з горою темнооранжевих криветок.

Наша черга підійшла до пивного крана, як там щось зчинилось: нова компанія побачила, що стоять такі собі смурні типи в кожухах і, як годиться, попхалась за пивом без черги. Мої хлопці було запротестували, але дворічне життя в степах між сільськими людьми відбилося і на них, бо їхній протест прозвучав якось по-селянському мляво і двозначно. Тоді один із компанїї, в голубих штанах і в прекрасно скроєному голубому плащі, вистрілив сигаретним бичком в обличчя одному із моїх хлопців. Петро самбіст ахнув: один стрибок, і Петро вже біля Голубого: він взяв його за комір, підняв, показав всім, всьому «Гамбрінусу», і посадив Голубого на прилавок, на бокали, що стояли догори дном на жовтих рожах.

Де не взявся міліціонер. І не один. А двоє. Навіть троє. Нас забрали і повели. Лишилися криветочки на столі. Довго, мабуть, ще сміявся «Гамбрінус». Вже на вулиці Жора щось пояснював міліціонерам, показував на наш задрипаний — штраф! — «Фантомас» з київським номером — нічого не допомогло. Єдине, що міліціонери скористувалися нашим заслуженим «Фантомасом», — вони понабивали у нього усіх нас, ще й самі влізли, посадили Жору за руль, і ми поїхали в районне відділення міліції.

В кімнаті відділення, окрім нас, вже сиділо кілька ханиг і ще один явний тип з заячою губою, який відразу ж не злюбив Петра, зняв черевик і пошпури в Петрові в обличчя. Петро зірвався з табуретки, але посковзнувся на паркеті і впав.

— Я ж те на БАМі носа крутив! — кричав Заяча Губа.

Петро враз прийшов до тями:

— Такого падла, як ти, на БАМі* близько нема. Таку нюхлядь, як ти, гад пересучений, свинство собаче, — ах!.. На БАМі? Я тобі дам БАМ! — і Петро пошпутив настільним календарем в Заячу Губу з таким свистом, аби той не відвернувся, було б я не знаю що.

Петро погубив нас. Нас повели. Очевидно, стригти.

— Каво ведьоте? — кричав Петро міліціонерові. — Ти ж у него, — показував Петро на мене, — пробачення попросиш. Сидно мені, як одеситу, сидно! Етот же чоловік міліонами вочаєт!

Тут міліціонер подивився на мене пильніше і сказав:

— Це мене не касається...

За годину ми їхали додому. До нашого «Фантомаса» прилучився ще один «Фантомасик» — міліцейський. Він їхав попереду і показував нам дорогу, щоб ми не заблудились.

На світанку мною щось підкинуло: я вийшов на подвір'я — небо, як на замовлення. Наче хто дав йому нарешті телеграму — у нас біда. Тужаві зорі дивилися тільки на мене. Посріблений зорями лиман дивився тільки на мене. Сподівання, надія, віра — тільки на мене. Я оглянувся: на порозі стояв босий Дмитрик з подушкою в руках і спав стоячи, голова його лежала на червоних квітах подушки. Я підняв Андрійка і відніс на ліжку.

— Тату, тату, — сонна Андрійкова рука в п'їтмі ловила мою шию.

Сонце зійшло сильно і яро. Вчорашня сіра важка далина пронизливо синьо замолоділа, жовті потойбічні лиманські береги світло відкрились далеко, в балках і вибалках відкрились червоні озера доспілого глуду, і залітали качки.

Як добре, коли нікому ні про що не треба нагадувати, перевіряти, підвищувати голос, коли ніхто не теліпається у тебе під ногами, вдаючи, що робить діло. Прекрасно, коли маєш справу з людьми обов'язковими і акуратними, совісними і не байдужими.

Так було цього щасливого золотого ранку. Масовка переодягалась, вибухи закладались, коні весело стригли вухами, артисти не балакали, ходили кожен окремо, ревно оберігаючи той дорогоцінний внутрішній стан, який ми називаємо творчістю і натхненням, ніхто потайки не в'язав і не лузав насіння, не скімлив, не позіхав, не нудив, не привласнював часу. Цього щасливого ранку всі слу-

* БАМ — Байкало-Амурська мігістраль.

жби працювали відмінно. Моїх колгоспників — козаків — на обороні було малувато, я попросив асистента, аби він спустився в долину, де переодягаються робітники, вистроїв їх у ряд, а я вже відберу з них п'ятдесят чоловік — таких, яких мені треба: мали бути літні люди з типово селянськими рисами. Асистент побіг:

Чийсь довгов'язий малий розхитував скіфську бабу. Я придивився: в сірій потертій гуні, в облізлій шапці-бирці, в австрійських черевиках з мідними зацібками на мене глипнув Андрійко.

— Ти чому тут, хто тебе так нарядив?

— Тату, дай мені коня!

— Так ти ж уб'єшся, шию скрутиш!

— Тату, дай мені коня, — Дмитрик мало не плакав.

— Вибирай, оно внизу моє військо...

— Якого захочу?

— Якого захочеш.

— А як мені не дадуть? Казати, що ти сказав?

— Кажі, що я сказав...

З Миколою Івановичем ми зійшли в долину до струмка, де переодягались на денікінців робітники. Там стояла машина Миколи Івановича, нею він мав їхати долиною за пагорб до кавалерійського полку. Микола Іванович був сьогодні при всіх регаліях, — сонце в небі! Жовтневі свята через два дні! — Микола Іванович сяяв, і сяяли суцільним золотом суцільні ордени і медалі.

Асистент шиковав робітників в одну шеренгу. Коли ми порівнялися з ними, ті робітники, які воювали в цю війну, і ті, які воювали і в громадянську, побачивши бойового генерала, взяли йому «під козирую». Микола Іванович козирнув їм у відповідь. Обличчя робітників і генерала світилися незнайомою мені урочистістю, незнайомим мені хвилюванням. Микола Іванович ішов, наче приймав парад. Тремтіла біля скронь добра сотня рук. Я зупинився, як зачарований. Але в мене було мало часу, я випередив генерала і, вдивляючись в обличчя робітників, швидко говорив асистентові:

— Оцей, оцей, оцей, цей...

Робітники дивилися на мене, як на божевільного: якийсь чоловік у кожусі на голе тіло, в полотняних штанях, босий, підскакує на будячках перед шеренгою і висмикує з шеренги того, хто йому раптом сподобався! А за ним мовчечки покиває головою заслужений генерал!.. В пом'ятій денікінській формі на лівому

фланзі стояв рядовий Яковенко — Йодль, стояв і дивився собі під ноги.

А сонечко припікало.

Ми вирішили знімати двома кінокамерами одночасно. Боялися ми дуже браку плівки, хоча і по плівці ми були у перевитратах, але, зібравши таку силу-силенну народу, кавалерії, техніки, возів, — ризикувати зараз було ні до чого.

Я спитав оператора:

— Ризикнем без репетиції? З нальоту. На свіжі сили. Увага! Всім приготуватися до зйомки! — наказав я по мікрофону.

Запищали рації, задиміли шашки від степу і від шосе, випро-сталися артисти.

— Кавалерія, по конях! Козаки — за вози! Денікінська піхота — на позиції! Артисти — на свої місця! Увага: всім робити і виконувати точнісінько так, як це ми з вами робили вчора. Все. Через десять хвилин починаємо. Команда буде для всіх одна: червона ракета. Відбій — дві зелені ракети.

Я відклав мікрофон, подивився на оператора, подивився на артистів, роззувся, взяв шаблю і побіг у долину до своєї кінноти, до свого коня.

Волгою трохи трясло, я почухав її за вухами, терновим оком вона глянула на мене і наче заспокоїлася. Я скочив у сідло і махнув шаблею — в сонячнім небі лопнула червона ракета.

Почалось. Все ожило, забігало, заходило, заморгало очима, вихопились дими і вогні, заклацали сухими зубами гвинтівки і кулемети, гарикнуло вибухом у лимані, кожух на мені став гарячим, блиснули коси в руках мого війська, шаблі, серпи, ціпи і сулиці, і я повів своє військо в атаку.

Побігли ми з Волгою на перших порах, я сказав би, ну, так собі. Задні дивилися на передніх, а передні — ні куеш, ні мелеш. Я став потихеньку шабелькою підганяти Волгу, і Волга наче зрозуміла, чого я від неї вимагаю, в її ногах наче проснулася давня предківська швидкість і відвага. Але цього спогаду Волзі вистачило ненадовго, бо, як тільки з-за пагорба вихопився і кинувся на нас кавалерійський полк і гримнули з-під землі вибухи, Волга так хвицьонула задніми ногами, що я злетів над нею, як птах, і впав перед дезертирними очима свого утікаючого війська — а треба було ж перемагати!.. Треба було ж перемагати!.. Козацьке війцсько моє тікало з усіх своїх ніг, де в нього і швидкість взялася!

Спочатку коні бігли, присідаючи на зади, і вершники, згадуючи бога, зсувалися їм на хвості. Потім мої коні побігли якось

боком, наче їх задувало вітром, а вже коли гримнула нова серія вибухів, вони рвонули хто куди... Петро-самбіст — одесит — лежав на траві поруч мене і обнімав рукою правою свою руку ліву:

— Японський бог!

Ловили коней добрих півдня, ловили їх по ярах і лісосмугах, за кущами глоду і на трасі. Тим часом, не гаючи часу, я почав знімати рукопашний бій на обороні. Тут діло пішло організовано і живо. Після кожного дубля і мої козаки, і «денікінці» задирали голови на сонце — сонечко світило! І ми починали знову. Знову і знову. З дишлем в руках я і сам набігався добряче, б'ючись з «денікінцями» то на возах, то за возами. Все було б нічого, якби не баранці — підсохлі на сонці, вони заганялися у мої босі ноги і пекли, наче я бігав по тліючому багатті, навіть «денікінці» жаліли мене:

— Та взуйтеся!

А підпалені вози котилися! Як по нотах!

Після обіду ми пролетіли над обороною вертольотом, над своїми головами, вибухами і димами, пролетіли туди і сюди, познімали лиман — не той дорогоцінний вчорашній лиман, що блиснув нам дивовижним святом і погас, — а синій, втихомирений, невиразний, — нехай буде! Та нехай буде. Нехай. Про запас.

Я сказав директору:

— Дайте мені мосфільмівську телеграму.

Директор поліз в кишеню, в його кишені задзеленчали копійки.

Зловлена і приведена до наметів моя кіннота обідала: не так щоб їла, як пила воду. Волга, побачивши мене, потупила над вівсом свої тернові очі.

Щоб довго не говорити, скажу: ходили ми в атаки, доки не зайшло сонце. З мого війська був толк, як з козла молока. Як я вже не просив його, не підганяв, не бив, — нуль. Мертво. Пас. Тікають, бояться.

Люди валилися з ніг. Я дав «відбій». Подякував. Побажав на добраніч і — до завтра.

Сонце сіло. Я взувся і роззувся, бо ноги в чоботях кипіли... Нікого не було. Люди поїхали, коні попадали спати. З чобітьми в руках я ще походив по тихій «обороні» поміж возами і гарбами, під очима скіфських баб. Жора замірював у «Фантомаса» мало.

— Жоро, поїхали додому.

Жора дав мені огірка, і я його з'їв. Ми поїхали додому.

— Жоро, я наче вивихнув руку в плечі. З такою рукою завтра шаблею довго не намагаюся.

Жора сказав:

— Шеф, шкода, що ви не лівша. А от в Японії діти з першого класу вчать писати обома руками. А ще був такий Северин Наливайко, у тисяча п'ятсот дев'яносто якомусь там році, так той рубав з обох рук... Я оце тільки що, коли ви ходили, включив телевізор на «Клуб кінопутішествій» і попав на зебр. Як вони гарно бігають! Я навіть чув, як у них в животах трюхикає!.. Не те, що наше військо...

Жора вкинув у рот папіросу:

— Шеф, ви тільки не переживайте...

Ми поїхали додому. На порозі Андрійко не стояв, стоячи не спав, і я не відносив його на квіти. Я зайшов у кімнату: на столі під айстрами на білому ватманському папері, підклавши під голову шапку-бирку, мій Андрійко тонко висвистував носом.

З коридора захурчав холодильник, і Ганна Андріївна в корзиною яблук в руках на порозі спитала мене:

— А чого це ви босі? От горе!

— Босий. Ноги набив. А що, — я глянув на Андрійка, — оце хуркало, як прийшло, так і отак-о?

— Отак-о.

— Спить, і все?

Я переніс Андрійка на ліжко, сонний-сонний, але шапку-бирку свою він не забув, автоматично стис її рукою і поплив з нею в медові краї...

— Вставай, страна огромная, вставай на смертний бой... — літня кухня була завалена кавунами. За кавунами сиділи Петро Семенович, Микола Іванович, артисти і ще якийсь чоловік з дерев'яною ногою.

— Туман яро-ом, туман до-олиною...

— Чого це ви все навпрошки співаєте! — Ганна Андріївна підвела мене за руку до столу. Всі встали. Мені стало незручно, і я продовжив пісню:

— За дощами нічого не ви-и-дно...

— Видно, Степановичу! — сказав Микола Іванович і посадив мене поруч. — Вашу кінноту завтра розбавимо кількома моїми кіньми, і от ви побачите, що буде! Буде що треба.

— Добре, Миколо Івановичу. Спробуємо. А звідки стільки кавунів?

Над розкряними кавунами підвівся незнайомий мені чоловік і простягнув руку:

— Дід Василь. А по-вуличному — Гугенот. А це мої кавуни. Я — сторож на баштані. Стою, дивлюся згори, як ви бігаєте цілісінський день, та дай, думаю, завезу тому чоловікові кавунчика...

— Ой на горі вогонь горить, а в долині козак лежить... — затягнув я, потискуючи дідову Гугенотову руку. Настрій невідомо чому у мене раптом піднявся, наче фінальну битву ми вже зняли і вона була у нас в кишені...

Коли ми з дідом Гугенотом вийшли до його коня, — на коні сидів півень і кукурікав, наче сказився...

Вранці ми знову пішли в атаку. Мої коні наче переродилися. Ні вибухи, ні дими не лякали їх. Коли із-за пагорба на нас вихопився кавалерійський полк — мої коні-коняги кинулися його кусати. Але полк — є полк. На те він професіонал, і він мав також зуби. Гризня почалася. Я вже бив Волгу по морді, затуляв полою кожуха її очі — Волга здуріла і носилася, як тороплена, а за нею затято хропли запінені бойовою піною такі ж, як вона, — моє тельбухате військо!

Чи то військо за минулу ніч щось передумало у своїх вчорашніх згانبлених головах і змовилось між собою, чи в кожного з них індивідуально проснулося почуття гідності, чи, може, воно телепатично відчуло нашу вчорашню вечірню розмову з Миколою Івановичем, що ми хочемо його розбавити кавалерійськими представниками, — битва закипіла смертельна. Я кілька разів махнув шаблею про відбій, але піротехнік за димами не бачив мого сигналу, зелені ракети не з'являлись. Тоді, скільки було сил, я закричав «денікінцям»:

— Розвертайтесь! Тікайте! Тікайте! — і показав їм шаблею на пагорб.

«Денікінці» розвернулись і перейшли в галоп. Тут моє військо відстало і захекано перейшло на крок. Його ніздрі понапинались, як вітрила. Я розвернув Волгу до своїх вершників: наче цілі всі, наче поранених не було... А нехай тобі... От тобі і колгоспно-радгоспні бідоннофуражні коники!..

— Тату, ну як, як було?! — на рябому присадкуватому конику сидів мій закіптюжений довгов'язий нащадок і гладив свого коника шаблею по шиї.

— Їдь сюди!

Андрійко підїхав. Підїхав до нього і я. Дещо сказав. Андрійко вхнюпився і насунув бирку на очі.

— Ти, тату, сам казав, щоб я сказав, щоб дали мені коника...

Стремлена на Андрійковім коні якийсь дивак підтягнув так, що Андрійкові коліна доходили йому до підборіддя.

Я пішов під гору до кінокамери. Руку в плечі ломило, рука відвалювалась.

Оператор показав на кінокамеру і сказав:

— Якщо у нас все було нормально, то все буде нормально. Битва була грандіозна. Я, Степановичу, чесно, і не думав.

Я взяв мікрофон і наказав:

— Всім приготуватися до зйомки!

І ми знову пішли в атаку. Цього разу збісився вже кавалерійський полк. Скачучи по Європі на її кінематографічних вівсах, полк свідомо відчув, що престиж його валиться в змаганні з важкопузими недолугими співвітчизниками, і його заїло, і він вдався об моє військо. Моє військо покотилося.

Не кіно, а справжня війна, подумав я. Я махнув шаблею, піротехнік побачив — дві зелені ракети.

Але — що таке? — від баштану на горбі, з горба, дивлячись на мою поразку, піднявши над головою косу, б'ючи коня своєю дерев'яною ногою, рушив-кинувся в бій дід Гугенот. На його косі теліпався мишій чи пирій.

— Денді!!! — кричав дід Гугенот. — Ви — Революцію бити??? — і дід Гугенот зі своєю тонкою блискучою косою рвонув на «денікінців», бачу, голови полетять, бачу, дід не в собі, бачу...

— Діду!!!

Я зловив Гугенота за його дерев'яну ногу, кінь поволік мене по землі, подер на мені все, що було, моя шабля зігнулась, — дід обійняв мене і заплакав...

З-за лиману з пологого вогкого неба просвічувало темно-виноградне сонце. На дощ.

Від Києва, з того боку, навалило хмарою. Один бік хмари світився чорним, а другий ще чорнішим. Ми знову пішли в атаку. Коні під нами, і мої, і кавалерійські, заозирались на небо — і на наших людських і конячих очах небо, земля і лиман стали гаснути. Ми вже всі були темно-сіро-іржаві між вибухами на вітрі...

Все. Битву знято. Кіноплівка поїхала в Київ на проявлення. Нам лишилося кілька днів чекати. Бо все ще могло бути. Що ж, почекаєм...

Попалені, потрощені вози, відкинуті вибухами обгорілі ко-

леса, настовбурчені борони на глодових кущах, тліючі френчі і шинелі, перевернені бочки з піском і камінням, уламки, осколки, шматки — дорога і мила картина! Побачимо, як воно буде на екрані...

Актори наче не йшли, не сиділи і не стояли: оглушені вибухами, набігані, накричані, обдерті, вони дивилися один на одного і не впізнавали, наче існували вони вже в якомусь іншому вимірі. Піхота, тягнучи гвинтівки по землі, пленталась до піротехніків і костюмерів...

Жора досушив на сковорідці порох, вкинув у «Фантомас» каїстру, вклав рушниці, і ми заїхали за Миколою Івановичем. Поїхали вечеряти в чайну до Люби.

Сиділи мовчки. Говорити не хотілось. Сиділи, і все. Зрідка у мене за плечима сипало морозом.

Наш «Фантомас» відвойовував у дороги життєвий простір, ревів, стогнав, хекав, харчав, харапудився, хрипнув і знову хрип. Від Миколи Івановича густо пахло «Шипром», і він під цей запах почав згадувати Бреслау, де він тоді тодішнім своїм кавалерійським полком на вокзалі захопив два танкових ешелони. Там його колупнуло в плече і груди, і його вивозили з бою лежачим на коні на двох сідлах, що його очі бачили лише небо. Колупнуло Миколу Івановича добряче, кавалеристи віддавали кров у медсанбаті своєму полковникові — Героєм і генералом він став через ніч.

— Лис! — випалив Жора і зупинив «Фантомас».

Край дороги в маслиновій посадці на трьох лапах стояло лисеня, дивилося на нас, не тікало і просило, видно, чогось попоїсти. Лисеня, здалося, простягло б і третю лапу для жебання, як колись простягнуло б четверту. На двох же лапах стояти воно ще не навчилося, лише мордочку витягнуло рудою пілоткою з коричневим носом-зірочкою і шепотіло Жорі від маслин:

— Подайте, зими ради, в цю руду пілоточку, що вам ваша душа звелить.

Жора гигикнув:

— Дивіться, просить! А ей-бо, просить! А шістнадцятого калібра ти не хотіло?

— Не хотіло... — відвернуло мордочку лисеня, підвело очі на порожні сорочі гнівда в маслинах і пострибало делікатно назустріч ночі кудись собі далі.

— Ах, лисяча твоя голодранція! — проговорив йому Жора, закурив, і стартер зашкварчав під його ногою.

Біля чайної двоє випряжених тельбухачок гризли з воза буряки: Микола Іванович подивився на конячок, на мене і посміхнувся.

Ми зайшли в чайну. Пальма розцвіла, побачивши нас, особливо Жору. Жора відразу ж і сів біля неї, капітально поклав на стіл лікті, гойднув над сільничкою носом:

— У Туркменії сіль дрібніша. І пісок не такий. Одне: як ті верблюди оті кактуси їдять?

Люби не було. Може, десь вийшла? Біля прилавка заводські хлопці наливали пиво.

— Гляньте на їхні плечі, — сказав я Миколі Івановичу. — На Олімпійських іграх такі плечі і то не часто побачиш. А тут на тобі: в захлюпаних таких собі надлиманських Стрижаках при якомусь такому собі захеканому цукровому заводові — такі плечі!

Хлопці ніжно тримали білі пивні бокали, бокали біліли кульбабами в їхніх горіхових пальцях, підпливали до темних степових губ, і хлопці ставали у чергу знову. В пролізах між їхніми плечима щось забіліло, проскочив краєчок ока, і я побачив Любу. Обличчя без марлі, якась наче вища...

Микола Іванович скинув плащ-накидку, почепив на вішак, блиснули ордени і медалі... Хлопці один за одним повернули голови в наш бік. Подивилась на нас і Люба, наче впізнала мене.

До нас від кухні заспішив білий-пребілий чоловік: руки, як тісто, обличчя — перина. На перині різались дві чорненькі щілини — там мали бути очі.

— Добрий вечір, — забасила Снігова Людина. — Директор чайної. Іду, розумієте, вчора додому, дивлюсь: самоскид з буряками вривається колесом біля мого будинку в мур, а в мурі — осине гніздо! Так шофер в самосвалі в кабіні, а я йду без кабіни. Оси на кого? На мене. На руку, на морду налетіли всі скопом, навіть зі своїми дітьми, кусають, ще й кричать:

— А ти не знав, що у нас попереду зима! — і Снігова Людина засміялася. — З святом вас, з наступаючим! Курячих пупків хочете?

Микола Іванович реготав, таким я його не бачив. Директор подибав на кухню, Жора пішов до «Фантомаса» по каністру з вином.

І ось Жора вже ставить під стіл каністру, директор несе білу емальовану миску з горою смажених курячих пупків.

Всі вчотирьох беремося за вечерю.

Коли за прилавком Люба лишилася сама, я підійшов до неї.

— Добрий вечір, — сказав я. — Ви мене пізнаєте? Я приніс борг. Вибачайте — раніше не міг.

— А хто це вам вус обсмалив?

— Де? Який вус?

— А ось гляньте, — Люба подала мені дзеркальце.

— Справді, обсмалений...

— І брови.

— Справді, і брови... а чому ж мені про це ніхто нічого не сказав? — я оглянувся на Миколу Івановича і Жору.

— А от цього я вже не знаю, — сказала Люба і додала: — Не віддавайте мені боргу, а краще підвезіть мене додому. Я відпросилася в директора. Мій брат в армію йде. Я поспішаю.

Люба жила далеко. І вибита буряковозами вулиця, і мокра темінь, і курячі пупки давалися нашому «Фантомасові» на цей раз важкувато. Жора загальмував: у жовто-водянистому світлі фар посеред дороги в калюжі по бороду блимала бузковими очима сіра козяча голова. Навколо калюжі, недобре поглядаючи на оточену козу, обтріпувались задрипані собаки.

— Та це ж наша Зойка! — вигукнула Люба. — Як не припнеш — одірветься. Що не посадиш — об'їсть, не росте!

Жора посигналив, Зойка рвонулась з калюжі в темінь, собаки за нею.

— Ото де світиться, отам ми живем. Наша хата крайня від степу, — сказала Люба. — А може, зайдете? Ще не пізно. Вілько в армію йде. І свята. Батьки будуть раді.

— Ні, дякуємо. Нам пора. А то начальство стружку зніме, — показав я на Миколу Івановича.

— Ну, тоді до побачення. Спасибі.

— Любо, а ви часом ніколи не були в Києві?

— А чого ж? Я там вчилася в кулінарному. До побачення.

Ми проїхали трохи вперед, Жора пошукав твердого, і ми розвернулись. Від Любиної хвіртки на дорогу вибіг голий до пояса чоловік і підняв руки, — то був Любин батько.

Ми сиділи навколо груші посеред нової хати. Хата вже мала білі черепашикові стіни, мала вікна і двері, і лише крокви сходилися вгору до груші.

— Ви вже звиняйте, — казав нам Любин батько, Іван Тимофійович. — Дощу сьогодні наче нема, і ми сіли не в старій хаті, а в новій. І хоча оно воно ще небо над головою і груша посередині — та хай уже буде. Прошу, вгощайтесь. — Іван Тимофійо-

вич показав на стіл. Микола Іванович зняв плащ-палатку, і люди за столами під грушею, побачивши генерала, якось принишкли. Незручно стало і генералові. Наша господиня, Любина мама, прошепотіла Івану Тимофійовичу: — Та ти б пішов одягнувся.

Іван Тимофійович сказав:

— А ти дай спершу людей пригостити. Зараз піду, ви нас звиняйте, ми тут усі по-домашньому.

— А чого ж, — сказав Микола Іванович, — що тут такого! А де ваш солдат?

З-під виноградного листя висунувся клаповухий Вілько, покліпав на генерала рудими віями, постояв і сів.

— А де тут солдат у цьому домі? — від хвіртки подвір'ям на коні їхав Гугенот. Мокра дідова Гугенотова дерев'яна нога стирчала з ночі на світло, а сам дід Гугенот, однією рукою притримуючи перехняблений мішок з кавунами, другою докурюючи сигарету, сказав:

— А може, солдат та pomoже дідові кавуни з коня зняти?

Вілько підвівся з-під нависаючого виноградного листя, обійшов генерала і між старою і новою хатами пробіг до діда. Біля діда вже крутився найменший Любин братик Сашко Іванович. Гугенот царствено зліз з коня, цокнув дерев'яною ногою об подвір'я, пошпурив нею упалу грушку і, золотіючи на вітрі, підняв над собою Сашка Івановича:

— А чого у тебе на руці такий палець синій?

Сашко сміявся угорі на дідових руках.

— Каменем сьогодні прибив! — сказала наша господиня і поцілувала діда в щоку. — Проходьте, тату.

— Сідайте, тату, — сказав Іван Тимофійович, взяв діда Гугенота під руку і повів під грушу до столу.

— А чому дощ не йде? — спитав в небо відкритий рот Сашка Івановича.

— А ти сильно за ним скучив? — спитав Іван Тимофійович.

— Оце, тату, наші гості: генерал, шофер і, не знаю, як вас величати...

— Та просто собі чоловік, — сказав дід Гугенот. — Хіба це так важно? Чоловік, та й усе. Любо, а внеси-но бринзи. Щось мені після кавунів та бринзи захотілося. Доброго здоров'я, — сказав усім дід. — З наступаючими!

Люба підійшла до діда, білий халат її спалахнув ще більше, поцілувала діда швидко і тремко, наче було їй незручно, похапцем і побігла в стару хату по бринзу.

Зашелестівши грушу, вітер стих. Іван Тимофійович з прилиплим до спини грушевим листком щось тихо розказував Миколі Івановичу. Він говорив:

— Дзвонять. Підбігаю. Хто такий? Я. Ти? Я. Приїзди. Чим? Чим, питаю, — позаду Волга. Приїзди — розстріляю. Я кажу: ваш наказ не виконую: одбиваюсь. Приїздіть самі і розстріляйте мене тут на місці А я не можу, бо відбиваюсь, мені ніколи...

Малиновий жар сигарети прописав ніч і десь упав під жоржинами. Іван Тимофійович продовжував:

— Ото війна!.. Сидиш під Сталінградом, зуби від мін випадають, а бігти ж то треба до Берліна... Врубали ми цю стометровку, оглянулись — сиві...

Потім ми заспівали. Дід Гугенот першим, за ним Іван Тимофійович, Микола Іванович, Сашко Іванович, Жора і я. Побравшись за руки навколо груші, ми стояли і співали «Цвіте терен»...

Ох, як він зацвів!..

Дід Гугенот чомусь в генеральському картузі, Іван Тимофійович у моєму кожусі, Сашко Іванович у дідовій куфайці.

Лише Люба а мамою не співали. Вони стояли за грушею, в світлотіні, і дивилися на нас якимись далекими прощальними очима... Микола Іванович обійняв грушу і заплакав.

Синьо спали у лимані білі нічні хмари. По той бік лиману стояла молода осіння темінь. З неї виглядало чиєсь далеке незадулене вікно.

ПЕРЕСЯДКА

Де я тобі був? Не пригадую де, але в Москві мене тоді не було. Батьки ж мої вже після жнив зібралися в гості до мого старшого брата в Мурманськ. Збиралися вони вже яке літо, та якось не виходило: то те, то се, то щось іще, словом, тільки й того, що збиралися. Та й дорога: де наша хата з шовковицею на подвір'ї, а де Полярне коло з Мурманськом і моїм братом?

Найбільше цієї дороги побоювався батько. Не те що боявся, а наче соромився чогось: це ж треба їхати, а в чому? А раптом там люди не такі і не в нашому ходять? і говорять не по-нашому, а по-їхньому ми не вмієм...

— Скажеш, не по-нашому! А по-якому? — сердилася мати. — А ходять у городському, ну то й що?

Батько зітхав, підіймав і опускав плечі, брав віника і йшов у сарай змитати з верстака стружку.

А мати вже розійшлася, а мати вже розходилася:

— Ще коли хлопець з фронту прийшов і як з дому поїхав — ти у нього хоч раз був? Не був. А в нього вже двоє своїх дітей до школи ходять, і чи не вони твої внуки, а ти їхній дід? А в тебе ще один син он учобу кінчає — ти в цього хоч раз був? Не був.

— Так Коля ж писав...

— Що Коля писав? Що зараз його у Москві нема, ну то й що? А раніше, а в ті роки? Геть мені і не говори, і не балакай! Бери коли кабана, і збираймося. Поїдете з нами, Насте?

— А чого ж, а чого ж, — розпустила пір'ячко наша сусідка тітка Настя Козорізіха, бо дуже вже любиляла, коли моя мати та батька шпетить. — І Москву zarazом побачимо, може, я там синьки до хати куплю, а чого ж?..

Батько заколов кабана, і ось вони втрьох у Москві. Поки мати з тіткою Настею пішли взнавати, як доїхати до Мурман-

ська, батько лишився на вокзалі стерегти чемодани. В хромових чоботях, у темно-синьому шевйотовому галіфе, в темному, довгополому, ще свайбовому своєму пальті з гудзиками в два ряди і з хлястиком на спині, у новому білому літньому капелюсі з дірочками, купленому мамою в Котовську, де вони зробили першу пересядку з поїзда на поїзд, батько насторожено поглядав на столичних людей, — ох і народу! ох і народу! — і вже хотів було перенести ці свої два саморобні зелені чемодани під вокзальну стіну, щоб ніхто на них не нашттовхнувся та не порвав штанину чи панчошу, та подумав: а як раптом прийде мати з тіткою Настею, а його на місці нема, ще візьмуть і заблудяться?

Батько крадькома відійшов од чемоданів трохи вбік, наче ці чемодани були не його: бо хіба не стид? Приїхав чоловік у Москву, став у Москві посеред людей, розчепірів ноги і стереже чемодани? Стид. Стид і страм.

Батько якось винувато блищав на людей своїми чорними очима, вуха його взялися жаром, що наче аж з дірочок його нового капелюха пішов легенький туманець. А тут, як на його голову, звідкілясь узявся міліціонер з білим свистком на шнурку на грудях, подивився на чемодани, зігнувся, наче понюхав їх, і крикнув:

— Граждане, чий груз? Граждане, я питаю: чий чимодани?

«Невже потекла? — подумав батько. — Невже розлилася?..»

Батько згорів. Відвернувшись від міліціонера голову і став намацувати в кишені папіроси, намацав, але рука в кишеню чомусь не лізла, не вдавалося їй ніяк залізти в кишеню по ті папіроси... Міліціонер підозріливо глянув на батька, а батько тим часом помітив морозивницю з лотком і прилаштувався в хвіст невеличкої черги, наче по морозиво.

Міліціонер ще раз нагнувся до чемоданів, кашлянувшись біля них і, не розгинаючись, кинув спідлоба погляд на замаскованого батька. Батько ніби й не бачив його, стояв собі в черзі, тільки вуха взялися жаром ще більше.

Міліціонер розігнувшись, підійшов до батька, взяв під козирок і, не зводячи з батька вимогливих очей, засюркотів у свисток:

— Гражданин, ваш груз?

— Що? — якось болісно, винувато і разом з тим, наче нічого не розуміючи, спитав батько.

— Я вас іще раз запитую: чимодани ваші чи ні?

— Які? Оті? — облесливо посміхнувся до міліціонера батько, і від тої своєї облесливої посмішки йому стало гидко, аж знудило... Та ще непоголений, і двох зубів у роті нема — ну, чим тобі не рецидивіст?

— Ваші документи!

Батько вийшов з поріділої черги і тихим, постарілим, знищеним голосом спитав:

— Які документи? Ви що...

— Тоді пройдемо у відділ, — і міліціонер взяв батька за лікоть.

Батько впрів, а язик наче зсохся, став бляшаним і мертвим — на батька дивилася Москва!

— Так в яку ще міліцію? У мене ж тут жінка, скоро прийде, і чемодани...

— Так вони ваші чи ні? — напосідав міліціонер.

— Та мовби наші... а що? Хіба не видно, що наші...

— Документи!

Розпухлою, наче її покусали бджоли, рукою батько розстебнув пальто, під пальтом розстебнув піджака і став намацувати внутрішню кишеню. Та внутрішня його під піджаком кишеня, пришта мамою для документів і грошей, була на шпильці, і там, під піджаком, неслухняними пальцями батько ніяк ту шпильку не міг відколоти. Приречено дивлячись на міліціонера, він уже пробував відколоти її і так і сяк, та головка шпильки з пальців вислизала, хоч ти що хоч... Це насторожило міліціонера ще більше, і, пильно дивлячись в сиве неголене батькове обличчя, в чорну беззубу дірку його пошерхлого рота, він з притиском запитав:

— Що ви там шукаєте?

— Та не шукаю, шпильку відщібнути не можу, гляньте, — батько відкинув борт піджака і показав міліціонерові шпильку.

— Поможіть.

Міліціонер обережно відстебнув шпильку, і батько дістав з кишені паспорт і довідку з колгоспу. Міліціонер вивчив паспорт і довідку, звірив їх і сказав:

— Щось знайома мені ця фамілія... Десь я її вже чув...

— Та оце до сина в Мурманське в гості зібрались, і в нас тут у Москві пересядка... А що фамілія наша вам знайома, то може бути, бо тут, у Москві, у нас ще один син, Коля, середній, в інститут ходить, то, може, ви з ним де і знакомі, він і по годах та-

кий, як ви... і з лица схожий на вас... — вже брехав кирпатову міліціонерові батько, наче батько не знав: у мене ж ніс його, батьків, — рівний.

— Коля, кажете, Коля... — пожував нижню губу міліціонер. — Ні, такого кадра не знаю, хоч фамілія мені наче і знайома... Москва, папаша, — це вам не ваше село, де всіх знаєш наперечот, Москва — це, папаша, столиця, і якщо всіх у столиці будеш у голові держать, то і сірої речовини в мозгах не хватить. Вам ясно, папаша?

— Ясно, ясно, — заметушився з винуватою посмішкою батько, і від цих солоденьких слів його знову занудило, добре, що з учорашнього вечора нічого не їв, та і як ти будеш розкладатися з тою їжею у вагоні при людях?

— Забирайте свої чимодани і поставте їх отам, під стіною, а не посеред вокзалу у людей під ногами. Тут люди ходять. Не положено. — Міліціонер подивився на чемодани ще раз, потягнув носом, апчихнув, хитренько засміявся, відкозиряв і пішов.

Батько витер рукавом обличчя, голосно передихнув, прокашлявся і вже весело і вільно глянув на продавщицю з лотком, на празниковий столичний люд, — всі біжать, все біжить, бо столиця! — подивився на горобців під склепінням вокзалу, — і вони, мабуть, води хочуть! — і рушив до гадючих своїх чемоданів.

Аж тут і мати з тіткою Настею біжать мокрі, розпашілі, — одягнені ж на Північний полюс! — з порціями морозива в липких руках.

— Чого так довго? — перемигнувся, чорною тучею глянув батько.

— Довго? Та хіба ми довго? Ми поки того міліціонера знайшли, та розпитали, та за морозивом трохи пристояли, — лагідно говорила мати, бо відчула: щось уже скоїлося.

— З рук тече, мокрі!.. Тьху! — батько подивився, куди б це його плюнути, але плюнути не було де, і він розпалювався дужче.

— Я що, за сторожа у Москву приїхав? Ще, може, й вас стерегти, щоб не вкрали? Та ви, ради бога, хоч не їжте, не жеріть при людях! Маринки...

— Чого ти, чого ти? — говорила мати, а сама вже не знала, куди те морозиво подіти. — Поки ми того міліціонера найшли та спитали... а він і каже: їдьте, каже, автобусом на Ярославсь-

кий, там сьогодні ввечері ваш поїзд, а як не сядете на цей, то там ще один буде вранці, вдосвіта, я, каже, знаю, бо сам я з-під Мурманського родом... такий привітний міліціонер...

— Міліціонер, міліціонер! — вибухнув батько. — Ви дня прожити не можете без міліціонерів!.. І ходять, вештаються, їдять, як з голодного краю! Он на вас вже люди зглядаються і сміються! — Батько вхопив чемодани, аж ручки на них зарипіли.

— Куди йти? Куди, питаю, йти, чи мені ще тут чипіти, поки ви обидві та наїстесь?!

Мати скоренько сховала руку з морозивом за спину, а тітка Настя, вже як справжня московська городянка, защебетала:

— І чого це ви, Степане Миколайовичу, наче зранку не на ту ногу стали? Всі люди їдять і не ховаються, і ми їмо, і ми як люди... А кисленьке ж і, як на те пішло, не таке й дороге...

Батько не витримав, відійшов до смітника і плюнув, плюнув, наче вистрілив...

До Ярославського вокзалу їхали мовчки. Мати й тітка Настя сіли, а батько з чемоданами став у задку, опутив голову на груди, бо голова впиралася в автобусний верх. В нагрітому, розмореному автобусі від чемоданів пішов часниковий дух домашньої ковбаси на вишневім димку й залоскотав пасажиром ніздрі. Навіть водій оглянувся на того сухого довгополого дядька над чемоданами в задку, подумав: «Куркуль, куркуляка», — і погнав автобус до мосту, на Москва-ріку.

Слабка до сну тітка Настя хутенько закуняла, мати дивилась у вікно, коли з харчової, на колінах, сумки вилізла, видно, ще їхня, домашня, сільська муха і, не гаючи часу, перелетіла на мамине солодке від морозива підборіддя. Мати відмахнула її рукою, муха пересіла на липку губу тітки Насті. Мати змахнула муху і з тітки, муха понишпорилася по автобусу, але нікого підходяще солодкого для себе не знайшла і знову повернулася на тітку Настю. Мама нагнала її знову і оглянулася на батька: бачить чи ні, бо як побачить, що вона ще мух в автобусі у Москві ганяє, то буде...

Та батько, внувшись собі під ноги, наче дримав про людське око, хоча в голові гуло: «Це ж треба так?.. Це ж треба так?.. Тепер ніколи, ні за які гроші, ні за які золоті гори, хоч би тобі їх даром давали, не поїду!.. А як він свиснув у білий свисток — ваші, громадян, документи!.. Проїдемо, громадян, у міліцію...»

Батькові стало аж млосно, він зняв з лисини капелюха, прикрив ним розпашіле обличчя і крізь ті капелюхові дірочки глянув на автобусних людей, чи на нього ніхто не дивиться, не говорить німо очима, ось він, той беззубий з двома чемоданами, що буцімто до сина через Москву їде, знаємо, чого він через Москву, Москви він не бачив!..

Крізь дірочку капелюха батько помітив, як мати раптом припала лобом до вікна, аж трохи встала, протерла рукавом і без того чисте скло, розгублено оглянулася на людей і знову влипла в шибку. «Шо таке? Шо вона там побачила?» — подумав батько і, зігнувшись у колінах, присів і собі глянути у вікно.

— Станьте! Станьте! — закричала мати і через перелякану спросоння тітку Настю вузьким автобусним проходом, збиваючи об сидіння ноги, підбігла до водія:

— Станьте!

Водій скісним поглядом прошив цю пришелепкувату бабу, але змовчав. Тоді мати через голови стривожених людей загукала до батька:

— Стьопо, Стьопо, там он наш Коля в солдатському, солдатом на мосту стоїть... Станьте!

Батько за сьогоднішній день згорів ще раз. Зате водій, почувши від матері слово «солдат», видно, донедавна сам був таким, вже примирливіше глянув на матір і сказав:

— Зупинка за мостом. Ви що, правил не знаєте? — Мати поправила зсунуту на плече верхню сіру хустку, і ту, під нею, тонку жовтеньку і вже без галасу, тихо, слухняно підійшла до батька і так само тихо сказала:

— Зараз сходимо... Коля з автоматом за вікном стоїть... Бери чемодани...

В батьковій душі щось жалібно застогнало, і він, жаліючи і себе, і маму, і Москву, сказав:

— Сходимо-сходимо, зараз сходимо...

По людях в автобусі пробіг пошепт. Автобус став, зупинився. Першою вийшла мати, за нею з чемоданами батько і з мухою над головою тітка Настя.

Мати сказала:

— Ач, як протаскав, щоб тобі добра не було: не міг на мосту стати?.. Ходім.

— Куди ходім? Назад? Вертатися? Не можу, я геть не можу! Ой, ноги, ой, і ноги... І де ви, Зіно, там свого Колю побачили?

— Побачите зараз і ви. Стъпо, пішли.

— Ой, як болить, ой, як ломить... у попереку стріляє, мабуть, у вагоні протягло...

— Чого ви морщитесь? — сказала тітці моя мати. — Не хочете йти, то станьте тут і постійте, не зима ж, постережете наші чемодани, а ми туди й назад.

— А чого це я і з якої радості буду стерегти ваші чемодани? А як йти, то всім разом, купую.

Батько мовчав, та все-таки мимоволі кидав оком на перехожих, шукав військових і про всяк випадок серед них і мене з автоматом, — раптом мати не помилилась?

І ось вони утръох чимчикують назад до мосту, попереду аж біжить мати, за нею посопує батько з веселими, пудів на п'ять, чемоданами, за батьком з рідною мушкою на медовім підборідді вальцем притоптує тітка Настя... Почався міст, і на ньому, припнута дротами до перил, зависочіла якась картина. Мати добігла до неї, підвела на якусь мить охоплені сумнівом очі, та вже через ту саму мить нетерпляче стала підкликати рукою батька: чорний від бою, у касці, в плащ-накидці, я стояв на руїнах Берліна і прямо дивився на маму...

Підійшов батько, глухо опустив на міст чемодани, глянув на матір, на мене, глянув, не впізнав і сказав:

— Ну, то й що?

— Як, ну то й що?! Ти що — Колю не взнаєш?

— Де? — спитав батько і оглянувся, глянув навіть на білий теплоходик під мостом унизу на воді. — Де? Шо ти таке городиш?

А мати вже йшла до іншого фотю, до того мене, де я обнімав якусь дівчину, і вона обнімала мене, і люди бігли від землянок...

— А йдїть-но сюди, йдїть сюди!.. Тут ще не такі, — загукала мати.

Батько знову взявся за чемодани, а тітка Настя, випереджаючи батька і перехожих, — щоб і вони чули! — затуркотїла до мами:

— Біжимо, біжимо... ми осьдечки, біжимо до нашого Колі, бо який же він молодий та гарний! Як намальований!

Батька скривило від тих її слів, бо люди столичні, а особливо ті, що були старші і не дуже поспїшали, попіднімали голови й собі, і навколо матері з тіткою налип гурток цікавих. Батько проминув цей гурт, і маму, і тітку, і пройшов повз мене з чемоданами далі, наче це був не його син, — бо зараз почнуть розпитува-

ти, а що ти їм скажеш, що? — і став з чемоданами по мосту далі і тільки став, як знову зустрівся очима зі мною, вже третім, тільки цей його, третій, Коля цього разу лежав у бинтах на столі в медсанбаті...

А тітка Настя тим часом допалася до моєї дівчини:

— Ну, що ж... ну, що ж... славненька... нічого... тільки шия гола і руки, і губи навацькані... А спідниця, а кофта... бач, як виприндилася. Ви думаєте, Зіно, що то він її обнімає взасправжки? Та де! Та то він тільки так з нею грається... Еге ж, що нарощне? І я так думаю...

В тітки Насті росте у селі племінниця Ганя, ніжна і тиха, як літній мак, ми навіть часом пописували одне одному листи, правда, з кожним роком коротші...

— Я не скажу, що моя Ганя краща за цю, але й не гірша... Ану прочитайте, я не бачу, прочитайте, Зіно, отам унизу, що воно там написано, чи вона вже йому жінка, чи то тільки так, для кіна?

— А якщо й для кіна, то хіба що? — легко відповіла моя мати.

Тітка Настя змахнула з підборіддя на Москву-ріку муху і сказала:

— Ти диви — і в Москві мухи! А щоб вас сказь забрала!.. — І тут вона якось дивно притихла, аж наче згорбилась, якась глибока образа чи несправедливість прокинулася в ній, накопила на неї гіркою хвилею, бо, ледь розтуляючи губи, вона проговорила:

— То оце, виходить, начебто і є ваш Коля?.. Хоч трохи наче і схожий... похожий наче і лобом, і очима... хіба я кажу, що не схожий?.. Я цього не кажу... Але ж, але ж... — І тітка Настя враз спалахнула, душа її темно проти чогось запротестувала. — Ні, а вбийте мене — не Коля!.. Не Коля — і все, хоч ріжте мене!..

Тітка вже уявила собі, як вона буде розказувати в селі про моїх матір з батьком, як вони бігали по Москві, по всіх вокзалах аж до Мурманська, хапали людей за поли та тягнули їх подивитися на їхнього розпанілого сина, коли вийшло, що то був не він, що він, їхній син, був лише схожий на того артиста при Кремлі у Москві з автоматом, що грає в кіно... Тітка Настя ще хотіла додати мамі: «Хіба я не пам'ятаю вашого Колі, як він бігав з шлейкою через плече, вічно зашмарканий, бо з річки не вилазив, та садки обносив з такими ж вуркаганями, як і сам, спасу від них не було, та всякі безстидні наколки на руках і ногах робив, та ящиками патрони з наганами по горищах ховав, міліція прихо-

дила? — приходила, посадити хотіли — було! — та як із школи в колгосп до тракторів тікав, та...»

— А де це кіно йде і де його можна побачити? — спитала моя мати молоденьких кавалера і баришню, спитала саме їх, бо вони, ці молоденькі, переходячи від афіші до афіші, говорили одне до одного пошепки.

Баришня глянула на нову мамину куфайку, на валянки, хоча й не дуже нові, зате давно вже не в чунях, а в нових лавочних блискучих калошах, і сказала:

— Та що ви, бабушка, що ви! Ми самі на цей фільм не можемо квитків дістати!

— Ви нам тільки скажіть, де воно йде і як нам туди заїхати? — весело і разом з тим якимось таємничче запитала мати, мовляв, це для вас тих квитків немає, а нам даром дадуть, ще й за руку проведуть, це ми тільки так, з вигляду колгоспні маринки...

Поки молоденькі розказували і показували руками мамі дорогу, батько зрозумів, що треба вертатися до автобуса...

— А з автобуса пересядете на трамвай, а там трамваем до Цветного бульвару, а на бульварі і є кінотеатр «Мир»...

Батько зняв із штанів шкіряного, широкого, з якірною бляхою, матроського, мурманського, братового пояса, перев'язав ним під ручками чемодани і завдав їх собі на плече...

Як тільки зійшли з трамвая і стали на тротуарі перед кінотеатром, батькові полегшало: хоча і тут народу, як на вокзалі, але тут люди не бігли, не жували, не лізли за пазуху по гроші, тут ходили попідруки, і від жінок пахло духами, наче кожна в ридикулі носила по пучечку м'яти, і всі геть-чисто були при часах... А з фронту кінотеатру і на передній стіні... за всі інститутські мої роки батько не бачив, мабуть, мене стільки, як тут за один день у Москві!

— Ти, Стьопо, десь тут з чемоданами притулися, постій, тільки далеко не відходь, а ми підемо та все узнаємо, — сказала мати, зняла з голови верхню теплу хустку зимову, взяла її під пахву і лишилася в тонкій літній жовтій. — Ходімте, Насте.

І вони поважно пішли до високих скляних дверей кінотеатру.

«Притулися, постій, далеко не відходь, аби ми тебе не шукали... Та щоб я ще коли з вами обома та з вашими чемоданами!.. А пропади воно все пропадем!» Стоячи на тротуарі з чемоданами через плече, пік батько раків і шукав очима місця, де б це його заховатися. Але де тут його заховаєшся, коли все видно, як у

степу?.. Батько завмер: він почув, як з нього помаленьку зсуваються його безпоясні штани, з'їжджають, просто-таки падають, а підтягти їх, то треба лізти під пальто, під піджак і там уже підтягувати, і то при людях? Батько вдихнув глибше повітря і випнув на повну котушку свій тонкошкірий, худий живіт — не помагає, злізають! Доведеться підтягувати... Не будеш же стояти у Москві з чемоданами через плече і штанами нижче колін?! Батько відвернувся до трамвая, впхнув руки у кишені пальта і, щось ніби там шукаючи, став їх підтягувати — не виходить!.. Пальто грубе, цупке, з довоєнного ще сукна, та й підкладка на повсті...

Його знову кинуло в жар, та тут він помітив, як двоє робочих винесли з кінотеатру на дерев'яному синьому щиті ще одного мене з гранатою в руці, зіперли той щит на фронтонну білу стіну, зачепили зверху за кільця мотузками, а самі десь пішли — по драбину чи молоток, хто їх знає. Між тим щитом зі мною і стіною зробилася така собі халабуда, така собі затишна, наче собача будка. Отуди-то і кинувся ховатися батько. Найперше, що він зробив, це зняв з плеча чемодани, тісно приставив їх один до одного, словом, зробив собі таку лавку, відв'язав з ручок пояса, потім сів, скинув пальто, прикрив ним коліна і нишком став підперізуватись... З того боку щита мовчало, лише шаруділо підшвами об асфальт, а потім і забалакало. Хтось із кимось засперечався, яка це в мене граната в руці: протитанкова чи проста?.. Тут в батьковій схованці-халабуді десь взявся вітер, а з того боку заговорили голосніше:

— Ви щось чуєте?

— Чую.

— І я чую... Наче домашньою ковбаскою від солдатика пахне...

— Точно. Саме нею, домашньою з часником... Що б це могло бути?

— Ви про кольорову музику чули?

— Аяке. Чув і читав: у Казані якісь інженери винайшли.

— Так це, мабуть, придумали в кіно вже і запах: фарби такі, домішаєш у фарби запах, приміром, домашньої ковбаси з часником, і ось вам будь ласка — біжить солдат з гранатою на німецький танк, а від нього пахне землею, де він виріс!

— Ностальгія — діло велике!..

Похиливши на груди голову, батько смирно сидів по цей бік

мене на чемоданах і думав: які все-таки люди дурні, хоча і грамотні... А про себе подумав таке: не хватало мені, щоб я у Москві ще фокусником заделався: раптом прийде міліціонер, питає, хто я і звідки, витягне до цих перед афішею людей і скаже: оце того артиста, що з гранатою біжить, оце його батько з домашньою ковбасою на чемоданах за афішею сидить, сидить і підкурює сина часниковим запахом, щоб вам, дорогі товариші, смачно пахло і щоб ви на кіно його сина перли, як вівці...

Батько вже лаяв себе, як це він міг вскочити в таке діло, і тепер кидав очима, як би непомітно вибратися звідси, бо якщо справді надійде міліціонер і якщо навіть не додумається спитати про ковбасу, то все одно запитає: а чого це ви, товаришу, від людей за афішею ховаєтесь, та на чіїх, пробачте, сидите чемоданах, і що там у них? Пройдемо в міліцію...

Раптом щит гойднувся й поплив на мотузках вгору на стіну, і мій батько опинився віч-на-віч перед спангеліченими людьми — люди ошелешено дивилися на цього новоявленого артиста, і він кліпав на них, і всім стало ніяково і ще якимось, і не знаючи, куди подітися, — ганьба і сором! — батько ні з того ні з сього раптом став перевзуватись: натис носком одного чобота на підбор другого, стягнув чобіт з ноги, наче той чобіт муляв, і задерев'янілими пальцями став перемотувати онучу... На виручку з'явилася тітка Настя: побігала-пошукала своїми спритними очками і, вгледівши батька, засокоріла до нього, наче прийшла на іменини:

— Ну й син же у вас, Степане Миколайовичу, ну й син! Всі стіни ним обклеєні, і музика грає... Ідїть, там вас Зіна жде. Як зайдете в двері, то одразу по праву руку, де Колю на карточках продають, там вона вас і жде, а я тут вже пристою — постережу, будете мені могорича ставити...

А мати? Мати все взнала і розпитала, де які каси і з якого боку у зал заходять, в якому ряду звідки краще видно, накупила листівок «з Колею про Колине кіно», та що з того — над зачиненими касами висіло: «На серпень місяць цього, 1960 року всі квитки продано. Адміністрація».

Збоку від кас, де на дверях було вибито «Адміністратор», крутилось трохи людей, більше військових, і один за одним переходя входи́ли у ті двері. «Начальство», — подумала мати, і коли знадвору на цибатих, лелечих ногах несміливо видибав батько, мати йому сказала:

— Швах наше діло, Стьопо. Ти бачиш, що там написано, — на місяць... Бери і стань он під тими дверима, де люди тирляться, в тих дверях, видно, сидить начальство, зайди туди і скажи; так і так їдемо в Мурманське, ми проїздом, а тут наш син в кіно-театрі іде! І ще скажи, не забудь, що у нас увечері поїзд.

— Та, може б, ти, Зіно, пішла сама, у тебе воно якось краще вийде, — зам'явся батько. — Та і в животі у мене щось розбурчалось, ще почують...

— Не розбурчалось і не почують! Ти що думаєш, начальство голодним не буває? Іди-іди, у тебе паспорт, покажеш паспорт, а якщо не повірять, скажеш: ось вам наша фамілія, у паспорті все записано.

Батько тихо зітхнув, переступив з ноги на ногу, подихав — чи добре підперезався, і, мов сирота, якось скривджено пішов до дверей, до начальства. Біля дверей він ще раз оглянувся на матір, взяв капелюха, постукав і обережно зазирнув у двері.

За сірим столиком, за чорним грімкотливим телефоном, перед батьком сидів коричневий з лиця, довгоносий і худий чоловік і те й робив, що однією рукою хапався за серце, а другою за телефон. Він миттю піднімав трубку і миттю кидав її на важелі знову. Очі його були зажмурені і сіренькі, як зубна щіточка, вуса ходили на губі під носом, наче вони того носа чистили.

Батько стояв-стояв, а потім легенько кахикнув. Коричневий чоловік відкинувся на спинку стільця, примружив тітчині Настині спритні очі і якийсь час непорушно дивився на батькові чоботи, наче ті йому приснилися.

— Ху-х, — нарешті стомлено видихнув він і спитав, — ну?

— Та я... та оце ми з жінкою... здрастуйте...

— Ну?

— Тут наш син... проїздом... у Мурманське... ми хотіли...

— Га? Ви що, знущаетесь з мене? Ви що, прийшли добивати мене? Я руським язиком вас питаю — добивати?! Який ще поїзд, який син, яке ще таке Мурманське? Я ж не вокзал, розумієте, я не вокзал, дедушка!

— Та я не так сказав, не так у мене получилось, — замимрив украй знічений, мокрий батько, — я хотів сказати, що наш син тут йде, а в нас з жінкою якраз пересядка і поїзд увечері...

Коричневий задихнувся, під вухами у нього посиніло, і вуса під носом наче присіли. Кволою рукою він налив з графина води, вижлуктив повну склянку і звернувся до батька знову:

— Ви що, курите?! Ви сюди з сигаретою?

— Та ні, що ви... Я ж наче сьогодні ще і не курив... Я тільки про сина прийшов спитати... жінка каже: піді спитай... Коля наш тут у вас на всіх плакатах артистом, солдатом тут у вас...

— Який Коля? Яким солдатом? Де?

— Та у вас, ось. — І батько показав капелюхом на стіну, де з червоно-синьої глянцевої афіші «Союзекспортфільм» я переможно дивився від Бранденбурзьких воріт на батька і на Коричневого і наче ждав, чим воно все скінчиться.

Коричневий встав, підійшов до афіші, пильно придивився до мене, наче вперше ту афішу побачив, потім перевів темний погляд на батька і тяжко спитав:

— Ви хто — Довженко?

— Хто-хто? — не зрозумів батько.

— Я руським язиком вас питаю, ви хто — Довженко?

— Та наче ні, не Довженко... фамілія моя друга...

— Так от, щоб ви, дедушка, знали і зарубайте собі на носі — цей артист, як ви кажете, ваш Коля, — це син Довженка, прийомний син великого Довженка, так що не морочте мені голови і — кругом, шагом марш!

— Так фамілія ж... — ще ледь упирався батько.

— Яка фамілія, де? Що ви мені забуваєте баки?!

— Та он же, внизу, написана. — і батько почав по складах читати: — В го-лов-ній ро-о-лі Ні-ні-ко-лай...

Батько заморився, губи його не слухались, і він уже від себе проговорив:

— А далі наша фамілія, точ-в-точ, як ось і в паспорті...

Батько дістав з піджака паспорт, розгорнув на тому місці, де була його фотокартка, теж у військовому, в гімнастерці, тільки без погон і пілотки, і показав Коричневому:

— Це я, а оце, — батько погортав паспорт, — а оце тут записані наші діти: старший у Мурманському живе, а це ось Коля і двоє менших — син і дочка...

Коричневий узяв паспорт, почистив під носом щіточкою з вусів, а потім, ще недовіжливо глипаючи на батька, промуркотів:

— Так не Довженка... не Довженка... а що ж уся Москва гуде — син самого Довженка!.. Так цей артист, виходить, ваш син?.. — розчаровано протягнув Коричневий. — Да-а-а... хто ж це таку пушку пустив?..

Він ще раз налив з графина води, випив, глянув на мене і на батька і раптом, наче та вода змастила у ньому щось всередині, вигукнув:

— Так він, значить, ваш! З народу! Син трудового народу!

— А чий же? — посміхнувся очима батько. — От біда!

— Та вас, дедушка, мало на руках носить, за такого сина! — урочисто напиндючився Коричневий. — Сідайте, отець, сідайте. Тепер просто так я вас від нас не відпущу! Курите? Куріть! Ось попільничка і — я до ваших послуг.

Телефон на столі розривався. Коричневий цього разу підняв його і підніс до вуха. Слухав-слухав, а потім, розтягуючи, як гуму, слова, заговорив:

— Вибачте, вибачте, зараз не можу... подзвоніть мені будь ласка, пізніше... так, так... у мене зараз на прийомі батько головного героя фільму... так що вибачте... буду дуже радий... — І він обережно поклав трубку. Потім підняв на батька враз затверділі очі, наче забив у батьків лоб два гвіздки, і сказав:

— Маршал.

Коричневий замислено сів на свій стілець, потарабанив пальцями по столу і додав:

— Квиточка для жінки просить... такі-то, батюшка, наші діла... такі-то...

«Все, — подумав батько. — Раз сам маршал на Колю просить, що тут уже говорити...»

— Але щось придумаємо! — вийшов із задуми Коричневий. — Тупик тупиком, але з кожного тупика є вихід: вам скільки квитків, отець?

— Троє нас... та ми можемо і постояти...

— Як це постояти? Стояти? Ні-і! Такі дорогі гості — і щоб на ногах? Де ви бачили? Зараз щось придумаємо, — і він розклав перед собою якийсь розкреслений на квадрати аркуш і заворушив над ним вусами: — Тут забито, і тут забито, тут нема, а тут... і тут нема, а тут... що у нас тут? і тут забито — нема, глухо... А коли у вас поїзд?

— Сьогодні увечері, і вдосвіта один є...

— Тоді це вже друга музика...

Коричневий знову вхняпився в аркуш, довго щось кумекав, почісував щіточкою носа і нарешті знайшов:

— Можу вам дати на двадцять два нуль-нуль три місця на приставних у проході стільцях. Підходить?

— Підходить! — зрадів уже посірілий батько. — Як не підходить!

— На двадцять два нуль-нуль, на останній сеанс... у нас на цьому сеансі мають бути туристи, англійці і західні німці, та раптом хто на пробку наступить, ви розумієте мене, та, може, не прийде, тоді нам з вами, отець, і приставних стільців не треба... Ждемо! Жду! — Коричневий встав, потиснув батькові руку і на прощання сказав: — Ще раз спасибі, отець, за сина. Вручаю вам на трьох чоловік контрамарку з печаттю і жду вас без десяти десять біля оцих дверей.

Не встиг батько причинити двері, як перед ним стали мамині очі:

— Ну, що там, як? І чого ти мокрий такий, з вух капле, наче купався?..

— Не скупаєшся! Тут не скупаєшся! — новим, якимось глухим, осіннім голосом, наче здалеку і переможно проговорив батько. — Я б уже наче щось з'їв або десь присів... На — диви!

І він недбало віддав матері контрамарку з виглядом, от що, мовляв, може зробить чоловік, коли він з паспортом, в капелюсі і в пальті. Не те, що ви, куфайчані маринки, двох слів докупи зв'язати не вмієте...

— І місця, хоч і приставні, зате сидячі... З німцями будемо сидіть!

— З ким? З німцями? Де?

— Де! В залі!.. А зразу, що було зразу... Заходжу я в кабінет, а він, як і полагается, сидить за столом і, не спитавши, хто я і що, як понесе, як покотить!.. Ні в яку, де там!.. Нема, каже, нема і не буде, і ні на ранок, і ні на вечір, і ні на коли... А тут йому ще сам лічно міністр оборони дзвоне і мало не плаче, каже: так і так, жінка вдома смерті жде, при смерті, значить, лежить, то чи не можна для неї хоч одного квиточка, хоч під стіною в куточку, Христом-богом прошу, я вже вам зверху накину... А він міністрові тихо, спокійно, але твердо: нікак нет, товаришу міністр, пробачте, але нема... може, після Нового року...

— Ти, Стьопо, вже як брешеш, то брешти в одне: жінка вдома при смерті лежить, встати не годна, а він для неї квиточок просить!

— А ти думала як? Так вона ж не чия-небудь жінка, а жінка воєнного, він їй вже не просто чоловік, а чоловік воєнний міністр:

прикаже — і все, прикаже — і вона бистро на ноги скоче, як миленька, був би лише квиток!

— Ну, ходімо, ходімо, там наша Настя біля чемоданів уже, мабуть, вчамріла, сидячи, — пішла попереду мати, і блискучі її, нові на валянках калощі засміялися зайчиками по стінах фойе.

— Ні, ти, Зіно, слухай далі! Він мені, значить, після міністра каже: отакі пироги, чоловіче добрий, давай через ліве плече кругом і шагом марш. Та я тут у кишеньку, та за паспорт, та під ніс йому тільки — тиць! Читайте, кажу, товаришу адміністратор, коли ви такі грамотні, читайте, руським чи не руським язиком тут написано — чия фамілія? У паспорті і на картинках, де син, я вас руським язиком запитую, фамілія сходиться чи ні? Він як прочитав, та як побілів, та до мене: де ж ви, Степане Миколайовичу, раніше були, що мовчали? Чом телеграму з дороги не вдарили або хоч написали! А я йому: та не хотів вас телеграмою безпокоїть, та й подумав, що, може, ви у відпустці, скажімо, чи де...

— Ти, Стьопо, як захочеш, то кругом пройдеши і свого доб'єшся, — похвалила батька мати. — От тільки якби ти трохи сміливіший був та не так боявся...

— Я — сміливіший? Я — боявся? — Батько аж зупинився. — Це ти про німців? А коли я їх боявся, ти мені можеш сказати чи ні?! А що тепер з ними в одному залі сидить... Ну, то й що? Мені з ними дітей не хрестить. Приїхали — хай сидять. Вони тепер наші гості.

— Гості, гості — вся с... в корості...

— Зіно, ти ж у Москві, — знітився батько... — Ох, у тебе ж і язичок...

— Ціп-ціп-ціп-ці-і-і-іп! — скликала курей тітка Настя. З недоїденим пиріжком у руці на коліні вона сиділа на чемоданах і раз по раз біла головою поклони.

— Баришня, вставайте, — полоскотала контрамаркою тітку Настю під носом мати. — Прочухуйтесь і вставайте!

«І в Москві своїх курей кличе, а бодай вони тобі виздыхали всі до одної!» — подумав батько і відвернувся дивитися на трамваї.

Тітка Настя прокліпнула свої павутинні від сну очі, повела важкою, глиняною головою і злякалася:

— Ой божечку, де я? Що? Хто? Наче щось горить! Гвалт, рятуйте!

— Нічого не горить, Насте, це вам шмаляні кури сняться. А шмаляні кури — до празника, свято якесь буде! Прочухуйтеся, Насте, і гляньте, що у мене в руці!..

«Прийомний син якогось Довженка... — думав про себе батько. — Коли це він став йому прийомним і як?.. От же люди, а ще грамотні!..» Але мамі про все це батько не сказав ні слова.

На Ярославському вокзалі батько здав чемодани у камеру схову і наче народився, наче йому розвиднілося: руки легкі і вільні, ніби нічого ніколи й не носили!.. А міліціонери? Тепер нехай собі ходять, що мені до них, а їм до мене? Квитки закомпостовано на вдосвіта, вагон п'ятнадцятий, місце — де сядеш, сядемо, бо хто ж удосвіта, в таку рань, буде вставати їхати на Полярне коло? Та ніхто! Бо в городських людей і діти по городах живуть, і справді, чого б то їм пертися на те коло?

Батько наміняв дрібною міді, і поки мати з тіткою поваландали десь по магазинах чи по базарах, — якщо ті базари у Москві взагалі є, бо столиця ж! — став на вокзалі при будоцці з червоним морсом, — такий же добрий і пити дається! — склянка за склянкою, ковток за ковтком пив би і пив, якби продавщиця не витріщила на нього очі. Але попросив налити ще склянку, ще поколов тим морсом у носі та й пішов прогулюватися поволеньки по вокзалу, засунувши руки за хлястик, як пан.

А підлога ж яка на вокзалі! Не інакше, як з мармуру — біла, в зелених хвилях і завтовшки не менш, мабуть, як на три пальці, бо скільки ж людей на собі переносить вдень і вночі — не дешева, видно, підлога, а що вже тоді говорити про стіни? А годинник? Батько підвів очі на годинник, на його золоті метрові стрілки і став наслухати, цокає він чи ні, чи так без цокання і йде?.. За довгу годинникову стрілку вчепився лапкою горобчик, наче хотів її зупинити, вчепився і кричить-цвірінькає з усієї сили... Та хай собі цвірінькає, нехай зупиняє...

— Охо-хо... — почув за спиною батько і оглянувся.

На зеленій хвилі над такими ж двома, як і його, саморобними, тільки сірими чемоданами стояв задиханий, маленький, як хлопчик, дідок і стріпував від втоми руками. В грудях у нього сопіло, і з його білих волохатих зморщок дивилися жалібні очі. З носа у нього вискочила маленька срібна бульбашка, настромила на волосину вуса і так само жалібно лопнула. Дідок, видно, від свого носа такого не чекав, бо хутенько нагнув гороб'ячу голову по-

між ноги і заходився терти носа кулачком, зиркаючи на людей і на батька зляканими очима.

— Дядьку, — сказав батько. — Давайте я вам трохи підсоблю. Мені зараз робити нічого, то ви скажіть, куди нести?

— Та мені ось тільки за оці двері, до автобуса, на автобус і тільки, — зашемкотів волохатий дідок. — Син не прийшов, бо, знамо, на зміні... Охо-хо...

Батько взявся за чемодани, — еге, нічого собі натоптав старий! — і за дідком, за дідком попід касами і будочкою з морсом виніс ті чемодани на привокзальну площу.

— От, — сказав батько. — Чи, може, ще далі? Але щоб не далеко, бо я тут доріг не знаю.

— Тут, тут, далі не треба! От і спасибічки вам, бо руки у мене стали чогось не ті. А оце вам, пожалуйте, на пивце, — і дідок десь наче аж з бороди дістав батькові вологого, складеного вдвоє карбованця.

— Та ви що, дядьку, за що? — і батько майже бігом кинувся від дідка до вокзалу.

Кинувся та наскочив, просто-таки вискочив на цього, як його, на Мумумкала!

Мумумкало — батькових літ чоловік, але поголений, з жалібними, як і в дідка, теж наче поголеними, чистими очима, відразу ж завітрячив перед батьковим носом розпареними руками-крабами і так замумумкав, щось показуючи на мигах і штрикаючи пальцем у вокзал, що батько нічого не второпав. Але щоб знайти якусь спільну мову, батько і собі вдавня до своїх уже мигів: розвів перед Мумумкалом руки, мовляв, нічого не розумію... Тоді Мумумкало схопив його за рукав і потягнув до афішної тумби, де на Лемешева і Козловського була обіперта висока залізна сітка від ліжка, а біля неї стояли ще дві нікельовані, з голубими головками спинки.

— Му-му-му-му-м-м! — стрельнув Мумумкало пальцем на сітку і спинки, потім розстебнув свого зеленого, з орденськими планками кітеля, вихопив звідкись з-під підтяжки червоненьку книжечку, махнув нею на вокзал і затупотів ногами: — Му-му-му-му-у-у!..

Від Мумумкала пахло дікалоном, просто-таки як від якогось полковника...

І ось вони вже біжать у вокзал на перон до електрички: попереду з двома перев'язаними спинками через плече надікалоне-

ний Мумумкало, а позаду за ним, зігнувшись та задерши голову, аби кого не збити, з залізною сіткою на спині біжить батько.

В дверях електрички сітка за щось зачепилася, і поки батько борсався з нею в дверях і нарешті пропхався в тамбур, — двері за ним раптом зачинилися. Електричка дала гудок і рушила. Батько — вмер. Скинувши сітку під ноги щасливо-му Мумумкалу, побілілими пальцями він вчепився в двері, аби відтягнути їх і вискочити на перон, доки електричка не набрала ще ходу, але двері не піддавалися і не піддалися. Електричка дала ще один гудок, і за сірим, у жовтих патьоках вікном батько побачив, як прощається з ним Москва.

«Доносився», — подумав батько, і більше нічого не подумав.

Мумумкало знову потягнув його за рукав і затупотів ногами об цокітливу підлогу: «Му-му-у-у-у!» Мовляв, їдемо! Все в порядку!

Потім він любовно погладив сітку, підняв угору великого пальця: м-м-м! — і тицьнув батькові трояка. Батько відвів з троячкою його розпарену руку і влип у вікно. Тоді Мумумкало підійшов до батька збоку і жалісно подивився на його щетину, ще й помацав її своїм розчервонілим крабом, похитав головою: м-м-м, мовляв, негоже непоголеному їздити по столиці, м-м-м, ой, як не гоже! Потім показав пальцем на батьків рот з діркою без двох зубів і знову похитав головою: м-м-м!.. Батько згідно закивав йому головою і відійшов до інших дверей: ворони, дроти, вагони, вздовж і навскоси рейки та рейки, он і кульбабка між рейками в мазуті, дурненька, розцвіла, наче місця собі не могла знайти, але цвіте, цвіте, жовтенька, на розлуку...

«Це вже мене, мабуть, і Зіна прийшла та шукає, і їсти ж без мене не сяде, а я де. Я, одним словом, їду... Щоб я ще коли з дому поїхав?! Щоб я ще так коли хоч одного чемодана зробив?! Та краще я... я не знаю, що буду робить!..»

Батько оглянувся на Мумумкала, нехотячи підійшов до нього і став запитувати його, куди вони їдуть, і коли ця електричка стане, і чи взагалі вона колись стане, і що йому, батькові, треба сьогодні бути у Москві, у кіні син його йде. Батько говорив довго і наче ясно, та Мумумкало дивився на нього, як баран на нові ворота. Тоді батько, щоб розтолкувати Мумумкалові ще раз все достоту, перейшов на миги. Пальцями

і кулаком він став показувати йому і Москву, і вокзал, і свою жінку, і її сльози, як вона плаче, і як за те, що він її покинув саму, вона буде його сварити...

Але миги у батька були свої, а у Мумумкала, видно, свої. Різні у них були миги, бо, дивлячись на миги батькові, Мумумкало розсердився, розпарені губи його аж наче пустили сік. Чи то він так зрозумів батька, що той щось зневажливе говорить про його жінку, чи то про нього самого, бо він враз набух, став плюватися і мало не заліпив батька у вухо. Розчарований батько кашлянув і відійшов до дверей.

І тут з електрички став виходити дух і повітря, вона у Москві щось забула, бо на батькові очі вплив голубуватий перон, і електричка стала.

Батько принишк і перестав дихати, погляд його завмер на дверях. Та вони наче прикипіли, наче хто приварив їх, прикував до проклятого чортового місця. З інших дверей, як з дверей, вже загелготіли і посунули люди, хтось навіть велосипеда вивів і, обліпленого сумками, повів поперед себе... «Може, їх де заїло?» — зблідлий батько під прощальний гудок електрички ще раз вчепився в їхній гумовий шов. Хух! — двері пішли!.. Батько стрімголов вискочив на перон і вкляк на ньому, як поплавок на воді. «М-м-м», — замумкав на прощання з тамбура роззвірілий Мумумкало і, склавши навхрест чотири пальці, показав батькові «казьонний дом». Батько згідно і вдячно хитнув йому головою і засміявся, показавши у відповідь свою чорну дірку із рота без двох зубів... і в цю мить з того боку перону з лісу вибігла мокра, — десь, видно, застав її дощ, — чи спітніла від скорого бігу нова, як з голочки, весела, його, батькова, електричка, вона летіла туди, в бік Москви, де Зіна, де будочка з морсом, де кінотеатр «Мир». Як легко і м'яко, з прозорим, ніжним гудком, без гуркоту і брязкання вона зупинилася перед ним. Навіть не зупинилася, а вистелилася, як ласочка. Спокійно і чемно вона розчинила перед батьком усі свої двері і наче сказала: «Прошу заходьте, шановний Степане Миколайовичу, заходьте у двері, які вам до вподоби, всі вони в мене справні, і через п'ять хвилин будете там, де вам треба».

Спокійно і чемно батько ступив у тамбур. Електричка тільки цього й чекала, бо як тільки батько переступив поріг, вона шовково зачинила за ним свої двері, потім легенько гойднулася, подала срібний голос і попливла.

«Наче ж я забарився і недовго, може, і Зіна ще не прийшла, бо з тією балаболихою тіткою Настею тільки зачепися за який-небудь базар-магазин; та і цвях із підбора у чоботі виліз, у п'яту через онучу коле, де б це його присісти?»

Батько заглянув у вагон. У вагоні можна сісти — де по четверо грали у карти, де сиділо двоє, а де й нікого на лавці нема.

— Пашо, голубчику, де ти пропав? — і не встиг батько пустити і пари з уст, як якась дівчина чи молодиця, теліпаючи скляними голубими кульчиками, вже посадовила його біля себе і затарабанила на весь вагон. — Ми вже з мамою і на кочегарні тебе шукали, і на фермі були, думали, що ти там, а тебе і там нема, а нам треба було гусей порізати, я заміж виходжу, поздоров!

І вона прилягнула свою круглу щоку до батькового зарослого рота:

— Оце ось із тридцяти гусей, та ще в сусідів прикупили, матрац пуху вийшло, на перину. Поможеш мені до автобуса.

— Я... я... — батько хотів було сказати цій дівчині чи молодиці, що він ніякий не Паша, що він не той чоловік, за якого вона його має, що він сьогодні вже наносився, будь воно все неладне, і що він їде у Мурманське... Та де там!

— Ти що, Пашо, наче мене і не впізнаєш? Я Марфи Кликової дочка, отої, що через яр, за яром живе, ну, Марфи, з городньої бригади, з капусти! А я Вера, та сама Вера, яку ти, як з фронту прийшов, по селу на гіргожах носив!.. Що воно буде — не знаю. Але що буде — те буде. їду до нього, на Далекий Схід, бо жених мій там заправщиком на гідросамольотах робить. З дня на день від нього виклику жду, тоді вже з заводу розщитаюсь, — і її наморені очі тихо заплющились, повіка притулилась до повіки, і вже крізь сон вона тихо проговорила: — Мені ще сьогодні на третю зміну, як електричка стане, Пашо, буди...

І ось мій батько з довгим, як кишка, через плечі до землі смугастим матрацом від електрички по перону і через вокзал, по знайомій білій, в зелених хвилях підлозі плентається за Вірою на знайому вже автобусну зупинку. Перше, куди він глянув з-під матраца, — це до кас, на каси, чи прийшла Зіна, але Зіни з тіткою ще не було, і то вже легше, потім глянув на будочку — будочка відкрита, морс у продажу, можна міді ще намінять, якщо не вистачить, та і все інше, як захочеться куди, все тут під рукою, далеко бігти не треба... У батька знову повеселішало па душі, та й до автобуса два крони, і черги нема.

— Спасибі тобі. Пашо, голубчику, я поїхала-полетіла, бо, може, в гуртожитку вже і виклик лежить, не забувай мене, Пашо, нема тобі що на згадку про себе лишити... — Віра понишпорила в кишенях свого синього жакета і просяяла. — Ти дивись, гайка! Ти диви, гайка з мого заводу! На тобі, Пашо, хоч цю гайку, на згадку, може, вона тобі на грузило до вудки пригодиться!..

Віра сплакнула, витерла рижком матраца очі і простягнула батькові гайку, вже як автобусні двері зачинилися. Тоді Віра підбігла до вікна і кинула її батькові через вікно. Не падати ж гайці на асфальт, батько зловив її і, дивлячись услід тонкосльозій Вірі, помахав їй рукою з гайкою на прощання...

Тепер можна і червоненьким морсиком у носі поколотити, і на вокзальний годинничок з горобчиком на стрілці подивитись, чи далеко до двадцяти двох нуль-нуль, і сапожничка десь пошукати та цвяшка у підборі на місце забити, та Зіну почекаати, та підснідати чи вже підвечеряти, а там і до Колі, в «Мир», побачити, що він там натворив у тому кіні, той прийомний син, що аж німці вночі припруться на нього дивитися... А там поки сюди-туди, пересидимо на вокзалі, перекуняємо, як тут і поїзд... Батько лапнув себе за груди, намацав під пальтом у піджаці квитки — чи вони є, чи не загубив? Є, на місці вони, закомпостовані і тверденькі. На Полярне коло у Мурманське...

— Ну, і як сьогодні виторг? — через батькове плече перекинувся міліціонер. — Як навар?

— Який виторг, який навар? — аж свиснув через дірку батько.

— А носильщика. А на грудях блямба мідна така, державненька, з номером, чи не знаєш?

— Знаю, чого ж не знаю. Така наче схожа на медаль, носильщики носять.

— А твоя де?

— У мене такої нема! — засміявся батько.

— Морс біля будочки пив?

— Пив.

— Скільки стаканів?

— А хіба я їх щитав? Пив, скільки влізло.

— А потім?

— Що — потім?

— Дідкові чемодани підносив?

— Аякже! Поміг старому, як не допомогти?

— І скільки він тобі дав?

— Хто?

— Дідок.

— Так хотів було дати на пиво, — вже якось тривожно, але все ще радів батько. — Так я сам на те пиво йому можу дати!

— Ясно, — гриз далі очима батька насурмонений, важкобровий міліціонер. — Глухонімому ліжку електричкою додому від-
тарабанив?

— Та ну його к чорту! — сказав батько. — Троячку в руку тулив!

— Троячку?

— Троячку. Наче я за троячку... А щоб ти скис, а ще в кітелі!

— Документи! — твердим і рипучим, як ручки від чемоданів, голосом наказав міліціонер.

«Прямо тобі нападсть якась! Наче змовились! Видно, ловлять когось, і ніяк не можуть впіймати», — подумав батько і вже звично поліз неслухняною рукою під пальто.

— Вам що, місця нема? Стали іменно на зупинці — вам для таких іншого місця треба, — розбурчалася якась жінка з двома зареваними близнятами на руках. — Відведіть його у міліцію, а то тут! З дітьми не дають пройти, погибелі на вас нема!..

Міліціонер глянув на неї якось вибачливо, козирнув і сказав батькові:

— Гражданин, пройдемо.

— Та ви що? — підняв руки батько. — Та мені нема коли! У нас сьогодні кіно з сином у двадцять два нуль-нуль, а ще поголитися, і гвіздок із підбора у чоботі виліз, і Зіна... Ось нате паспорт, дивіться...

Важкою рукою міліціонер узяв паспорт, читав-читав, глипав з фотокартки на батька, з батька на фотокартку, потім повернувся і, не кажучи ні слова, пішов з паспортом до вокзалу. Батько побрів за ним.

«Отепер вже пропав геть, — думав батько. — Ні за цапову душу, і що ти будеш кому казати?»

Біля афішної тумби міліціонер зупинився і сказав:

— Так що, Пашо, у кіно, значить, на двадцять два нуль-нуль?

— У кіно, і вдосвіта поїзд: якраз у нас все виходить. У Мурманське їдемо, на Полярне коло...

— На Полярне, значить: у Мурманське, Пашо...

— Я не Паша, — нарешті дійшло до знченого мого батька, і він раптом замовк, наче йому заціпило.

— У паспорті в тебе ім'я одне, а так ти Паша? Паша — це що у тебе, кличка?

— Яка ще кличка, та ви що?

— А як тебе та назвала, що ти їй матраца в автобус ніс?

— Так це вона так, сплутала мене з кимось іншим, ніякий я не Паша, там у паспорті все записано і завірено печаткою.

— Сплутала?

— Та їй-богу! І слова мені не дала сказати, така тараторка, а потім заснула...

— Заснула?

— Заснула. Каже — розбуди.

— І ти розбудив?

— Як тільки електричка підійшла до перону — вона проснулася сама, їй сьогодні на третю зміну.

— Кому — їй?

— Та Вірі. Так, кажись, її звати. Вона заміж виходить. Матрац гусячого пуху на перину на Далекий Схід до жениха везе.

Тут вже якимось потемніло-переплуталося в голові і міліціонерів: і Віра, і Полярне коло, і дідок, і Далекий Схід, і глухонімий, і двадцять два нуль-нуль, і цвях у чоботі, і гусячий пух... Він дрібно захитав головою, наче напився чогось дуже кислого, і сказав:

— Слухай, Пашо: на фронті я був у полковій розвідці та й тут вже після війни переловив не один десяток подібних тобі музикантів, але таких, як ти, я ще не ловив. Мені навіть весело з тобою говорити. А що вона, ця Віра, тобі кинула через вікно?

— Де? Через яке вікно? — Батька знову обсипало жаром, і через дірочки його капелюха знову заструмував туманець, тільки цього разу густіший.

«Ще цього мені не вистачало: приїхав чоловік у Москву, став на вокзалі і гайки через автобусне вікно ловить — до чого я вже дожився!...»

— Та нічого наче вона мені не кидала... Просто так махнула рукою... на прощання...

— А що то в тебе в руці?

— Де? — спитав батько.

— У руці. В жмені.

Батько розкрив жменю.

— Гайка.

— Гайка?! — Витріщив очі міліціонер.

— Хіба не бачите? Віра дала на грузило для вудки за матраца. А ви думали що?..

Міліціонер взяв з батькової долоні гайку, покрутив її у руках, надів на палець, покрутив і якимось тихо і сумно подивився на батька...

У перукарні батька поголили без черги. Міліціонер провів його просто до перукаря, щось прошепотів тому на вухо, і перукар поважно посадовив батька в співуче, немащене крісло, схопив помазок і намилив теплим помазком батькову срібну щетину від душі.

Міліціонер став при порозі, і черга з втаємниченим розумінням кидала на нього погляди, та й він сам, скоса посилаючи значущий погляд на чергу, наче повищав у зрості.

— Є «Шипр» і «Красная Москва». Вас чим? — спитав перукар.

— І тим, і тим, — відповів батько. — А що, у вас бритва німецька чи наша?

— Холландська, — сказав перукар. — Трофейна.

— У мене вдома німецька. Також трофейна...

А коли поверталися з підвалу від шевця і батько притупував підбором об асфальт, то казав:

— Оце ж, шпильки із клена на заготовку колю я сам. А гвіздки? У нас їх днем з вогнем не знайдеш. Так я тоді насмикав щипцями із старої ляди від погребя — іржаві і довгі. Ті, що на підметки пішли, пообрубав, а ті, що довші, на підбори. Так одного десь не розсчитав, от він у Москві і виліз. Наче не міг він ще вдома вилізти.

Мати з тіткою Настею помітили батька ще здалеку, як тільки він з якимось міліціонером зайшов у вокзал і став під годинником розглядати вокзальну підлогу в зелених хвилях. Батько розмахував руками, хитав головою і прицмокував, бо коли він розмахує руками, то завжди прицмокує: це він або ж з чогось дивується, або ж йому щось сильно подобається. Затим міліціонер підвів батька до вокзальної стіни, і батько, обмацуючи ту стіну очима і руками, прицмокував знову... Тоді вони вдвох підійшли до лотка, міліціонер накупив пиріжків, і з тими пиріжками вони подибали до будочки з морсом. Ще по дорозі до будочки батько

помітив матір, махнув їй пиріжком, мовляв, почекай, мені ніколи, бо йду з чоловіком пити морс.

Біля будочки, тримаючи червоні з морсом склянки, батько з міліціонером засперечались, видно, батько хотів платити сам, а той — сам. Тоді батько, не довго думаючи, поставив склянку на прилавок, на склянку пиріжок, поліз у кишеню, щось дістав звідти, показав міліціонерові, матері здалося, що то якась кільце чи гайка, заховав руки за спину і, суворо дивлячись на міліціонера, виставив перед ним руки. Той ударив його по руці, батько розкрив порожню жменю і засміявся. Засміявся так, що навіть матері звідти було видно чорну дірку у його роті без двох зубів...

Тітка Настя вже й задрімала, а вони ще пили той морс, склянка за склянкою, заїдали пиріжками і говорили: то один, то другий. Потім мати побачила, як міліціонер, наче від когось ховаючись, повів батька за будочку під стіну і дістав з внутрішньої кишені кітеля якусь паличку. Обережно приставив ту паличку до губ і став на ній перебирати пальцями. Так би вони стояли ще невідомо скільки — один дув і перебирав пальцями, а другий кивав головою, мов кінь у спеку, якби біля кас не здійнявся гармидер, схожий на бійку, і міліціонер, заховавши паличку, побіг туди...

— А що ти там за спиною ховаєш?

— Не скажу. Вгадаєш — твоє буде. Не вгадаєш — однесу, де взяла.

— Та не морочи мені голови. Показуй...

— А може, я боюся?

— Не бійся, якщо вже купила...

— Глянь! Диви! — і в маминих руках з'явилася руда цигейкова шапка з чорними шнурками. Батько пильно глянув на неї, потім на матір і закусив губу.

— Чого ти кривишся? Ти візьми помір'яй. На-на.

Батько взяв шапку, пом'яв її у руках, дмухнув раз і вдруге на ворс і сказав:

— Даром не хочу. Вона ж з собаки. Ще я рудих собак на голові не носив!

— Ну ви тільки гляньте на нього! Пів-Москви ходить у них, а ти — з собаки. І на Полярне коло під сніг їдеш у чому — у капелюшику!

— А що я вам, Зіно, казала? — прокинулася тітка Настя. — Отой мордатий, що цю шапку збував, так від нього самого пси-

ною тхнуло... А подивіться, Миколайовичу, на мою обнову, теж скажете, що із собаки? Називається — муфта! А яка ж тепла, а яка ж м'якенька, руки у ній, як у печі. Ще й з резинкою на шиї, щоб не загубилася! Ото Ганя спасибі тітці скаже...

І тітка Настя під самий ніс піднесла батькові свої руки, сховані в чорну муфту:

— А оце ось вуалею називається!..

І тут тільки мій некмітливий батько побачив, що половину тітчиного обличчя закривала така ж чорненька, як і муфта, сіточка зі срібними мушками навкосяк.

— Якраз буде в чому Гані на буряки ходити, — буркнув батько і нетерпляче глянув на вокзальний годинник...

На кіносеанс вони прийшли раніше, щоб не спізнитися. Мати через кожну хвилину перепиняла людей і питала, котра година. Та посилала батька під вікна кінотеатру, щоб він наче ненароком поглядав у фойє, чи не чекає їх Коричневий.

— Та не жде! Ще рано! І я вже ходив. і більше не піду. Не хватало, щоб я в Москві у вікна заглядав! — відстоював себе батько. — А ви, якщо хочете, ідіть з Настею і заглядайте, страміться!

— Піди, Стьопо, ще раз піди. А може, вже цього разу він якраз вийшов і дивиться, де ми, чи ми тут?

— Я тобі раз сказав.

— Тоді розкажи мені, який він із себе, то я сама піду стерегти його. Бо глянь, скільки людей валить, то, може, нам і приставних стільців не хватить...

— Хватить. У нас же ось, — і батько вкотре став роздивлятися контрамарку. — Це вже документ, бо на нім печатка. Краще ідіть отам оно сядьте у скверику та посидьте. І не стовбичте отут у всіх на очах. А я вже подіжурю Коричневого сам...

В цю мить до кінотеатру під'їхало два синьо-білих автобуси. Під'їхали і стали. Двері у них відчинилися самі, і з їхніх дверей на асфальт стали виходити люди. Всі — і чоловіки, і жінки — були чомусь у піджаках, і всі підстрижені коротко, на один манір, як хлопчики. У декого на руках сиділи білі і чорненькі собачки, і по тих собачках стало видно відразу, що це були люди не наші.

«Невже німці? — подумав батько. — Щось я таких німців і не бачив. А може, англійці? Мабуть, англійці, бо англійців я і справді не бачив ніколи...»

У мертвому мерехтливому світлі реклам двома величезними купками вони зупинилися перед входом і позадирали голови.

— На нашого Колю, — прошепотіла тітка Настя. — Ач, як дивляться, роти пороззявляли... і всі ж однакові, геть один до одного, ще присняться!..

З дверей кінотеатру раптом вилетів Коричневий. Батько і не впізнав його: в чорному лискучому костюмі, в жовтих, як віск, черевиках, у чорному капелюсі, лише вуса-щіточки його! Коричневий підбіг до прибулих, щось до них заджеркотів не по-нашому і, показуючи рукою на спеціально відчинені, видно, тільки для них, двері, повів їхню гирилицю в кінотеатр. «Навіть не глянув, — подумав батько, — Та й куди йому зараз до нас... Як бігає! Хоч би ноги не зламав, бо як раптом — не дай бог — зламає сьогодні ногу, то тоді пропало наше кіно...»

Батько перевів погляд на ті, інші, «наші» двері, в які безконечним тихим вечірнім потоком — а офіцерів! а офіцерів! — вливалися люди.

— Ходімте, станемо ззаду, і поки дійдемо до дверей, то він буде тут як тут, — сказав батько.

— А як не буде? — У матері від хвилювання під жовтою хусткою вже поблискували на лобі краплини.

— Буде. Нікуди він не дінеться. Що ж він, нарошне мені що контрамарку вручив?..

Вони зайшли у фойє. По контрамарці їх пропустили відразу, навіть не спитали, хто вони і чому, хоча тітка Настя на всяк випадок приготувала в голові «про нашого Колю» промову.

А Коричневого нема! Люди заходять уже в зал, лишилося їх з десяток, жменька, ось уже зайшли й ті... Посеред фойє zostалися тільки вони утрьох. Вони роззиралися на всі боки: куди воно йти, і чи йти, і де тих приставних стільців шукати? А дзвінки у фойє роздираються, а двері знадвору у кінотеатр запираються, а світло у фойє поволеньки гасне... І — згасло.

Батько відчув, як темна, липка темнота потекла по всьому його тілу, що аж набряк під пальтом піджак. Мати стояла розгублена і дихала так, наче їй не стачало повітря. У тітки Насті щось тоненько у носі засвистіло.

Так вони стовпчиками і стояли перед далеким від них, освітленим квадратом — входом з фойє у самий уже зал...

— Сійте тут! — Звідкілясь, невідомо звідкіля, з темноти випірнув Коричневий і побіг до свого кабінету. За ним три жінки.

Щось у кабінеті загрюкало, і з нього вибігли ті самі три жінки. Кожна несла перед собою по стільцю, а з ними і Коричневий.

— Стійте тут! — знову наказав він батькові, — і як тільки в отих оно-но дверях погасне світло, ви, тримаючись за кожную із цих жінок, ідіть за ними. Вони вас посадять.

Сказав — і зник. Щез, наче його не було, наче він провалився крізь землю.

Жінки зі стільцями в руках наче передихнули, і та, передня, сказала:

— Чіпляйтесь за нас, не бійтесь. Беріться, бо зараз буде темно кругом, і йдіть за нами. Не бійтеся... — Так вона говорила, а сама не зводила погляду з освітленого квадрата, що вів у самий зал... Раптом квадрат погас, і з залу почулася музика — кіно почалося!

— Ходімте! — прошепотіла передня жінка, — ідіть обережно, бо підлога слизькувата, ми вранці її натирали...

Першою за жінкою із стільцем, тримаючись за її кофту, пішла мати, за нею, — ой, упаду, ой, не можу! — тітка Настя, а замикаючим, третім і останнім, мій батько. Як тільки батько вбіг у зал, на нього війнуло надихане за день людське солодкувате тепло, а ті люди, які сиділи в залі тепер, освітлені примарним світлом з екрана, видалися йому неживими.

— Сідайте, сідайте, — шепотіла батькові його провідниця, і батько, навпомацки шукаючи рукою спинку стільця, вхопився за чиєсь гаряче вухо. Вухо щось гавкнуло йому не по-нашому, і батько, як був з простягнутою у темінь рукою, так і вкляк. Тоді провідниця потягнула його за рукав і, наче маленьку дитину, вто-вкмачила на стілець. Батько сів і дерев'яно застиг. Не змигуючи, нічого не бачачи, він кудись прямо дивився перед собою, дивився кудись у безвість, аж поки, наче з глухого туману, наче з іншого невідомого світу, перед очима щось почало проявлятися. Спочатку розмите, наче крізь замерзлу зимову шибку, а перегода розмите з країв, а ще через мить вже чітко і виразно він побачив, як по загаченому розтросченими підводами шляху під палаючими тополями, чорний і темний від утоми, люті і ганьби, з такими ж солдатами, як і сам, під бомбами відступає його син. Батько примружив очі, щоб краще роздивитися і придивитися: я це чи не я? Та коли я щось там крикнув і батько почув мій голос... «Коля!.. Тільки ж чому його всі називають не Колею, а Іваном? — думав батько. — І скільки можна так відступати?..»

І знову бій за боєм, бій за боєм... З страшною силою впали зірвані мости у Дніпро, і я опинився на столі в медсанбаті під ножом хірурга. Батько скоцюрбився, наче це різали не мене, а його. Він навіть поворухнув своїм-моїм пораненим плечем, і коли хірург взяв скальпель і різонув мене в тому місці, де був осколок, батько задулив обличчя лацканом від пальта і, схиливши на груди голову, тихо про себе застогнав...

Він довго не піднімав голови, наче не було в нього сил її підняти. А з екрана щось знову ревла і кричало, рвалося і вищало, та батько так і сидів з похиленою головою і сумирно нюхав свою кишеню від піджака: якоюсь дивною фарбою звідти пахли закомпостовані мурманські квітки...

І враз навколо стало тихо. Стало так тихо, наче екран занімів чи кіно обірвалося і більше його не буде. Лише якась музика, ніби з неї тягнули жили, зашамкотіла на весь зал, і батькова голова піднялася сама по собі: обгорілою кручею Дніпра бігла якась жінка. Добігла на самий край, впала на коліна, простягла над палаючим Дніпром свої згорьовані руки і заголосила: «Відведи, господи, руку смерті від мого сина-воїна... Іваном зовуть його, моя доле, Орлюком Іваном... А я його мати!...»

— Не ти його мати!!! Я його мати! — раптом не своїм голосом закричала моя мати, що батько аж здригнувся. — Я його мати...

І батько почув, як затупотіли мамині валянки проходом униз, до екрана...

Залом гойдуло. Якийсь гарячий темний вал прокотився по нім вздовж і впоперек, і екран, ще трохи поблимавши, посмикався і погас... У залі спалахнуло перелякане світло. Батько побачив, як осліплена світлом моя мати стояла далеко внизу перед екраном в темній новій куфаєчці, як темна kwasолинка, і сама вже бачила, що екран погас і на ньому нікого й нічого немає, обернула до залу своє мокре обличчя і безпорадно заоглядалася... Матері здалося, що наче вона стоїть на дні якогось моря чи океану: з одного від неї боку білою крижаною стіною здіймався увись холодний екран, а з інших боків замість людських голів на неї насувалися гірські валуни... і ні ноги їй підняти, щоб іти до свого приставного стільця, ні поворухнути рукою...

Батько скочив на ноги і побіг до неї.

— Зіно, Зіно, ти що...

Він узяв її за руку і тим же, як йому видалося, безконечним

проходом повів увєрх на її місце... Мати сіла на стілець, витєрла рїжком жовтєньої хустки очі, склала на животі руки і знову стала дивитися на екран і чєкати.

Зал сидів, начє набрав у рот повітря, і не міг його видихнути... і, як воно завжди буває, — з товмачами чи без товмачів, — чєрєз якусь мить у залі всі ужє знали — ця жінка в куфайці, що кричала і бігла до екрана, і є його мати, отого солдата, отого Івана — головного героя...

Якісь незримі золоті струни протягнулися від кожного в залі до матері, і коли кіно почалося знову, то зал ужє дивився його якимись іншими, причєтними очима, і коли я на екрані потрапляв в немислиму халєпу, з якої не тє що жива людина не зможе вийти живою, а навіть сам святий дух, зал напружувався так, що бриніла у ньому кожна невидима струна... В такі моменти зал переживав і боявся, бо якщо ця жінка знову не витримає та побіжить, розкинувши руки, до екрана рятувати свого сина із пєкла війни, то, може, не витримає, впаде під екраном і вмрє...

Та мати, склавши руки на животі, досиділа до кінця спокійно і просто, навіть ні разу не заплакала, і коли фільм скінчився — зал видихнув повітря, а батько помацав рукою свою лисину — лисина його диміла...

Кіномєханіки згори, з будок, і Коричневий у дєрєях, і всі, хто стояв біля нього, — касирки, прибиральниці, буфєтниці і сторожі кінотєатру — бачили, як німці й англійці обступили матір, і говорили-балаболіли-гєлготіли, а в їхніх жінок очі були на мокрому місці. А один однорукий німєць просто їв матір очима, ховався за спини і з-поза спин знову дивився. Мати один лишє раз глянула на нього і сказала:

— Здрастуйте. Що ж ви не признаєтєсь? Цє ви у нашій хаті стояли чи не ви? Ви. Коля тоді щє пішки під стіл ходив, і ви йому оті круглєнькі конфєтки давали та пранням закидали мєнє, щоб вас воші не з'їли.

— Бульо, бульо, — радісно, цокаючи, як від морозу, зубами, заговорив німєць.

— І бульйон! — Пєчально посміхнулася мати. — І млєко, і шнапс — давай, матка, давай!.. Бульо чи нє бульо?

У німця однє око плакало, а другє — склянє — лишалося сухим. Мати пішла вниз, до виходу у вєстибюль. Німці й англійці бачили, як там, біля вхідних дєрєй, біля екрана, солдати і офіцєри, що нишком стояли, враз виструнчилися, як проз них про-

ходила мати, і віддали їй честь. А в тих офіцерів, що воювали, руки біля козирків тремтіли...

У кабінеті Коричневого на зсунутих один до одного столах світив боками відровий самовар «і пряники, пряники аж трьох сортів» — відмітила про себе тітка Настя і сіла навпроти самовара. Мати з батьком стояли під стіною біля дверей, переступали з ноги на ногу, а ті три жінки, що зі стільцями бігли попереду них у темний зал, та ще з десятків з червоними очима після фільму жіночок, та двоє кіномеханіків поралися біля столів: хто чистив ще гарячу, в сизих мундирах картоплю, хто оселедці, хто різав хліб, покрадьки поглядали то на мене з плаката, то на батьків, стиха перешіптуючись, на кого я схожий: на маму чи на батька? Коричневого не було, він, видно, з іноземцями у бігах. Перенесений на підвіконня, чорнів лише його телефон.

— Ньюро, а чому ж це наші дорогі гості в дверях стоять?

— А й справді — чому? Гості наші дорогі, проходите, сідайте, просимо, ой горечко, що ж це я про вас і забула, у мене після кіна ще руки трусяться, і я... і я...

Нюра підбігла до матері, схилилася не схилилася, а впала їй головою на плече і глухо ридма заплакала... Покотилися сльози по щоках і в матері, і всі жінки з необлупленими картоплинами в руках відвернулися хто до стіни, хто до вікна — дали волю сльозам... Як літньої пори перед грозою, в кабінеті наче враз потемніло і зробилося парко, неворухка, наче глиняна тиша від стіни до стіни, від підлоги до стелі обліпила жінок, наче замурувала їх у собі, замурувала, мов назавжди... Вони стояли, кожна згадуючи своє, і їхні підборіддя дрібно тремтіли... Батько став намацувати в кишені папіроси, а кіномеханіки з обох боків біля батька запалили сірники і чекали, поки він дістане з пачки куриво.

Лиш тітка Настя сиділа за столом і не плакала: у неї в цю війну загинули двоє синів і чоловік — в тітки Насті вже не було сліз.

В пальцях кіномеханіків доблимували сірники, а батько все ще ніяк не міг видлубати з пачки папіросу...

На підвіконні, мов ошпарений, затарабанив телефон. Він гримів, що зі стін мало не сипався тиньк. Нюра тихо відхилилась від матері і, не витираючи очей, підбираючи губами сльози, прошепотіла:

— Просимо вас... проходите... сідайте...

Телефон підсакував. Нюра підняла трубку, слухала-слухала і сказала:

— Тут... вони тут... з нами... сідаємо... чистимо картопельку... — і поклала трубку. Глянула через стіл на матір і враз немов перемінилася: — Що ж це, бабоньки, ми всі розрюмсались? Наливайте, хлопці, що є...

Жінки обережно, мовчечки підняли чарки і потягнулися спешу до матері, потім до батька і тітки Насті. Скраечку пригубили, так само обережно поставили чарки на стіл, і тут благоговійним запахом дихнула зі столу розварена, в срібних іскрах картопля, та ще й з оселедцем!

Батько вже було націлився виделкою на товстеньку спинку, як мати, показуючи очима на кіномеханіків, сказала: — Бери, Стьопо, когось із них і бігом на вокзал. Тільки недовго: туди й назад. Візьмеш отого чемодана, що з жовтою ручкою, чув? — Батько сковтнув слину, вона покотилася напрями, бо слині ні за що в горлі було зачепитися, акуратно підсунув під край тарілки виделку, якимось боком виліз, щоб не стирчати над столом, кивнув головою крайньому від вікна лисому, як і він, кіномеханікові, і вдвох вони вислизнули в нічний вестибюль.

— Поїхали на вокзал, — тихо засвістав діркою батько.

— Навіщо? — спитав кіномеханік.

— Треба. Поїхали.

— На який?

— Як на який? — не зрозумів батько. — На вокзал.

— На який? — прошепотів кіномеханік. — У Москві вокзал на вокзалі, вам на який?

Батько забув. Геть-чисто забув, випало з пам'яті, як він зветься, отой вокзал, де в камері схову стояли його чемодани... батько наморщив лоба.

— Ну, як його, той, де будочка з морсом стоїть і каси! — сказав батько недотумкуватому кіномеханікові, оглядаючись на двері кабінету: не будеш же знову відчиняти їх і питати у Зіни, як той вокзал зветься.

— З морсом? — перепитав кіномеханік.

— І каси! Цілих десять штук, в ряд, з віконечками, що досочками закриваються. Десять штук!..

— Каси касами, а як він зветься — Казанський, Київський, Білоруський — як?

— Якимось зветься, але не так... Підлога біла у нього, і хвили

на ній зелені... Ще годинник здоровий над дверима висить, не цокає, але йде... Ну, як же це його?.. О, — згадав батько. — Міліціонер там на сопілці грає!

— Хто? — спитав кіномеханік.

— Міліціонер! Де тут у вас у Москві міліціонери на сопілках грають?

— На сопілках?

— З бузини. Вона у нього саморобна. Він її під кітелю у кишені носить.

— Щось я такого не чув і не знаю...

— Слушайте, як вас звати?

— Микита Микитович.

— Слушайте, Микито Микитовичу, сюди: зайдіть до кабінету і спитайте мою жінку, як цей вокзал звати. Зайдіть, пожалуста, бо мені невдобно.

Микита Микитович вскочив у кабінет і через хвилинку вибіг:

— У вас пара рублів на таксі знайдеться, бо при мені самі копійки?

— Є, аякже! — зрадив батько.

— Тоді побігли. Мишо, Мишо! — гукнув сторожеві кіномеханік. — Відчини нам! І не зачинайся — ми скоро будемо!.. А вокзал називається Ярославський, — сказав він батькові.

— Ярославський? — перепитав батько. — Я ж так і думав, що Ярославський, я ж так і думав, думав, та лиш забув...

На вулиці росив дощик, і поки Микитович ловив таксі, батько підставив під його холодненькі краплі знову узятє жаром, розпашіле обличчя цього разу хто зна від чого: чи то від фільму, чи від жіночих сліз за столом, чи від того, що забув, як звати вокзал... Дощик холодив і поволі стікав за вуха під комір пальта. Батько ворухнув однією ніздрую і нюхнув свою одну щоку, ворухнув другою — понюхав другу: одна його щока пахла «Шипром», а друга — «Красной Москвой»...

Чемодан лежав на підвіконні біля телефону Коричневого. Мати подавала, а батько носив на стіл: кільця ковбаси, малайчики бринзи, бідончик меду, баночку гірчиці, що росла у нас на городі, поставив і розв'язав торбинку вив'ялених на сонці абрикос, торбинку бабакових зернят, головку капусти, кендюх сальтисону, домашню високу хлібину...

— Стьопо, Зіно, що ви робите? — замахала руками Нюра.
— Куди його — досить, досить!

— Та що тут такого, що тут такого є, тут такого нічого й нема,
— носив зосереджений батько, а сам думав: може, вони цього,
нашого і не їдять, вони ж все-таки люди городські, он у них са-
мовар який і чай заварюють чаєм, а не вишневыми гілочками...

— Уже все, уже все, — відказувала від чемодана мати. —
Иди, Стьопо, та візьми ще оце.

Батько підняв з чемодана плескату бочечку, чи то бочечку, чи
то дубову якусь наче каністру з дубовим, у марлі чопом, обтер
полою пальта, поставив на стіл і сказав:

— З сьогорішніх наших вишень. Яка вона вийшла — не
знаю... — він приклався до бочечки вухом, послухав і сказав
маті: — Вона ще грає, Зіно...

— Нехай грає, — відповіла мати. — На те вона й наливка,
щоб грати.

Поки батько наливав у склянки наливку, мати підійшла до
Микитовича й запитала:

— А що, це кіно у вас тут і ночує?

— Тут, — сказав Микитович. — Куди ж його нам возить?
Завтра чи то вже сьогодні зранку ми його закрутимо знову, і так
до півночі щодня. Ми його другий місяць крутимо.

— Звідти ото, згори, де маленькі віконця?

— Звідти. Вмикаємо проектор, і — пішло! Лиш треба стежи-
ти, щоб не порвалася плівка, щоб ракорди на кожній частині були,
щоб... А ви що, може, схотіли іще подивитися?

— Хочу... — самими губами відповіла мати. — Якщо мож-
на...

— А чому ж не можна? Як це не можна? Ходімте...

В порожньому сумному залі пахло мишами і вихололими крі-
слами.

— Де ви хочете сісти?

— Де? Може, приставного стільця принести?

Микитович посміхнувся і сказав:

— Сідайте отам, у двадцятому ряді посередині, звідти краще
видно... Вам як: дати звук на повний чи тихо?

— Щоб не кричало, — сказала мати і пішла в двадцятий ряд,
сіла посередині, обкутала плечі сірою хусткою і стала чекати.

Білий, як біла глина, екран стояв перед її очима від краю й до
краю, тихий, притихлий та напружений ввесь, мов сторчма по-

ставлене поле під снігом, яке ніколи й нікому не проїхати і не пройти...

— Де ви? — почувся позаду, десь аж з-під стелі далекий голос Микитовича. — Я вас не бачу! Починати?

— Починайте, — зворухнула губами мати і тісніше вкуталась хусткою...

Коли мати зайшла в кабінет, то почула і побачила: столи були зсунені до вікна, Ньюра грала на гармошці, жінки танцювали, а з ними танцював батько. Лише батько танцював по-своєму: з чорними настовбурченими бровами, з чорними войовничими очима, руки в боки, він стояв під стіною, бив чоботом об підлогу і вигукував — гоп! гоп! гоп! Це його «гоп» збивало жінок з танцю, бо Ньюра грала вальс, і він тік ніжно і плавно, як лісосмуга за вагонним вікном... Мати посміхнулася, підійшла до батька і сказала:

— Що ти гопкаєш, подивись, як люди оно танцюють!

— Гоп, гоп, гоп! — вже склавши на потилиці руки, продовжував батько.

До відходу поїзда Москва — Мурманськ лишалася рівно година.

ГУСЕНЯТКО

Гусенятко розплющило одне очко, потім друге, пискнуло і — народилося. Мама подивилась на нього, вкрила його крилом і заплакала: вночі гуси мали відлітати, її чоловік з табуном і старшими дітьми зранку подався на озимину попастися та політати над полем і плавнями перед великим відльотом. Гуска лишилася на пізнім своїм осіннім яйці. Вона ще мала надію, що з цього яєчка нікого не буде — аж на і є, знайшлося: згорблене, вогке, сумне, з прилиплюю шкаралупкою на дзьобу, гусенятко обсихало під маминим крилом і не знало, що двоє його братів і четверо сестричок народилися ще у травні, весною, коли їй треба, а воно — восени, сьогодні, коли іній цвіте на зеленім лататті і давно вже не чути голосу їхніх найближчих сусідів-деркачів.

Гуска думала: що робити? Летіти з дітьми через три моря і так не легко, а це сьоме, сьогоднішнє, куди? Під крило його не візьмеш і на спину не покладеш — упаде. А тут на дзьобі уже зима, заплава замерзне — що тоді? Зимувати з малим? А вітер, а сніг, а мороз та лід, а лисиці, тхори, куниці, кібчики, прибудні коти, собаки, а мисливці, а їсти що? Пропали. І старій гусці вперше не захотілося жити. Вона вважала себе довголітньою, бо прожила вже три літа і три зими. Тієї першої осені, коли вона молодою злетіла у перший свій ірій через три моря у тепле, — з очеретів піднялася така стрілянина, що тепер із свого покоління лишилася вона одна... Спитати б кого старшого, що їй робити з оцим малим, так серед гусячого табуна не було жодного дідгусака або баби. Гуси до дідівства не доживали. Та й чоловік її — молодий, на ірій молодший від неї...

Гуска підняла крило і глянула на свого мізинчика: гусенятко кисло кліпнуло на маму і заснуло.

— Горе мені з тобою, та й годі...

З низу, з заплави, покотило волохатими хвилями, білими комірцями обпінівся при воді очерет, нагнувся сухо над гускою, довгим листям своїм прикрив її всю на гнізді, і — доки він лежав під вітром — гуска скубнула з очерету його бляшаного ли-

стя, хотіла було скубнути ще раз, але очерет підвівся. Гуска зачайлась, коли вітер удруге нагне очерет і вона скубоне із нього ще хоч листочок, та вітер раптово повернув і поклав очерет на порожні гнізда.

Між очеретом за лугами при озимині з прощального низького сонця вилетів з дітьми чоловік, летів-летів і прилетів. Діти стали чиститись, їхні набиті вола ходили під молодими жовтими дзьобами, наче діти цю ніч нікуди й не збирались.

Гусенятко визирнуло з-під маминої ноги і побачило тата. А тато побачив його. Він поправив крило і сказав мамі:

— Лети повечеряй. Але дивися, не попади під літак над озиминою.

— Добре, — сказала мама. — Лечу.

— Лети по сірому. По синьому не лети. І не кричи. Над очеретом бери праворуч і вище: за очеретом в засідці вже троє. У того, що від озимини, — трьохзарядка.

Гуска полетіла. По ній кілька разів тарахнули, чи по ній, чи по табуну. Табун сів на гніздів'я. Гусак подивився: старих гусей не було: старі літають знизу. От їм і попало. «А де ж моя?»

Гусак випростав крило, випростав друге, обдивився свої крила ще раз і склав.

Крила були в порядку. Старші діти збились докупи, поховали дзьоби до крил, грілися і поговорювали між собою.

— Як-небудь перелетимо і це море, і друге, і третє, якщо не зіб'ють, — сказав їм гусак і глянув на пізню свою осінню дитину.

З горіхового неба стало накрапати. В гусенятка на дзьобику зависла крапельина, і в тій крапельині гусенятко роздивлялося свого тата ближче: у тата були сторожки очі, висока очеретяна шия, татова шия ходила над гусенятком, поверталася над ним на кожен найнечутніший пошерх. Мав тато і високі м'які сірі груди, гусенятко пірнуло під них, і так йому стало тепло, що воно відразу ж заснуло знову.

З поля від озимини тарахнуло, тричі тарахнуло і від очерету, діти висмикнули голови з крил і подивилися на тата:

— Летіти чи сидіти?

— Сидіть, — сказав їм гусак, хоч серце в самого забилося так, що гусенятко проснулося, вилізло з татових грудей, подивилося в його жовті очі і спитало:

— Чого так стукаєш своїми грудьми?

«Пропала», — подумав гусак, і цієї ж миті повітря зашуміло і, збиваючи волоття очерету, опустилася важко задихана гуска.

— Ой, — сказала вона.

— Ціла?

— Наче... Ой... Що робити?

— Бери дітей і летіть. Я з малим лишимось тут і якоесь плавом будемо добиратись, доки воно підросте та стане на крила.

— Не полечу, — і її жовті, як і в тата, очі по краях взялися чорними обідками. — Буду з тобою і малим. А діти полетять з табуном.

— З яким табуном, куди? Глянь — одна молодь. Ти — найстарша. От і лети. Поведеш. З малим ти не виживеш тут. Чула?

— Чула, — сказала гуска. — То що, вже збиратись?

— Збирайтесь. Надходить ніч і мряка. Підіймайтесь у мряці. Крізь мряку вас ніхто не побачить і не дістане.

— А якщо літак, літаки?

— Тутешні літаки у мряці не літають. До ранку доберетесь до заповідника. Там сідайте сміливо і нікого не бійтесь. Підгудуйте. А далі від заповідника — морем. Над морем летіть низько. Над морем вас ніхто не зачепить. А там далі дивіться самі. Вибирайте ночі лише дощові і темні.

— А як ти малого не доведеш і сам?

— Не бійся. Ти, головне, бережи табун і дітей. Будь хитра і обережна. А я постараюсь на весну прилетіти до вас з малим. Мале, дивись, в нас яке — народилося, а вже говорить.

Гуска підійшла до гусенятка і, сколупнувши з його дзьобика шкаралупку від яйця, сказала:

— Краще б ти не родилося і не говорило...

Серед ночі гуси знялися і полетіли. Гуска повела їх крізь мряку у небо і не втрималась, крикнула щось своєму гусякові на прощання. І як тільки крикнула, як відразу ж від озимини і очерету по ній і по табуну затарахкало мокро і сліпо, як-небудь і неприцільно.

Гусак витягнув шию. Було тихо. Шепотів очерет. Потім почувся крик. Гусак дослухався. Ні, той крик був не гусячий, а людський. «Видно, попали по своєму, — подумав гусак, — вночі ж то не видно, де небо, а де земля». Гусак нагнув шию і послухав, чи в його грудях дихає гусенятко.

З відльотом табуна гусак відчув, як ніч раптом поважчала і стала тиснути своєю мокрою темінню гусака до гнізда, темінь

залазила йому в спину і крила, наче хотіла сховатися в ньому і хотіла обсохнути в його пір'ї. Колись веселий, дорогий гусям очерет мовчав тепер над гусаком відчужено і вороже, вороже і темно говорила до когось вода, перед гніздом з рибиною в зубах випірнула ондатра, ненажерливо подивилась на гусака, бо ондатра знала — гусак лишився з малим сам. Гусак засичав на ондатру, мовляв, мало тобі риби в заплаві, а ти ще й мого гусенятка хочеш? Лише підпливи — вб'ю!

Ондатра почула це і пірнула додому. Та ненадовго. За хвилину ондатр з'явилося двоє, і, малюючи вусами воду, вони стали наближатись до гусака. Гусак засичав з усіх своїх сил, гусенятко забилося йому під живіт, під лапи, заплакало-запищало, а дощ прибував з ночі, гніздо підпливало, ставало легшим, ось-ось гніздо попливе за водою, з'явилась видра, ондатри — тікати, видра — за ними, повпірнали і ті, і та, і не стало їх більше чути.

Гусак обгорнув крилами гніздо з гусенятком і, відштовхуючись лапами об ворожу заплавну воду, вивів гніздо на струмінь ріки. На струмені вода була не така, як при очереті. При очереті вода комизиста, вредна, то те їй не те, то те, то якийсь корінь чи яма, і вода там нервує, сердиться, вічно щось їй не так; на струмені вода гінка і вільна, вона, ця струмінна вода, не питає, хто по ній пливе і до кого, летить вона вільно під осінньою ніччю, аж дно під цією водою дзвенить. І що їй до того, що гусак править по ній крилами своє гніздо з гусенятком посередині?

На струмені гусакові відлягло від серця, і він вів гніздо, не підштовхуючи його лапами: гніздо несло перед очима в бистру темінь, і гусенятко не могло надивитись на свого зграбного тата. Раде, воно залоскотало язичком собі піднебіння, виказало татові свої криленьчата, вилізло на край гнізда і сказало:

— Тату, я хочу сполоснутися! Я сполоснусь, — і шубовснуло в воду.

Гусак затерп. Ледве втримуючи одним крилом гніздо, другим крилом він підчерпнув з води гусенятко і кинув його назад у гніздо.

— Я тобі дам, дурне, сполоснутися! Я тобі дам! А соми, а щуки, а судаки! — і в цю мить гусака щось поронуло по лапі в воді зубами.

Гусак прожогом вискочив на гніздо. Гніздо закрутилося на бистрині у вирі. «Розпадеться гніздо — пропадемо», — подумав

гусак. Гніздо було нове, сьогорічне, і складав його гусак з жінкою з позаторішнього очерету — таким очеретом люди огорожують на зиму від вітрів парники.

Назустріч, знизу, спроти води, з глибини ночі з'явилися вогні і з ними музика, і вода помчала гніздо з гусаком і гусенятком на ці музичні вогні ще з більшою охотою. Вогні наближалися, і ні дощ їх не брав, ні темінь. Гусак оглянувся на береги — берегів не було. Гусак став загібати лівим крилом, аби подалі від оцих вогнів, розминутися б з ними! Вода під крилом пручалася, хихотіла, і судаки під гніздом клацали зубами. Гусак загіб правим. Праве крило було у нього дужчим, бо з ірію в ірій, ведучи табун, коли він відлітав чи повертався, вітри йому дули чомусь завжди у праве крило. Та одне діло небо, друге діло вода. Вода гнула, шарпала, теребила і праве: гніздо не слухалось, гніздо мчало на вогні, і ось вони вже перед дзьобом, музика, чорна блискаччя громадина з темної ночі...

— Плигай! — закричав гусак, і гусенятко випало в воду. Його жовтеньке тільце вискочило в ніч, і сам гусак ледве встиг звестися на крила — перед його носом навалювала чорна рухлива гора.

— Птиця! — закричали з баржі. — Птиця!

Гусак вже було вишугнув над баржею та з переляку зачепився краєм крила за антену, перекрутився і впав на баржу, на вугілля. З рубки його освітили прожектором, а бортом до нього вже добирався якийсь чолов'яга, гусак заборсався, став від вугілля чорним, а чолов'яга закричав до рубки:

— Світи, світи, бо я нічого не бачу! — і навкарачки поліз по вугіллю, обмацуючи його руками й очима. Поруч з гусаком пройшли його руки і цибуляче дихання — чолов'яга поліз до носа баржі. «Пропало мале, і я пропав, — подумав гусак, — щоб то було плисти під берегом, не впливати на середину...»

Баржа дрібно двигтіла проти води і везла гусака назад від ірію, від гусенятка, чолов'яга з носа закричав:

— Не знайшов! Нема! Світи менше, очі сліпиш, світи слабше, бо в воду впаду! — і знову на чотирьох поліз до рубки... І треба ж було гусакові підвести голову! Він підвів голову, щоб роздивитись, де той розшуканець, чи вже проліз, чи ні, бо в хлюпотінні води і в гуді мотора гусак нічого не чув, як чолов'яга був саме перед ним, впав на коліна і схопив обома руками гусака за шию.

— Єсть! Є! Ось! — і він звівся на ноги в світлі прожектора, тримаючи гусака за шию. Гусак задихався. І тоді обома крильми, і здоровим крилом, і забитим, зашмалив чолов'ягу по обличчю, що той упав горілиць на вугілля головою до носа баржі, а сам, з перехнябленою, скособоченою шиєю викинув крила, в безнадії зіпертись на них, викинув, простелив і відчув, що крила його несуть і підіймають. Чорний, як ніч, він знову летів, тиснув грудьми на темінь, і голова його теліпалась з крила на крило. Тепер: де ж гусенятко, де саме воно вистрибнуло у воду, і де ж та саме вода, і над чим я лечу сам: над водою, полем, очеретами? Гусак закричав, та з придушеного горла той крик був чутен лише йому одному. Гусак знизився і залітав колами, довго літав і кричав колами так. Та ось і вона. Вода. Солодка, добра для гусячого малого народу, вода з теплими мілкими затоками, з літніми комариними очеретами, де народилося його гусенятко і він сам... Вона закрутила ним, та ні лапи його, ні крила були вже йому не підвладні, і ця недобра чорна вода несла його всю ніч до світанку аж доки гусак не вдарився об металеву сітку перед греблею ГЕС.

Гусак знав цю ГЕС з високими заводами по її степових берегах. Пролітали якомсь з жінкою над заводськими трубами і накопчилися диму, що більше тут не літали.

Гусак поворухнув шиєю — в шиї щось хряснуло, але не дуже, і він спробував впірнути. Впірнув, побачив верховодку, дзьобнув одну і другу: верховодки пішли непогано. Гусак випірнув і сперся забитим крилом на воду — крило заболіло, запекло, наче сперся він ним не на воду, а на вогонь. «Пропало крило, — подумав собі гусак і тоскно глянув на верхів'я ріки, де мало бути гусенятко. — Де воно там, і де його шукати, і з якого берега?»

Зімлілими, наче не своїми лапами гусак відштовхнувся і поплив вверх по ріці. З шлюзу поволеньки висунувся ніс ще однієї баржі з вугіллям, гусак пірнув і замолотив під водою до берега, наскільки хватило повітря. А коли повітря не стало, і він випірнув, і з баржі закричали: «Птиця!», — гусак ударив крильми об хвилю, і здоровим крилом, і забитим, й не вірячи собі, полетів, важко, згорблено, орючи дзьобом, але полетів!

З берега, від спорожнілих дач, йшло троє брезентових рибалок. Помітивши гусака, вони підняли спінінги і засвистіли, заатакали на нього, гусак розгубився, заметляв шиєю і впав на

воду. Крила його вже не тримали. Одним оком гусак косився на середину ріки на баржу, другим пас рибалок.

Човнів у рибалок не було, вода холодна — не полізеш, зате у їхніх руках були спінінги. І ось біля гусака зачали золотесенько вибухати блешні, рибалки будь-що, а хотіли піймати гусака на блешню. Гусак пірнав, випірнав, ухиявся від блешень і так і сяк, один із рибалок, так той прямо був таки майже снайпер, — його блешня точно упала йому на дзьоб — каюк! — але гусак родився в щасливій сорочці, бо блешня тільки ковзнула по дзьобу і лягнулась разом із своїми гаками у воду. Тоді гусак зібрав свої крила наче в одне, і вже не бачачи куди і що, а лиш би відірватися від своєї погибелі, темно і тяжко злетів. Вслід йому загуділа баржа і плюнув на небо спінінговий снайпер.

Гусак насилу підгрібав під себе повітря і, витріщивши очі, дивився-шукав, де б це його сховатися. На його щастя згори, з верхів'я, засірів лозовистий острівець... Гусак вже майже дотягував до нього, як помітив: з острівної лози відштовхнувся голубий моторний човен. Звертати! Чим, якими силами? Злетіти вище? На чому? І гусак спікірнув у воду і заховався під хвилию.

З-під хвилі він побачив: в човні було двоє — чоловік в зеленому спортивному костюмі і в червоному плащі з жовтим шарфом на шиї — жінка. Обоє вони стояли. Кінець її довгого жовтого шарфа чоловік тримав у руці і тряс тим кінцем, наче хотів відірвати його разом з жінчиною головою. Жінка закривала обличчя руками, і плечі її тремтіли. Тоді чоловік зірвав з неї шарф, кинув його у човен, а сам скочив у воду і поплив протокою до берега. Гусак виплянув із-за хвилі: човен з жінкою зносило течією вниз, а чоловік ішов берегом вверх по ріці, куди треба було і гусакові.

На острівці гусак допався до іржавого лозячого листя і лозячої кори, потім ліг на пісок і став тихо зализувати зболіле крило.

А гусенятко? Рай, та й годі! Як тільки тато крикнув йому — плигай! — і воно вискочило з гнізда в іскристу чорноту, і чорна рухлива громадина боком тернулася в бік гусенятка, і хвиля схопила й потягла його в ніч. Плинучий темний шовк води обгорнув його жовтеньке карапузеньке тільце, одягнув його хвилию, з хвилі і роздягнув, занури в і винури в, пливи собі далі!.. Яке воно все, коли все воно отаке: все темне! Не видно ні себе, ні тата перед собою, один тільки дощик січе тебе по голівці та пахне якоюсь

їжею, але де вона є... З ночі шумить, шумить, мабуть, очерет, жми, гусаченьку, туди, та не дуже бійся, а як тільки що — набирай побільше повітря і — під воду... На березі щось наче говорило. Гусенятко прислухалось — то вітер грався з водою залізним цепом від човна. «Тікати не буду, бо мені не страшно. Раз я нікого не бачу, то й мене ж не бачить ніхто». Гусенятко підпливло до човна, обпливло його, вибрало під його боком затишне місце і прикурнуло. І наснилось йому, що воно вже велике, живе серед гусей, і гуси на нього кричать, і рай його скінчився...

...здрастуй, дурне, та я не дурне, я дике, ну, раз дике, то йди до мене, не бійся, а я сталевар, і троє моїх оцих загурканих турків — сталевари, а жінку Валю свою я з фронту привіз, я в бочку тебе на ніч посаджу біля сарая, щоб тебе часом ніхто не зобидив, бодай тебе мої — наші гуси не били, та не будуть вони мене бити, а може, будуть? та не будуть? а як і не будуть, то все одно не хочу, щоб на тебе багато дивилися, мацали очима, оце подивися, яка в мене шия, ну, чом як не в старого гусака, ІЛу-52 таку б шию; погрійте! а чого ж, іди за пазуху, та я замурзане, от дивися, Валю, як воно у мене за пазухою сидить, заснуло, я його і в домну понесу хлопцям показати, ніжкою дрібає, сниться йому, що пливе, дайте йому води, Валю, та виключи той телевізор, а то не засне, ти диви, як воно до тебе притулилося, та хоч би вже до тебе, а то ж до твоїх медалей, до ордена Слави, а щоб ти скисло! так сьогодні ж празник, Жовтневі! тату, віддайте гусенятко нам, нащо воно вам, у вас свої гуси є, так у нас домашні, тобі воно нащо, ти ж так тільки щитаєшся сталеваром — то у тебе сесія одна, то друга, то постройком, то відрядження, то іще щось в чорта-біса... то віддайте нам його, тату! а де ви держати будете його, на балконі? та і діти у вас такі, що замучать його в перший вечір... тоді мені, тату? кому, тобі? та мені, так тобі в армію ж через місяць!

Сизим інеєвим досвітком хтось наче ішов. Гусенятко хотіло виглянути з бочки, але не дострибнуло. Тоді воно спробувало крило, одне і друге, а потім уже обидва і вистрибнуло на бочкове ребро: худий, облізлий, довгий — городом від води по картоплянім бадилиці до гусенятка йшов сірий тато.

ЕСЕ

ЧОТИРНАДЦЯТЬ СТОЛИЦЬ УКРАЇНИ
(Короткі нариси з її історії)

ХТО І ЩО ДЛЯ МЕНЕ
НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

ПОЕТ ОСМИСЛЮЄ МИНУЛЕ

Микола Вінграновський увійшов в історію української культури ХХ століття як один з найталановитіших поетів-шістдесятників, найвидатніший представник когорти митців-патріотів, які своєю творчістю, своєю залюбленістю в мову та історію українського народу, самою життєвою мужністю торували для мільйонів зневірених земляків шляхи до національного відродження, національної самоповаги, державної незалежності.

Літературознавцями та біографами Миколи Вінграновського ще тільки належить осмислити внесок цього своєрідного таланту в розвиток сучасних українських — а відтак і загальноєвропейських — поезії, прози і кінематографії. Ними ще тільки має бути досягнуто весь обсяг його творчих і громадських інтересів, належно визначено місце і роль в процесі національно-культурного становлення. Ми ж поки що маємо змогу констатувати, що перед нами автор понад 20 поетичних і прозових книжок, а також книжок із різних жанрів дитячої літератури, творчість якого відзначено Державною премією України ім. Т. Г. Шевченка, літературною премією Благівіст та премією Фундації Антоновичів (США).

Нині Микола Вінграновський — один з найбільш знаних поетів України. З першого року нашої незалежності його твори вивчаються в інститутах, університетах, гімназіях та школах, їх перекладено на італійську, іспанську, англійську, португальську та багато інших мов світу. Навіть упродовж останніх трьох років, таких нещедрих на книговидання, у доробку Миколи Вінграновського з'являються збірки поезій «Цю жінку я люблю» та «З обійнятих тобою днів», одразу помічених і критикою, і читацьким загалом, а також, у своєрідній лірико-романтичній манері виписаний, роман «Северин Наливайко», визнаний кращим в Україні романом 1993 р.

Окрема і теж досить вражаюча сторінка творчої біографії Миколи Вінграновського — його пошуки на кінематографічній ниві. Нині чимало літераторів, з більшим чи меншим успіхом, прилучаються до святощів кінематографа чи то в якості сценаристів, чи редакторів сценарних відділів, або й акторів. Однак кіномистецька доля М. Вінграновського лишається в нашій вітчизняній історії фактом винятковим. Він — професіонал найвищого гатунку, чий професіоналізм ґрунтується на природному таланті і здібностях та на чудовій кінематографічній школі Олександра Довженка, учнем якого М. Вінграновський не просто вважає себе, а таки насправді є.

Довженко помітив Миколу ще студентом Київського театрального інституту, де той готував себе до професії театрального актора, і забрав з собою до Москви. Саме завдяки йому майбут-

ній поет, кіноактор і режисер став студентом Державного інституту кінематографії — занадто елітарного як на ті часи, щоб про вступ до нього можна було мріяти як про щось здійсненне. Талановитим акторським дебютом його стала роль Івана Орлюка у фільмі Довженка та Солнцевої «Повість полум'яних літ», що здобув нагороди міжнародних кінофестивалів у Каннах, Лондоні та Лос-Анджелесі. Нині він і сам уже є режисером-постановником 10 художніх та документальних кінострічок, серед яких найбільш відомими стали «Ескадра повертає на захід», «Берег надії», «Дума про Британку», «Галич — столиця Данила Галицького», «Довженко. Щоденник 1941–45 років».

Все частіше постає перед нами М. Вінграновський і як громадський діяч. 1986 року, у складі делегації України, він бере участь у роботі сесії ООН, а через три роки, на з'їзді міжнародного ПЕН-клубу репрезентує українську літературу. До речі, саме на цьому з'їзді український ПЕН-клуб був прийнятий до міжнародного, а відтак М. Вінграновський став його першим президентом.

Що ж до історичного есе «Чотирнадцять столиць України», то Микола Вінграновський ішов до нього через уже названі документальні стрічки, присвячені столицям Б. Хмельницького, Данила Галицького, І. Мазепи, через роман «Северин Наливайко», через неодноразове поетичне осмислення тих чи інших фактів української історії.

Проте має це есе і власну передісторію, яку Микола Вінграновський виклав у листі до автора цих рядків і яку я волю процитувати:

«Це есе є для мене дещо несподіваним і незвичним. За фактом я не історик, написати історію України, як це, скажімо, зробили М. Грушевський, П. Дорошенко чи Наталія Полонська-Василенко, справа надзвичайно важка, копітка і, окрім всеохопних знань, вимагає всього життя й терплячості. Мої ж «Короткі нариси з історії України» почалися з пропозиції редакції Народного календаря, отого відривного, по листочку календаря, що висить на стіні мало не в кожній хаті. Редакція запропонувала мені, на вибір, написати про когось або про щось із нашої минувшини. Така думка, очевидно, прийшла від ознайомлення з моїм романом «Северин Наливайко», що друкувався у журналі «Вітчизна» і який ось-ось має з'явитися у видавництві «Веселка». На пропозицію редакції календаря я з приємністю згодився, та замість того, аби написати «про когось або про щось» з нашої історії, сів і спробував простежити її всю — від часу, коли люди жили в печерах, і до наших днів».

Ось так і з'явилося це незвичне есе про чотирнадцять столиць нашої занадто довго позбавленої державності держави, чотирнадцять надій нашого народу, яке я з приємністю рекомендую читачам.

Богдан СУШИНСЬКИЙ

НА ПОЧАТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Де та рука чи голос, що показали би нам й сказали: ось саме тут. Ось саме звідси, від цього часу ми почали свій крок, а той первовічний простір, де вперше ступили ми, в моторошно непрогляднім майбутньому стане зватися Україною? Скільки нам років, століть, тисячоліть? Де той початок, від якого взялися і ми, і наші сусіди — народи Європи, і все нині суще людство? Було це, певно, 600 000 років тому. Обкута льодовиками, мовчки й похмуро оберталася наша Земля навколо Сонця і їй, здавалося, не світило ніщо живе. Та ось за 400 тисяч років поспіль дрімучі льоди підтали і там, де з'явилася суша, з'явилися перші трави, перші ліси, перші звірі і перші ми — люди. Перших людей на Землі було жалюгідно мало. Вони тремтіли від страху й аби не потрапити на ікла звіроті, мусили взяти в руки ломаки. Тими ж дрючками вони здобували собі й харчі. Коли ж іще через 100 000 років первісний чоловік приручив вогонь, то бідне його життя трохи повеселішало. Тепер він міг не лише зварити їжу, а й підняти над головою палаючий смолоскип, щоби освітити доцільність свого буття, а ще, освітивши вогнем над собою небо, побачити Бога...

На світанку свого життя люди бродили чередами. В пошуках їстівних коренів, насіння та меду, вони тинялися від океану до океану — Індійського, Тихого та Атлантичного — й через кілька тисячоліть заселили всі континенти, зокрема і Австралію. Перші людські стоянки виникли в 10 тисячолітті до н. е. До людини прийшли собака, свиня й овечка — охорона, їжа та вовняний одяг. Затим людина додумалася взяти в руки мотику, щоби дряпати нею землю й сіяти в ґрунт зерно. Праця біля землі зробила людину людиною. Наслідком тому стало третє тисячоліття до н. е., коли в долинах великих рік Тигру й Євфрату, Інду, Нілу та Хуанхе виникли великі культури цивілізації: Месопотамська, Індійська, Єгипетська та Китайська. Згодом до них, пізніше, через два тисячоліття, приєдналася Грецька. А що ж Україна? Що у нас було в ті часи, коли на Землі постали перші чотири, а потім і п'ята цивілізації?

ТРИПІЛЛЯ — СТОЛИЦЯ ПРА-УКРАЇНИ

З 4-го по 1-е тис. до н. е. в Україні розквітла перша в Європі цивілізація, що має назву Трипільська. Назва її пішла від назви села, яке лежить вниз по Дніпру недалеко від Києва. Та старожитна людність Пра-України орала волами землю, засівала зерном й кам'яними серпами жала. Від Донецького кряжу до Словаччини, від наверхів Дніпра до Чорного моря жили ті люди. Священними в них були дім і сім'я. Чоловіки обожнювали жінок. До нас дійшли глиняні фігурки Жінки-Диви, Жінки-Матері, яким у живіт було вкладено пшеничне зерно.

Трипільці молилися Сонцю і малювали його на стінах будинків. Вони першими на Землі приборкали коня і винайшли колесо. Трипільське колесо покотилося від берегів Дніпра до Китаю, Індії та Єгипту. Воно скоротило людству видимий світ і зробило його зрозумілішим.

Тим часом час не стояв. Наприкінці 1-го тис. до н. е. в Європі з'явився якийсь невідомий народ, що завоював трипільців, хоча й сам був поглинутий їхньою культурою. А з глибокої жовтої Азії, з її безмірних степів розпочався зворотній велетенський рух племен і народів. Першим на їхньому прямуванні опинилося причорноморське Трипілля. На початку 1-го тис. до н. е. сюди прийшли кимерійці з Ірану. В 7-му ст. до н. е. тут заснували свої колонії греки. Водночас з греками з'являються скити, що також прийшли з Ірану. За ними — сармати. За сарматами з гір Кавказу — алани (теперішні осетини). У 3-му ст. вже н. е. германські племена готів завоюють трипільські землі між Південним Бугом й Дунаєм. В 375 р. н. е. з Азії знову присунули тюркомонгольські племена — цим разом гунів. За ними — авари, а з верхньої Волги — болгари. Потім — хозари. За хозарами — угри (мадяри). Тоді — печеніги. Тоді — половці... Кимерійці, греки, скити, сармати, алани, готи, гуни, авари, болгари, хозари, угри, печеніги, половці — тринадцять народів впродовж тисячоліття пробули на нашій землі нашими сусідами. І всі вони, безперечно, лишили в нашій історії слід.

ЗЕМЛІ, ВОДИ Й МІСТА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Нащадків трипільців греки називали антами, державою антів, що проіснувала три століття — від кінця 4-го до початку 7-го н. е. Анти — це ті ж східні слов'яни. Вони обіймали землі, що й стародавні трипільці, і де зараз на них живемо теперішні ми — ми їхнє пряме продовження. Племена східних слов'ян мешкали серед лісів і лугов, на берегах рік та озер, й любили їх понад усе. Все, що живило їхнє життя, було для них радісним і безмежно щасливим. Вони завжди були гарно одягнені, ситі, сильні й сміливі, мали багато дітей, спільних богів й говорили спільною для усіх мовою. Першу писемну звістку про них нам подають візантійські письменники 4-го століття н. е. Зокрема, візантійський історик Йордан пише, як анти побили готів, хоча готи і взяли в полон їхнього князя Божа разом з синами та 70 старійшинами. Довго й запекло билися слов'янські дружини-оружники з аварами та хозарами, що були впали на їхні землі. А землі слов'ян лежали з обох берегів Дніпра, Десни, Сейму й Сули, підступали на північ до Оки і до Сожу, на заході йшли за Карпатські гори й Північний Буг. На півдні вони омивалися Чорним морем, куди втікали Дністер та Південний Буг. Кожне плем'я мало своє ім'я і називалися вони так: поляни з головним містом Київ; сіверяни з головними містами Новгород-

Сіверський, Чернігів, Переяслав, Любеч; полочани — Полоцьк; кривичі — Смоленськ; древляни — Коростень; волиняни — Луцьк, Новгород; суличі над Сулою; сколи над Ворсколою (тепер річка Ворскла); полтви над Полтвою; дреговичі жили на Прип'яті; радимичі й в'ятичі — на Сожі й Оці; тиверці — на Дністрі; на Південному Бузі — уличі; білі хорвати й карпи — в Карпатах й Галичині. Маючи спільні землі, єдиних богів і одну на всіх мову, слов'янські племена в четвертому столітті н. е. утворили націю, що вже за їхнього часу стала зватися українцями, а їхня земля — Україною.

УКРАЇНА ЯК НАЗВА ЗЕМЛІ Й ДЕРЖАВИ

Поняття «Україна» дуже старе. Походить воно від стародавнього слов'янського слова «кра», що означає «край», «вкраїна», «україна», «земля, що окремішньо вирізняється з-поміж інших земель». Слово «кра» вказує на державу, що має свої межі, свої кордони і пограниччя. Це слово в його первісному значенні живе до сих пір в сербів, словенів, словаків, чехів, боснійців, долматів, хорватів. Поняття «Україна» як таке — назва суто людська, народна. Вона автономно проіснувала кілька тисячоліть, аж поки в дев'ятому столітті не стала Україною-Руссю. Одні історики твердять, що «Русь» пішла від річок Рось, Росава, Роска, а інші — від шведських вікінгів, які також звалися руссю. Тепер відносно того, як, трактуючи Україну, називають і за що її мають наші північні сусіди — росіяни. Україну вони називають «украиной», «околицей России» й підспідно мають її за свою територію. Дивного в цьому нічого нема, адже будь-яка імперія — капіталістична, фашистська чи царсько-більшовицько-російська, загарбуючи чужі землі, вважає їх або ж своєю «украиной», або ж «исконно», «історически» своїми. Україна-Русь і її народ вже були державою й нацією з кількавіковим досвідом, тоді як Росії, як нації і держави, ще не було і в помині. До 1713 р. вона була відома — і так її називала Європа — як Московія або Татарія. В 1713 р. цар Петро I привласнив з України-Руси її другу частку і відтоді Росія стала називатися Росією — вкраденим з України-Руси її історичним ім'ям. Важко назвати країну, яка би, подібно Україні, пережила те, що пережила вона. За більше ніж півтисячолітнє своє поневолення (1340-1991 р.р.), в тих безперервних збройних навалах на повне знищення, приниження її національної гідності, обстрікування й мордування її народу, Україна, мабуть, єдина в світі держава, яка все це витерпіла й перенесла, і не лише вижила, але й своїм іменем дала людству приклад, аби воно в доцільності свого існування не мало сумніву.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ УКРАЇНИ-РУСИ

П'ять століть — від дев'ятого по тринадцяте — проіснувала держава Україна-Русь, а Київ, як столиця, і на майбутні віки лишився її головним осередком. В пору розквіту України-Руси, Київ був величезним містом-мегаполісом. У 1018 році, як пише тодішній німецький хроніст Тітмар, Київ мав 8 торгових, 400 церков і населення «без числа». Правдиво, що в ньому мешкало 100 тисяч чоловік і на його площах стояли не лише княжі палаци, але й кам'яниці купців з Єгипту, Сирії, Арабського халіфату, Кавказу, Італії, Скандинавії, Польщі й Угорщини. Розташувавшись посередині дніпрового водного шляху («з варяг у греки»), Київ став світовим ринком торгівлі. Кияни та їхні князі жили багато. Та, народжені від вільних дідів і прадідів, понад усе вони цінували волю. Припущення про те, що в 5 ст. н. е. основоположниками Києва було троє братів Кий, Щек та Хорив, і що Київ названий по імені старшого брата Кия, все-таки припущенням й залишається.

Незаперечне інше: на монетах скитських боспорських царів (а це 5 ст. до н. е.), є зображення царського жезла, що по-скитському звався кий. Пізніше, зображення цього ж скитського царського кия перейшло на монети й печатки київських князів і означало воно «місто верховної влади країни та її символу Кия». Отже, Кий, Київ — це Головний, Єдиний, Той, що стоїть над усіма. Вінчало цей жезл триконечне наверх, яке стало нашим національним гербом, і яке ми тепер називаємо «тризубом». Насправді ж це символ триєдності, Триєдиної сили. Трійці — поєднання Правогню, Праводи й зеленого Древа Життя. Так само, як і в назві «Дніпро» поєдналися імена богів Дани та Перуна. Київ-Трійця-Дніпро — ось воно те, що із темних глибин віків веде нас по сей день.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ КНЯЗЯ ОЛЕГА (882-912)

В середині 9-го ст. з півночі, через Балтійське море, а потім вниз по Дніпру човнами спустилися невідомі киянам ватаги людей, що звалися руссю. Це були шведські вікінги, перед тим вже відомі своїми наскоками на береги Англії, Франції та Сицилії, Ісландії та Гренландії. Ймовірно, що саме вони відкрили й Америку. Тепер, завітавши до Києва й оцінивши його блискуче розташування, добре озброєні, метиковані і рішучі, вони захопили київський княжий стіл, переженилися на киянках, а їхні ватажки Аскольд, потім Дір почали князувати.

Невдовзі їхній одноплемінник Олег повбивав їх і став князувати сам. Перше, чим він зайнявся — переформував київське військо; з безладного зробив його дисциплінованим та рухливим, одягнув його в шоломи та кольчуги й озброїв двосічними мечами. Затим приборкав інші, непокірні Києву слов'янські племена, й пішов на хозар. Побивши на Каспійському морі хозар, він зважився на великий і небезпечний похід через Чорне море на Візантійську імперію (907 р.). Коли греки побачили, як київський князь уже палить передмістя їхньої столиці Царгороду, вони уклали між собою, Візантією й Київською Руссю договір. За цим договором греки зобов'язувались утримувати Олегове військо й купців з Русі впродовж 6 місяців їхнього перебування в Царгороді, на час повернення їх додому забезпечити їх вітрилами, кітвами та харчами. Зобов'язувалася Візантія платити Русі контрибуцію, а також право безмитної торгівлі купців з України-Руси на теренах Східної Римської імперії. Цей україно-візантійський договір — перший документ, який свідчить про вихід України-Руси на історичне поле нарівні з іншими державами. Греки підписалися під цим договором, а князь Олег зі своїми русичами присяглися над ним іменем Перуна та Велеса й поклади на землю мечі.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ КНЯЗЯ ІГОРЯ (913-945)

Наступник Олега, цей київський князь відзначався непомірною жадобою до владарювання й багатств. В Києві він сидів мало, а те й робив, що увесь час кудись з військом ходив; то воював із союзниками Олега південними слов'янськими племенами уличами і тиверцями, то приєднував землі між Дністром і Дунаєм до Києва; ходив на Каспійське море, дістався аж до Баку, набрав здобичі та, повертаючись через Північний Кавказ, зіткнувся з місцевими племенами, втратив все награбоване й половину дружинників, і прийшов додому порожняком. Затим ходив за Азовське море на печенігів, де знову добряче награбував та по дорозі додому знову все втратив. Так само Ігор захотів твердо стати на Чорному морі, але тут Візантія підмовила проти нього тих самих печенігів. Розізлившись на Візантію, сівши на лодії, він через Чорне море поплив походом на неї. Похід був невдалий — греки застосували проти Ігоря «грецький вогонь» — вибухові снаряди, спалили його флотилію і він ледве живий безславно дістався додому. Оговтавшись та зібравши в Києві нове військо, він знову рушив на Візантію. Та греки знову побили Ігоря, уклали з ним невтішний для нього договір, за яким він змушений був відмовитися від володінь на

Чорному морі, а також в гирлі Дніпра та ще й зобов'язався Візантію захищати. Безславно князь Ігор й загинув: зібравши данину із древлян і вже їдучи з нею до Києва, йому здалося, що він недосить зібрав, що древляни не додали йому хутра, воску та меду. Він повернувся назад до головного міста Коростеня, де розгнівані древляни убили його.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ КНЯГИНІ ОЛЬГИ (945-964)

Статна, спокійна, надзвичайно мила собою, вдова князя Ігоря княгиня Ольга правила Україною 20 років. Йшла середина 10-го ст., розквіт Середньовіччя, коли дві тодішні імперії — Візантійська Костянтина Порфирородного й Німецька Оттона I — не випускали із рук меча. Розуміючи, посеред яких двох вогнів знаходиться її країна, княгиня Ольга робила усе, аби стосунки між Київською Руссю і тими двома велетами вирішувалися не війнами, а дипломатією. Вона їде з візитом до Цар-городу, до імператора Костянтина, що хотів мати її за жінку. Там вона просить його бути її хрещеним батьком й приймає християнство. Після того, коли мова знову зайшла про одруження, Ольга відповіла Візантійському василевсу, що християнська віра не дозволяє хрещеному батькові одружуватись на хрещеній дочці. «Породичавшись» таким чином з Візантією, вона засилає послів до Оттона I — з миром і добросусідством. Сама ж, не злязачи з воза чи саней, проїжджає тисячі кілометрів своєю державою, — від Середнього Дніпра, Росі, Сули, Десни, Прип'яті до Новгороду і Пскова — будує нові села й міста, упорядковує збір данини, встановлює норми податків, — «устави», «уроки», «броки», «дані» — аби дружинники не забирали в людей все до останнього хутра, а й лишали мирянам на безбідний прожиток. Віднині данина ділилася на три частини: дві третини везли до Києва, а третя везлась на Вишгород, де Ольга жила. При княгині Ользі Україна-Русь розквітла ще більше. Поховати себе княгиня Ольга заповідала без тризни, по-християнськи. Православний світ вважає княгиню Ольгу святою.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА (964-972)

Син княгині Ольги, один з найвидатніших особистостей Київської держави, запальний 22-річний красень-князь Святослав ввібрав в себе якості, які би зробили честь будь-кому із найдостойніших людей

не лише його часу. Точніше і вичерпніше, як про нього сказав літопис, не скажеш: «...він почав збирати багато хоробрих вояків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як леопард, і багато воював. Не возив з собою возів, ні казана, ані варив м'яса, тільки порізавши тоненько конину чи звірину, чи воловину, пік на углях і так їв; не мав і шатра, а підстелював на спання підклад (що був під сідлом), а в голови сідло, — такі ж були і вояки його. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: «іду на вас!» Де і куди Святослав лише не ходив: і на косогів, ясів, що жили тоді на Кавказі; на порти хозарські, відкривши тим самим шлях для Русі по Волзі до перських, арабських міст; ходив на Подоння; на Оку до в'ятичів, аби платили данину Русі; ходив за Дунай на могутнє царство болгар і побив його; дійшов до Балкан аж поки не завівся із Візантією і пішов на Царгород. Спершу греки відкупилися від нього фантастичною даниною. А вдруге, взнавши, що в Святослава всього 10 тисяч війська, зібрали 100-тисячне військо своє й рушили на нього самі. Та не дивлячись на перевагу в чисельності, тодішній візантійський імператор Цимісхій все ще боявся непереможного Святослава і уклав з ним мир. Святослав повернув до Києва, куди саме тоді підійшли печеніги. Підстерігши його біля дніпровських порогів, печеніги і вбили його, а їхній хакан Куря з Святославого черепа зробив собі золоту урочисту чашу. А для нас, записаний візантійським істориком, лишився його портрет: «Він був середнього зросту, кремезний і сильний, ніс мав короткий, сині очі, густі брови; бороду мав голену, довгі вуса і на голові чуб; виглядав суворо, був убраний зовсім просто і нічим не визначався з-поміж інших воїнів, тільки чистіша була на нім полотняна сорочка, а єдиною окрасою був золотий ковток у вусі. Поговорив трохи з цісарем, сидячи в човні, й поїхав».

КИЇВ — СТОЛИЦЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО (980-1015)

У князя Святослава, коли він загинув, лишилося троє синів: Ярополк, Олег та один позашлюбний від ключниці Малуші — Володимир. Ще за життя, Святослав поміж ними країну вже поділив: Київ віддав Ярополкові, Овруч — Олегу, а Володимиру — Новгород. За намовленням одного із воєвод, Ярополк убив Олега. Взнавши про братовбивство, Володимир утік з Новгорода до варягів збирати військо. Ярополк став князувати одноосібно. Тим часом, зібравши варягів, Володимир рушив на Ярополка, убив його й став на чолі держави,

що налічувала близько 20-ти величезних земель, на яких жили не лише слов'яни, але й тюрські та угро-фінські племена. Лишаючи поза увагою всенародні віча, і вже будучи православним сам, князь Володимир береться за хрещення своєї держави. Спочатку він вибирав між ісламом та християнством, але з політичних міркувань бути ближчим до Візантії та ще й оженившись на сестрі візантійського імператора Анні й повінчавшись з нею у Корсуні (нинішній Севастополь), обирає християнство. Хрещення України-Руси відбувалося жорстоко. Почалося воно у Києві. Спочатку Володимирові християнізовані дружинники, попаливши киянам хати, підпаливши їхні молільні язичницькі капища, повбивавши, волхвів і порубавши священні гаї, знищивши правічну слов'янську писемність, що звалася «резами», пороздягали й позаганяли киян в притоку Дніпра річку Почайну, почали їх бити, тоді, як візантійські священники над їхніми головами махали кадильницями і хрестами. Так, у 988 р. почалося знищення тисячолітньої, дохристиянської культури України-Руси, яка звалася й називається досі язичницькою...

Як і княгиню Ольгу, князя Володимира православна церква зачислила до лику святих.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО (1019-1054)

Князь Володимир Великий помер у 1015 р. Кожному з дванадцятьох своїх синів він дав по князівству ще при житті, а старшому Ярополку — Київ. Після смерті батька, аби заволодіти державою особисто, Ярополк почав вбивати своїх братів. Так він зарізав ще зовсім юних Бориса та Гліба, за що народ прозвав його «Окаянним». Бориса і Гліба церква причислила до лику святих. Тоді ж один із братів Ярополка новгородський князь Ярослав пішов на нього війною й розбив його. Тим часом на Ярослава пішов війною інший його брат Мстислав, що князував у Тьмутаракані. Війна тривала три роки аж поки брати не уклали мир: за Ярославом лишилися землі від правобережжя Дніпра на захід, а Мстиславу — на схід. У 1036 р. після смерті Мстислава Ярослав сів у Києві. Час його князування — це найвищий розквіт Київської держави. За його правління обшири України-Руси простяглися від Балтійського моря до Чорного і до Кавказу, від Дону і до Карпатських гір — більше 800 тис. кв. км мала тоді українська держава. Князя Ярослава називали ще «тестем Європи» — його жінка була шведською принцесою; польський король тримав його сестру;

іншу сестру — візантійський імператор; троє його синів оженилися на європейських принцесах; три доньки були угорською, норвезькою та французькою королевами. Вперше за історію православ'я київським митрополитом він призначив не грека, а українця — звали його Іларіоном. Це він, князь Ярослав, розбудував Київ — збудував золотoverхий храм Київської Софії (1037 р.), позолотив бані усим 400 київським церквам, спорудив Золоті ворота; з його легкої руки чернець Антоній заснував Києво-Печерську лавру (1051 р.). Це він, князь Ярослав, написав звід законів, — Руська Правда — своєрідну першу в Україні і в світі конституцію, яка вперше визначала права людини. Це в нього була одна з найбільших в тодішньому світі бібліотека, за що і прозвали його Мудрим. Помер князь Ярослав 20-го лютого 1054 року у Вишгороді. Було йому 76 років. Кияни привезли його саньми у Київ і поховали в Софійському соборі у білій мармуровій домовині. У цій домовині Ярослав Мудрий лежить й дотепер, в наші дні.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА (1113-1125)

Так само як і князь Володимир, князь Ярослав Мудрий поділив державу поміж своїми синами. Чи хоч здогадувався тоді старий князь Ярослав, що ділячи так Україну, він вже кидає її в смертельне провалля самознищення й бездержавності майже на тисячоліття, на цілих 937 років — від 1054-го по 1991-й? Страшно і моторошно подумати. Тим часом в його синів пішли діти свої, у тих — свої, покоління за поколінням, і князями й княжатами аж закишило. І кожен із них почав рвати Україну собі. Брат звівся на брата, батько на сина, а син на батька. Заздрощам, люті і зненависті не було меж. Єдиним винятком у тому кривавому князівському шабаші був Ярославів онук, син його сина Всеволода і дочки візантійського імператора Мономаха цесарівни Анастасії. Переяславський, а потім великокиївський князь, він, починаючи з 13-літнього віку, ще при князюванні батька, не злавив з коня і не випускав з рук меча. Сам один самотужки, маючи лише невелике військо, він бився з половцями, що орда за ордою лізли і лізли й пустошили Україну. 83 битви мав Мономах з половецькими ханами Боняком, Курею, Тутором, Сирчаном та Отроком. І коли у 1111 році, все-таки умовивши князів про допомогу, на березі Сіверського Дінця він половців погромив, кияни, зустрічаючи його в Києві, цілували йому руки. Слава про Мономахову перемогу, як зазначає літописець, докотилася «до греків, угрів, ляхів і чехів й до Риму». Та, мабуть,

найвизначнішим вчинком Володимира Мономаха став його твір «Повчання дітям», що його він написав на схилі віку. Цей його твір став великим передвісником світової доби Відродження.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ КНЯЗЯ МСТИСЛАВА-ФЕДОРА-ГАРАЛЬДА (1125-1132)

Князь Володимир Мономах був одружений з дочкою англійського короля Гаральда II принцесою Гітою. Їхній син Мстислав-Федір-Гаральд, що став князувати після батька, останній з великих київських князів, який іще намагався втримати в своїх руках цілісність України-Руси, що вже люто розвалювалася на окремі удільні князівства. Разом з тим, міжнародне обличчя Київської держави було ще високим. Водами і дорогами, на кораблях, конях і верблюдах цілий рік безперервно Україна вела торгівлю з країнами Сходу і Заходу. Її торговельні й державні зв'язки зі світом були і широкі, і сильні. Ось, наприклад, з ким мав державно-родинні зв'язки той самий Мстислав-Федір-Гаральд. Сам він був одружений з шведською принцесою Христиною. Двоє його дочок видалися — одна за короля Оботритів, датського принца Канута II, а друга — за норвезького короля Сігурда II. Після смерті того, вона одружилася з королем Данії Еріком-Емуном. Син Еріка-Емуна і дочки Мстислава став одним із найвидатніших датських королів, і в урядовій генеології королів Данії, укладеній у XII ст., родичання з Київською династією ставилося на почесне місце. Мстиславова дочка Ірина була заміжною за грецьким царевичем Андроніком, а четверта, Єфросинія, — за угорським королем Гейзою II; син Ізяслав мав за дружину польську князівну, а другий син, Святополк, тримав дочку німецького короля Оттона II. Все це було дуже добре, а от у внутрішньому політичному господарстві України-Руси йшлося на катастрофу. З усіх удільних князівств до престольного Києва вже блискало і гриміло на ураган, що вже ось-ось збиралося забушувати і підірвати, видерти державу з коренем. Чорні дні для України-Руси стояли не за горами. Вони вже летіли з швидкістю пущеної з лука стріли... Тим часом, як і його батько князь Володимир Мономах, Мстислав-Федір-Гаральд рік у рік бився з половцями, бився потужно, за що прозвали його Великим, а коли помер, церква причислила його до ряду святих.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ КНЯЗЯ ЮРІЯ ДОВГОРУКОГО (1154-1157)

У 1154 р. київським князем став Юрій, прозваний «Довгі Руки» — сьомий син Володимира Мономаха від його другої жінки-половчанки. Перед тим, як сісти у Києві, Юрій Довгорукий князував на півночі Київської держави в верхів'ї Волги у Суздалі, де недалеко від неї у 1147 р. заснував Москву. Як і більшість дрібних удільних князів, Довгорукий мріяв про великокняжий київський стіл. Після смерті великого київського князя Мстислава, коли п'ять попідряд князів, воюючи між собою, один за одним поперемінно займали Київ (двоє із них по року, а один лише П днів), Юрій Довгорукий, закликавши на підмогу половців, все-таки прибрав Київ до своїх рук. Пихатого, грубого, самолюбивого, кияни його не шанували. За час свого дворічного князування він двічі ганебно мусив з Києва утікати, і лише за третім разом, привівши половців знову, він знову Київ здобув і вмер. Тут на Довгорукому можна було б поставити крапку, якби не його син Андрій, прозваний Боголюбським від назви села Боголюбове, де був його княжий осідок. Андрій Боголюбський, як і колись його батько, був Суздальським князем й так само, як і його невдаха-батько, прагнув і ненавидів Київ. У 1169 р. він рушив з військом на нього, і так його пограбував, попалив й зруйнував, що такого не зробив навіть хан Батий зі своєю татаро-монгольською ордою. Ось як про це записав літописець: «...і Поділ, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було милосердя нікому ні звідки: церкви горіли, християн побивано, інших брали в неволю... в церквах обдирали ікони, забирали книги, ризи, і дзвони всі позабирали...» До всього Андрій Боголюбський прихопив із собою із Вишгорода й ікону Божої Матері, що стала називатися Володимирською й тепер знаходиться у Москві. Убили Андрія Боголюбського самі ж його піддані у Володимирі-на-Клязьмі, місті, яке він проголосив своєю столицею... Ось в такий спосіб на півночі Київської Русі виникла нова політична сила, яка згодом стане зватися Московським князівством, потім Московським царством, а з 1713 року — Росією.

ГАЛИЧ — СТОЛИЦЯ КНЯЗЯ РОМАНА (1199 — 1205)

Проіснувавши 250 років — з 9-го до 12-го століття, — одна з найбільших світових держав Київська Русь розпалася на окремі князівства. Подібні долі мали всі світові імперії, зокрема, Римська (проіснувала 600 років) Чи Каролінгська Карла Великого (100 років). Україн-

ські удільні князі, звільнившись з-під влади Києва, нарешті почали насолоджуватися владою на місцях. Так як і раніше, вони продовжували один одному заздрити, дрібніти в думках і вчинках, і далі плодити купи дітей-княженят. У величезній, ще до вчора могутній країні, раптом настала тиша, як після похорону. Та не зовсім і ненадовго. На заході України потужно й стрімко почало набирати силу Галицько-Волинське князівство зі столицею в Галичі на чолі з князем Романом. Галицько-Волинське князівство — це була та нова політична сила, яка продовжила державне життя України-Руси і, завдяки князю Роману, сама стала державою, що проіснувала більше аніж 100 років. Сівши на княжий стіл, водночас воюючи з половцями і Литвою, що зазіхала на Галичину, Роман взявся за своїх галицьких бояр. Маючи незмірні багатства, власні війська і всі урядові посади, вони мали князя за ніщо. Підтриманий міщанами, князь Роман бояр перемиг: одних стратив, інших порозганяв по інших країнах. У 1208 р. він об'єднав Галичину з Волиню. Далі він б'є своїх суперників князів суздальських, а одного із них, князя Рюрика, постриг у ченці. Князь Роман заволодів усією Правобічною Україною разом з Києвом. Тепер його держава простягається від Дніпра до Карпат, вона стає цільною та могутньою, як дзвін. Він знову іде в походи на половців і погромлює їх. Римський папа Інокентій III прислав до нього послів, аби князь Роман перейшов на католицьку віру. Князь Роман не зламав своєї православної віри, і знову йде на війну з польським князем Лешком, де потрапляє в засідку й гине. Його дружина Ганна зосталася з двома малими дітьми на руках: князеві Данилу було 3 роки, а його братові Васильку — один.

ГАЛИЧ, ХОЛМ — СТОЛИЦІ КНЯЗЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО (1205-1264)

Скориставшись загибеллю князя Романа, у Галич знов повернулися бояри. Рятуючись, Ганна мусила з дітьми втікати, і ще 40 років ця одна з найвидатніших жінок України разом з синами вела проти бояр війну. Нарешті, після перемоги над ними під Ярославом, князь Данило княжий Галич собі повернув. Тим часом в Україну прийшла біда: у 1240-му році татаро-монгольські орди Батия повалили Київ, попалили до тла князівство Данила й пішли далі на захід. У 1241-му році хан Батий розбив польсько-німецькі війська в Нижній Сілезії, завоював Україну, Болгарію, Моравію, Сербію, Хорватію, надумав іти на Римську імперію та роздумав і повернув

на Волгу назад, до своєї столиці Бату-Сараю, де і помер. Погромлені татаро-монголами, удільні князі їдуть «на поклон» до нового хана Берке. Їде й Данило. Хан Берке приймає його, дає золоту пайцзу недоторканності й відпускає додому живим. Повернувшись до Галича, Данило нишком починає готуватися до оборони: він обносить валами Луцьк і Стіжок, Володимир і Кременець, Галич і Львів — нове місто, яке він збудував і назвав ім'ям свого сина. Боячись повторного татаро-монгольського вторгнення, він замирюється з угорським королем й листується з папою римським Інокентієм IV, сподіваючись, що той допоможе здійснити хрестовий похід проти татар. Замість військової допомоги папа прислав Данилу королівську корону, й папські легати коронували його. Тим часом хан Берке взнає про оборонні приготування Данила й, погрожуючи новою навалою, наказує йому зрівняти вали з землею. Князь Данило змушений був підкоритися і, аби подалі від небезпеки, переносить столицю з Галича на північ в ліси, де закладає нову столицю, і називає її Холм (тепер вона називається Хелмом, і належить до Польщі). У 1264 р. князь-король помирає — цей один із найдостойніших князів у нашій історії.

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ — СТОЛИЦЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ. КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ-БАЙДА (1556-1564)

80 років — від 1240-го до 1320-го — Україна пробула під монголо-татарами. У 1340-му році її почала захоплювати сильна і войовнича Литва. В 1363-му році на річці Сніводі, на пограниччі Київщини, Волині й Поділля, литовський князь Ольгерд побив Золоту Орду, що згодом розпалася на окремі ханства, зокрема й Кримське (Кримське ханство в Криму з 1449 р.). Невдовзі Польща підім'яла під себе свою партнершу Литву й загарбала Україну одноосібно. Українські князі позбулися державних прав. Українське національне життя було загнане в яму: з заходу його став розпинати нетерпимий до православ'я польський католицизм; з півночі, відриваючи одну за другою українські землі, наповзало Московське князівство; зі сходу й півдня, рік у рік женучи у ясир безборонний український люд, набігали з Криму татари, а з моря турки. Ось у таких «обіймах» опинилася Україна в середині 16-го століття. Йшлося до національного знищення. Повертало на небуття. Український народ відчув, що поки не пізно, треба рятуватися, рятуватися власними силами, і він, як єдину оборону собі і спасіння, дав козаків, дав Запорізьку Січ. Ту саму Запорізьку Січ, що за 219 років свого істо-

ричного життя, воюючи на всі боки, зберегла Україну, і чия завидна слава прогрімала на Азію та Європу. Засновником цього неповторного в історії козацького товариства був кременецький князь Дмитро Вишневецький, прозваний у народі Байдою (Байда — безпечний чоловік). Та цей чоловік далеко не був безпечним: великий розум й духовна сила правили ним все життя. У 1556 р. в Пониззі Дніпра на острові Хортиця Вишневецький об'єднав ватаги молодого українського люду, добре озброїв його й повів на татарів й турків. Били їх козаки блискавично й нещадно, і коли в одному з боїв пораненого Вишневецького турки взяли в полон й повезли в Туреччину, то, як передає вже легенда, почепили його за ребро на гак. А перед тим, аби бути таким хоробрим, як він, з'їли його серце — серце першого козацького гетьмана України Дмитра Вишневецького-Байди.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНІВ
ХРИСТОФОРА КОСИНСЬКОГО (1591-1593), ГРИГОРІЯ
ЛОБОДИ (1596), МАТВІЯ ШАУЛИ (1596).
ГЕТЬМАН СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО (1596)

Тим часом, після втрати Вишневецького-Байди в Туреччині (1564 р.), Польща далі жиріла на Україні. Польські магнати й покатоличені багаті українські роди окупували всі українські землі. Урядники, а з ними ксьондзи та єзуїти обплели Україну так, що вона, здавалося, більше не ворухнеться. Дійшло до того, що за вбитого українського селянина чи ремісника польський шляхтич сплачував до казни 20 копійок, і все кінчалося. Один з польських вельмож на ім'я Лаш, що 236 разів був засуджений за звірства над селянами, пошив собі одягу із винесених на нього судових справ і у такій «судовій» одязі гонорове їздив й ходив... Зайнятий своїми турко-європейськими справами, польський коронний уряд на молоду Запорізьку Січ не звертав уваги. Йому навіть не снилося, що саме від ударів Запорізької Січі, а не від Туреччини чи Європи, через 60 років поспіль його наймогутніша в тодішньому світі Річ Посполита захитається й затремтить. Та це ще буде попереду, за часу Богдана Хмельницького, а поки що йшов 1591-й рік. Саме у цьому році із Січі по Польщі вперше й впалило: гетьман Христофор Косинський з загоном в 2 тис. козаків, громлячи шляхту, пройшов пів-України. Вслід за вбитим Косинським загорілося повстання гетьманів Лободи та Шаули. Тоді ж проти Польщі виступив й Северин Наливайко. Випускник Острозької академії в Острозі,

улюбленець найбагатшої людини в Європі, «некоронованого короля» православного князя Василя-Костянтина Острозького, що, до речі, видрукував у власній друкарні першу серед слов'янства Біблію (1581 р.), Северин Наливайко покинув князя і з 4-ма тисячами покозачених селян завдав Польщі такого хльосту, що вона була змушена кинути проти нього регулярну армію на чолі з найбільшим своїм головнокомандувачем Жолкевським. Два роки підряд бився Наливайко за Україну та православну віру. Його стратили у Варшаві. Ненависть до України в шляхти була така, що, як повідомляє легенда, Наливайка посадили у мідний бик і в тому бику на вогнищі запекли.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО (1616-1622)

16-е століття закінчилося розправою Польщі над 4-ма попідряд українськими повстаннями і стратою Наливайка. Польща дужче сіла на Україну, хоча від татарських набігів українського люду не боронила: кожне третє село було сплюндроване, а селяни уведені в Крим на продаж. Та помста не барилася. Легкий на воді, невловимий козацький флот — чайки — з'являється й потрясає береги Криму й Туреччини. Козаки здобувають Перекоп, Варну, Ізмаїл, Кілію, Акерман, Синоп, палять Мізевну та Архіоку — передмістя турецької столиці Стамбула.

У 1616 р. гетьманом Запорізької Січі козаки обрали випускника Острозької Академії Петра Конашевича-Сагайдачного. З ними він здобуває татарську фортецю Кафу — світовий ринок торгівлі українськими невільниками. Повернувшись з Криму, Сагайдачний веде козаків на Москву, зваживши на прохання польського королевича Владислава, що прагнув московської корони. Сагайдачний розбив московське військо й підійшов під стіни Кремля. Та, побачивши нерішучість королевича, забрав козаків додому. Не пориваючи з Польщею, Сагайдачний відновлює в Україні ієрархію православної церкви. Таємно від короля він запросив до Києва єрусалимського патріарха Теофана і той висвятив на митрополита Іова Борецького та п'ятьох священників на єпископів. Католицька Польща заскреготіла зубами та займалося на війну з Туреччиною і Сагайдачний був ще Польщі потрібний. Тим часом він робить ще один крок: разом з Запорізькою Січчю записався до Київського Богоявленського братства: український народ та його церква віднині стали під оборону козацьких шабель. Завдяки Сагайдачному Україна і козаки

стали єдиним тілом. У війні з Туреччиною Польща зазнала поразки. Король знову просить про поміч. З 41 500 козаків Сагайдачний іде під Хотин, де завдає удару 150-тисячній турецькій армії й рятує Польщу від розгрому. Смертельно поранений отруєною стрілою, він складає заповіт про відписання своїх особистих коштів на Львівське й Київське братства, а також на монастирі й церкви. 10 квітня 1622 р. у віці 45 років Сагайдачний помирає у Києві.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНІВ МАРКА ЖМАЙЛА, ТАРАСА ТРЯСИЛА, ІВАНА СУЛИМИ, ПАВЛА ПАВЛЮКА, ЯКОВА ОСТРЯНИЦІ, ДМИТРА ГУНІ, КАРПА СКИДАНА

Час від 1622-го року (року смерті Петра Сагайдачного) до 1648-го (року повстання Богдана Хмельницького) пройшов в Україні го-стро. Реєстрові козаки, ті, що були на утриманні польської казни та жили по селах й містах, і козаки-запорожці, що окрім волі не мали нічого, поглядали один на другого скоса. Реєстрові ставилися до Польщі терпимо, а запорожці — відкрито вороже. Наступники Сагайдачного гетьмани Олефір Голуб та Михайло Дорошенко, опинившись поміж двома козацькими станами, прогетьманували недовго — всього по два роки. Ще одного пропольського реєстрового гетьмана Грицька Чорного (1629 р.) запорожці викрали й стратили на Січі. Тим часом в Європі йшла Тридцятилітня війна, в якій Австрія, Іспанія й Річ Посполита вели боротьбу проти Франції, Швеції й Данії. Європейські володарі з обох таборів звернулися до Запорізької Січі про допомогу. Окремі козацькі загопи за добру плату поїхали в Західну Європу і добре там воювали на обидва фронти. Цісарі й королі не могли ними нахвалитися.

У 1627 р. архімандритом, а згодом й митрополитом Києво-Печерської лаври був обраний тридцятилітній Петро Могила. Оборонець православної віри, він став не лише опікуном і фундатором об'єднаних шкіл Києво-Печерської лаври та Київського братства (майбутня Києво-Могилянська академія), але й послом України до Польщі, де відстоював честь поневоленої православної церкви і України. Та Польща нічого не хотіла бачити й чути. Для неї була тільки вона, була її лише зверхність над усіма! Польський коронний гетьман Конєцпольський тільки про те й говорив, як він ненавидить «хлопську кров». І він її проливав. Він придушив повстання

Марка Жмайла (1625 р.), Тараса Трясила (1630 р.), Івана Сулими (1637 р.), Павла Павлюка (1637 р.). Якова Остряниці, Дмитра Гуні, Карпа Скидана (всі — 1638 р.). Сім повстань за 13 років! Україна закипала. Йшлося на велику грозу. Ім'я тій грозі буде Богдан Хмельницький.

ЧИГИРИН — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648-1657)

«Богдан Хмельницький” Божою милістю генералісімус греко-східної церкви, вождь усіх козаків запорізьких, скоритель фортець і антихриста...» — так починався лист англійського політичного діяча Олівера Кромвелля, що вітав Хмельницького з першими днями державного народження України. Йшов 1654 рік. Виснажена шестилітньою війною, досі ніким непоборна Польща знаходилася в потрясінні. Ледве дихала й Україна. З 5-ти мільйонного українського народу мільйон загинув. Невідворотним роком для Польщі став 1648 рік, коли під гетьманською булавою Хмельницького рушили проти неї полки запорізьких козаків, а згодом селян та міщан. Битви і перемоги Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями й Збаражем над наймогутнішою тогочасною країною приголомшили Європу: такого ще не було, щоби увесь народ, від молодого й старого, підвівся на битву за свою гідність і незалежність. Рятуючи державу від козацького наступу, король оголосив тотальну мобілізацію. Обидві армії — польська та українська — знову зішлись одна з другою, цього разу під Берестечком. Перевага була на боці Хмельницького, та зрада його союзника татарського хана принесла успіх польському королю, хоча козацька армія не лише себе зберегла, але й у наступні роки зупинила польські походи під Білою Церквою, Жванцем і розгромила під Батогом на Поділлі. Головною метою — здобути Україні незалежність — Хмельницький досяг. Аби закріпити життя держави, він почав шукати союзів та спілок з Туреччиною, Швецією, Молдавією, Валахією, Семигородом, Московським царством. У 1654 році він заключив військовий союз з Москвою, за яким Україна залишала за собою, зокрема, свою зовнішню й внутрішню самостійність. Здобута під проводом Хмельницького державність України продовжувалася ще 60 років до поразки гетьмана Мазепи під Полтавою у 1709 році. В 1657 р. у віці 62 років Богдан Хмельницький помер. Поховали його недалеко від тодішньої столиці України Чигирини в рідному Суботові біля церкви. Згодом, коли Польща знову захопила Правобережну Україну, польський генерал Чарнецький викинув кістки великого гетьмана з могили.

ЧИГИРИН —
СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА
ІВАНА ВИГОВСЬКОГО (1657-1659)

Блискучий дипломат, поліглот і військовий талант, міністр закордонних справ в уряді Богдана Хмельницького, Іван Остапович Виговський гетьманом України став не відразу. Коли Хмельницький ще жив, свої надії, як на гетьманського наступника, він покладав на старшого сина Тимоша. Тиміш на війні рано загинув, лишився молодший, Юрко, 16-літній дивний юнак, що не хотів нічого — ні влади, ні молодості, створеної батьком, держави. Але, шануючи батька, козацька старшина гетьманом Юрка проголосила. Через місяць він відмовився від булави. Тоді на Генеральній Раді в присутності іноземних послів, козаків, духовенства й міщан гетьманом України було названо Івана Виговського. На ту пору добровільний союзник, московський цар потихеньку вже почав до України підкрадатися. З першого часу своєї влади Виговський зробив опертя на українську еліту — козацьку старшину та на замирення з Польщею. Запорізькі козаки на чолі з кошовим отаманом Барабашем, а з ними й полтавський полковник Пушкар, що сам мріяв про булаву, підняли проти Виговського бунт, що закінчився перемогою гетьмана, хоча 50 тис. українців в тій братовбивчій війні полягло. Далі, відчуваючи тиск і хижацтво Москви, Виговський в м. Гадячі разом з польськими послами складає угоду про федерацію України, Польщі й Литви. Він закладає підвалини суверенного українського Руського князівства, що водночас з Польщею та Литвою мало стати рівноправним членом Речі Посполитої. Взнавши про те, Москва кинула на Україну 150-тисячну армію. Битва відбулася під Конотопом, де російські війська були розгромлені щент. Москву охопила паніка, цар надумав з кремля тікати. Та Виговський на Москву не пішов, бо в Україні проти нього знову почались заворушення промосковських полковників. Виговський кладе булаву, їде до Польщі, де за доносом полковника Тетері поляки його розстріляли. Гетьманом Правобережної України старшина знову обирає Юрія Хмельницького. На Лівобережній Україні, що перебувала під московським царем, було обрано гетьманом Якова Сомка. Тим часом Юрій Хмельницький знову відмовляється від гетьманства і йде в монастир. Гетьманом на Правобережжі стає Павло Тетеря. Таким чином Україна розділилася на дві частини по обидва боки Дніпра. Настав її найстрашніший час — доба Руїни.

ЧИГИРИН —
СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА
ПАВЛА ТЕТЕРІ (1663-1665)

По страті поляками гетьмана Івана Виговського та після другого зречення булави Юрієм Хмельницьким, гетьманом Правобережної України в Чигирині було обрано прихильника Польщі Павла Тетерю. Гетьманом Лівобережної України, вірний московському цареві, хоча Москва й не довіряла йому, залишався Яків Сомко. Третьою силою була Запорізька Січ на чолі з кошовим Іваном Брюховецьким. Між Сомком, Брюховецьким та ніжинським полковником Золотаренком почалася боротьба за гетьманську булаву Лівобережної України. Рядові козаки, що прийшли з Брюховецьким, стали бити козацьку старшину та заможних людей, що були за Сомка й Золотаренка. Все вирішили московські війська, які взяли сторону Брюховецького. Сомка й Золотаренка та кількох козацьких старшин було страчено. Решту повезли під конвоєм в Москву. Ставши гетьманом Лівобережжя, Брюховецький всі козацькі посади замінив своїми прихильниками і став на поріг війни зі своїми ж братами — українцями Правобережної України. Та його випередив Тетеря. Так само, як й Брюховецький, себелюбивий, хворий на жадобу до влади. Тетеря підмовив польського короля Яна Казимира на захоплення Лівобережжя. Польщі було того й треба — і її війська разом з козаками Тетері перейшли Дніпро. Грабуючи все навколо, підпалюючи хати та б'ючи людей, вони дійшли до Глухова. Та Глухова не здобули, мусили вертатись назад, бо за спиною в них — Тетері і короля — на Правобережжі, одне за другим загорілись селянські повстання, що ненавиділи не лише поляків, але й Тетерю. Польські жовніри, татари й Тетерині козаки всі свої невдачі і лють стали виміщати на повсталому люді. Татарам було дозволено брати в ясир стільки селян, скільки зможуть погнати з собою в Крим. Польський генерал Чарнецький, той, що викинув кістки Богдана Хмельницького в Суботові з домовини, село Ставище на Київщині вирівав до ноги. Він, зокрема, писав королю: «Вся Україна вирішила вмирати, а не піддатися полякам». Та незабаром, зрештою, польські війська зазнали поразки від Брюховецького, а Тетерю розбив селянський ватажок Дрозденко. Тетеря зрікся булави, втік до Польщі, прийняв католицтво й ганебно зійшов з політичного кону України.

ГАДЯЧ — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО (1663-1668)

Ставленник козацьких низів, голоти, Іван Брюховецький, ставши гетьманом Лівобережної України, поїхав на поклін до Москви. З почетом в 500 чоловік, він, облобизавши цареву руку, виклав програму, за яку Москва відразу ж зробила його боярином, дала соболів, а коли попросив дати в подружжя ще й яку-небудь «московську дівку», дала йому й дівку — княгиню Долгорукову. Повернувшись додому, в Гадяцьку резиденцію, Брюховецький заходжується своєю й московську програму виконувати. Вони полягали в тому, що віднині податки з селян та міщан збирає не козацька адміністрація, а Москва; до царської казни переходять і всі українські прибутки від іноземної торгівлі; у великі і малі українські міста вводяться царські війська з воєводами; все українське населення, окрім козаків, переходить під управу московських воєвод... Брюховецького зненавидів не лише простий люд, але і його поплічники. Та й він тепер бачив, яким золотим потоком в Москву з України потекли і гроші, і хліб, і мед, і як московські стрільці, писарі та збирачі податків своїми дикунськими звичками обходяться з українським людом. Та нищівний удар для Брюховецького як для гетьмана прийшов з білоруського села Андрусів: там, поза його спиною, Москва і Польща підписали угоду про розподіл України: Правобережжя відходило до Польщі, а Лівобережжя з Києвом — до Москви. Москва та Польща розрізали український народ по-живому. Україна спалахнула, як порох. Закипіли повстання. Селяни й міщани почали бити московські війська і гнати їх пріч. Брюховецький все зрозумів і аби втриматися самому, вирішує порвати з Москвою й просити турецького султана взяти його під свій протекторат. На ту страшну пору гетьман Правобережної України Петро Дорошенко, розгромивши польські війська під Брацлавом та щоб звільнити її й з-під Москви, іде походом на лівий берег, на Брюховецького. Довідавшись про те, козаки-голота Брюховецького вбивають і проголошують Дорошенка гетьманом всієї України.

ЧИГИРИН — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА (1665-1676)

У 1665 р. на Генеральній Раді в Чигирині гетьманом Правобережної України був обраний онук гетьмана Михайла Дорошенка Петро Дорошенко. Він поставив собі мету — відвоювати Україну з-під Поль-

щі, об'єднати її і повернути українському народові як державу. На той час в Україні було два гетьмани. Один — з правого боку Дніпра — він, Дорошенко, другий — з лівого, Брюховецький, що вже повводив московські війська в міста. В пониззі Дніпра, за порогами власним життям жила Запорізька Січ. Все, що нависало над Україною ззовні та кипіло вдома, виглядало зловісно. Почав Дорошенко з війни проти новоявлених гетьманів Опари та Дрозденка. Тим часом давні взаємні вороги Польща й Московське царство уклали договір, за яким Правобережна Україна підпадала під Польщу, а Лівобережна з Києвом — під Москву. Тепер Дорошенку доводилося мати справу не з одною державою-хижаком, а з двома. З 20 тисячами козаків він ударив спершу по Польщі, розгромив її військо під Брацлавом, потім пішов на Лівобережжя, порозганяв московські гарнізони, повалив Брюховецького, згодом іще одного скороспілого гетьмана Суховія і став гетьманом усієї України. Український народ вітав Дорошенка — люди в церквах за нього молились. Дорошенко знав, що Польща з Московією Україну задушать, і він почав шукати військових союзників. Він звернувся до Бранденбургського курфюста Вільгельма, турецького султана і до волзького повстанця Степана Разіна. Султан відгукнувся, взяв Україну під свій протекторат, оголосив Польщі війну й заодно з кримським ханом вступив на Поділля в українські землі. Опинившись на боці турків, Дорошенко знову розбив польські війська та поставленого Польщею гетьмана Правобережної України Ханенка. Незабаром Польща й Туреччина помирилися, і Дорошенко залишився один. А турки й татари почали грабувати й палити зайняте ними Поділля так, що люди, тікаючи в ліси, яри і печери, Дорошенка проклинали. Оточений в Чигирині московськими військами та козаками нового Лівобережного гетьмана Самойловича, Дорошенко склав булаву і був вивезений на північ Московії у заслання.

НЕМИРІВ — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА

ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1657,1659-1668,1677-1681)

У Богдана Хмельницького було п'ятеро дітей: три сини і дві дочки. Меншого сина забив до смерті польський шляхтич Чаплинський, коли у відсутність Хмельницького напав на його хутір Суботів. Старший Тиміш, обдарований полководець, на якого Хмельницький дивився як на майбутнього гетьмана, загинув молодим на війні. Хмельницький помер, булаву взяв 16-літній Юрій — нелюдимий, слабодухий хлопчина, що прогетьманував лише місяць, зіслався на молодість, й передав владу Івану Виговському. Після дворічного гетьманування

Виговського, козацька старшина вдруге обрала Юрія. Під тиском Москви Юрій підписав сфальсифіковані нею статті Переяславської угоди 1654 р., за якими державність України підрубувалася під корінь: царські війська вводилися в Київ та в усі великі міста; українському уряду заборонялося мати стосунки з іншими країнами; обирати гетьманів лише з дозволу царя. Москва пішла війною на Польщу і Юрій мусив іти разом з нею. Та битися з поляками він не став, уклав з ними мир, тоді як московські війська зазнали розгрому, як у свій час від Виговського під Конотопом. Правобережна Україна стала за союз з Польщею, Лівобережна — на бік Москви. Опинившись в такому становищі, Юрій Хмельницький склав булаву, пішов в монастир, постригся в ченці й, прийнявши ім'я Гедеона, став архимандритом. Затим поляки заклали його у Пруссію, в фортецю Мальброк. Після звільнення він потрапив в полон до татарів, ті передали його туркам, а турки посадили в свою в'язницю, де він просидів шість років. Потім звільнили його і вже утретє проголосили гетьманом України. Разом з їхньою армією він вступив в Україну. Своєю резиденцією Юрій обрав Немирів. З турко-татарською армією він обложив батьківську столицю Чигирин, де вже стояли московські війська та козаки гетьмана Самойловича. Після страшних руйнувань він Чигирин здобув. Коли ж нещасний Юрій Хмельницький став непотрібний туркам, вони стратили його у 1681 році.

БАТУРИН — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО (1669-1672)

Коштом неймовірних зусиль і крові гетьман Петро Дорошенко об'єднав-таки Україну. Правобережна й Лівобережна її половини на якийсь час стали єдиним тілом. Та час був непевний: з заходу знову збиралась війною Польща, і Дорошенко в Чигирині готувався до оборони. З півночі на Лівобережжя, де Дорошенко лишив чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного наказним гетьманом, нависали московські війська. Сил в Многогрішного було небагато, а допомогти йому Дорошенко не міг. Архієпископ Чернігівський Лазар Баранович, знаючи, яку наругу над краєм можуть принести московіти, став умовляти Многогрішного піддатись цареві, і Многогрішний піддався. Завдяки цьому Москва проголосила його гетьманом Лівобережжя, щоби знову розколоти Україну надвоє. Так воно й сталося. Дорошенко не визнав гетьманом Многогрішного, а той, з тепер поблажливим ставленням до нього царя, уклав з Московським царством угоду, за якою воно визнавало Лівобережну Україну як окрему автономію: число укра-

їнського війська встановлювалося 30 тисяч; московські воєводи зі своїми гарнізонами залишалися лише в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі та Острі; московські воєводи не мали права втручатися в гетьманські справи та суд; податки від населення мали йти лише до гетьманської скарбниці; в Москву гетьман мав право посилати своїх депутатів, які би відстоювали його інтереси. Відтепер, маючи перепочинок від війн, Многогрішний взявся налагоджувати в себе порядок. Зокрема, сам призначав полковників, сотників та урядовців, наклав податок на старшину і духовенство. За недовгий час його гетьманування Лівобережна Україна отримала спокій, а з ним й добробут. Невдоволена його самовладдям, старшина стала писати на Многогрішного доноси царю, що він, мовляв, не пориває зв'язків з Дорошенком і хоче перейти під владу Туреччини. Цього для Москви було досить: Многогрішного арештували, закували в кайдани, повезли в Москву, де після тортур він був засланий на вічну каторгу до Сибіру.

БАТУРИН — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА (1672-1687)

Після засланого московським царем на каторгу до Сибіру гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного, гетьманом Лівобережжя став Іван Самойлович — син священика, високоосвічений випускник Києво-Могилянської академії. Згодом він прийняв булаву іще й від загнаного в глухий кут гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка і став гетьманом усієї України. Свою гетьманську державу Самойлович почав вдосконалювати створенням і вихованням молодого національної аристократії. Зокрема, він заснував Інститут бунчукових товаришів, де проходили адміністративний та військовий вишкіл сини козацької старшини; він створив Раду Старшин — дорадчий орган при гетьмані Генеральної старшини та полковників. Самойлович був проти миру з Польщею, бо під нею тоді знаходилися українські землі — Галичина, Підляшшя, Підгір'я, Волинь й Поділля. Хоч і підлеглий царя, Самойлович державу свою будував. Тим часом Москва і Польща вже вкотре уклали мир, цим разом «вічний», і знову вже вкотре розділили межі собою Україну навпіл. Довідавшись про це, Самойлович висловив польському королю гнівний протест, а Москву назвав «дурною Московою». Тоді ж (1685 р.) сталася ще подія: московська патріархія узурпувала церковну автономію України, що вже сім століть належала царгородському патріархату. Царгородський патріарх на це згоди не дав. Тоді московські послы в Стамбулі обдарували турецького візи-

ра соболями і той примусив патріарха згодитися. Так була порвана ще одна з найголовніших засад державності України — церковна. Почався завойовницький похід Москви на Крим. Самойлович, аби не оточити себе звідусіль московськими володіннями, був проти цього походу, та разом зі 150 тисячами царських стрільців і своїми 50 тисячами козаків мусив іти. Татари підпалили степ і московські війська в ганьбі повернули назад. В провалі цього походу і як таємного союзника Криму й Туреччини, Москва звинуватила гетьмана Самойловича. А ще його звинуватили в підступності до Москви і за намір створити свою незалежну державу. Арештованого, його, як і гетьмана Многогрішного, було заслано до Сибіру.

БАТУРИН — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ (1687-1709)

«Я кличу всемогучого Бога в свідки, що не ради високих почетей, а для вас усіх, для всього народу українського — хочу я за поміччю Бога так чинити, щоб ви з жінками і рідний край не загинули. Коли ж я це роблю ради приватних інтересів, то нехай поб'є мою душу і тіло Бог». Так, таємно від усих, лише при єдиному свідкові — своєму Генеральному писарю Пилипі Орлику поклявся на Біблії сімдесятилітній гетьман України Іван Мазепа перед тим, як виступити проти московського царя Петра I, проти самовладдя Москви на Україні; Мазепа, якому склали хвалу і шану не лише тодішні країни Європи, але й такі великі таланти, як Байрон, Гюго, Верне, Буланже, Дефо, Ференц Ліст; Мазепа, чие ім'я стоїть в першому ряду найвидатніших політиків світу. Битва між Мазепою і царем Петром I — це була битва між Україною і Московським царством, між поневоленими і поневоловачами. Поразка Мазепа і шведського короля Карла XII відібрала в Україні свободу і вільний розвиток. Цар Петро I залив Україну кров'ю. Столицю Мазепа Батурин Петро I знищив до тла. Все населення, як жінок, дітей й немовлят, було вирізано поголовно, до жодної живої душі. Від блискучої гетьманської столиці залишилися чорні руїни, калюжі крові і гори трупів. Ті козаки, що живими потрапили в полон, були замордовані, і їхні тіла, розіп'яті на хрестах, поставлені на плоти і пущені плисти рікою Сеймом, далі Десною, а потім ще далі Дніпром, аби вся Україна бачила і тремтіла.

Український народ від таких вчинків царя Петра I пройняло жахом. За свою двотисячолітню історію Україна надивилася на багато чого, але такого вона ще не бачила. Вже було видно обриси кривавої російської імперії, що розбухатиме на силі. Московська імперія творилася вогнем і мечем. Вогнем і мечем вона завойовувала народи і пле-

мена, лицемірно проголошуючи нібито добровільне до неї приєднання. Полтавську битву Мазепа програв, але своїм прикладом він ствердив потяг людства до свободи, а ідею державності України врятував від загибелі. Знеславлений, оббріханий, підданий анафемі усіма російськими царями і царями радянської влади, він належить до найкращих синів людства і України. Благородне ім'я Івана Мазепи — це ім'я гідності нашого народу, його історичної повноцінності і здоров'я.

БЕНДЕРИ — РЕЗИДЕНЦІЯ ГЕТЬМАНА ПИЛИПА ОРЛИКА НА ЕМІГРАЦІЇ (1710-1742)

Після поразки під Полтавою Мазепа і Карл XII разом з військами знайшли пристановище в Молдові, що була тоді під владою турецького султана. На вимогу Петра I видати йому Мазепу султан відмовив. Карл XII чекав прибуття нових вояків зі Швеції, аби знову дати бій Петру I. 21 вересня 1709 р. в молдовському місті Бендери сімдесятилітній Іван Мазепа помер. Гетьманом України на вигнанні став Генеральний писар Пилип Орлик. Тоді ж Пилип Орлик перед козаками проголосив Конституцію України — відбувся акт всесвітнього значення, бо це була одна із найперших конституцій у світі. В ній проголошувалася державний суверенітет України та встановлення козацького парламенту. Гарантом незалежності України виступив Карл XII. Після переговорів Карла XII з султаном Туреччина оповістила Московію про війну. Карл XII виробив план, за яким з допомогою турецької й польської армій, кримського хана, запорожців та козаків Пилипа Орлика він намірювався зустрітися з Петром I під Києвом. З 16 тисячами козаків, 6 тисячами поляків й татарами кримського хана Орлик розпочав похід в Україну. Йдучи Правобережжям, він здобував місто за містом, козацькі полки, що ташувалися там, визнавали його за гетьмана й переходили на його бік. Та Білої Церкви Орлик не взяв і повернувся назад, в Бендери. Цар Петро I пішов в протинаступ. Біля ріки Прут його оточили турки, шведи та козаки Пилипа Орлика. І лише велике золото, яким Петро I підкупив турецького головнокомандувача, врятувало від полону особисто його та його армію. З поразкою і ганьбою він відступив і, відступаючи, знову залив Україну кров'ю та придумав терором. Відрізаний від України, Пилип Орлик разом із своїм сином, французьким генералом, повним маршалом Франції, графом, членом Королівської ради, Григорієм впродовж всього життя ставили

питання про суверенність України при всіх європейських дворах, але даремно. Європа уже тоді почала боятися людожерної Російської імперії. Гетьман на вигнанні, автор першої Конституції України, Пилип Орлик вільною Україну не побачив, та все, що він для неї робив і зробив, підносить його ім'я як одного із найвеличніших і безсмертних синів нашого народу.

ГЛУХІВ — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО (1708-1722)

Двоголовий орел Московської імперії вже, не боючись, стояв над Україною і пильнував, щоб не з'явився новий Петро Дорошенко чи новий Мазепа. Після поразки Мазепи під Полтавою Рада старшин під наглядом царя Петра I обрала гетьманом шістдесятилітнього стародубського полковника Івана Скоропадського. При всій послушливості царю, Скоропадський виявився людиною заповзятою і патріотом. Та все, що би він, як гетьман, не робив, все Петром I та його воєводами зводилося нанівець. Скоропадський просив царя, аби в українських селах й містах московські війська не оббирали людей — даремно; просив, аби над козаками мала зверхність козацька старшина, а не московські офіцери — марно; просив, аби гарматний арсенал, що був забраний москалями в Батурині, був повернений українським військам — без відповіді. Обминаючи гетьмана, на полкові і сотенні посади Петро I призначав своїх росіян, німців та сербів. Ту козацьку старшину, що була на боці Мазепи, і якій обіцяв амністію, він забив в кайдани, заслав до Сибіру, а майно і маєтки позабирав. Україна стала бідніти. Селяни принищили, а козаки, яких московська влада мала за звичайних чорноробів, підупали духом. Тисячі козаків були вивезені у фінські болота на будівництво нової Петрової столиці Санкт-Петербурга, на копання Ладозького та Волго-Донського каналів. Там вони і загинули, а хто не загинув — прийшли додому хворими і каліками. Разом з Петровими військами козаки змушені були йти на завоювання Кавказу і Персії — звідти вони й не повернулися. Цар Петро I почав переселяти в Україну російських селян-кріпаків — кріпацтва в Україні не було ніколи. Він заборонив книгодрукування українською мовою, наказав переписати з української мови на російську всі державні постанови і розпорядження, запровадив цензуру, пограбував монастирські бібліотеки, з Києво-Могилянської академії переманив десятки ви-

датних богословів, письменників, вчених, заборонив в Україні будувати кам'яні будівлі — камінь пішов на побудову Санкт-Петербурга, реквізував туди ж з України коней та реманент. Видав указ про створення при гетьмані для нагляду за ним і за Україною спеціальну Малоросійську колегію. Не переніши всього цього, Скоропадський тяжко захворів і вмер.

ГЛУХІВ — СТОЛИЦЯ НАКАЗНОГО ГЕТЬМАНА ПАВЛА ПОЛУБОТКА (1722-1724)

Впродовж всього свого царювання Петро I боявся України і ненавидів її. Він боявся її вільного духу, а ненавидів, бо загальна культура України — від селянина, козака, священника, не кажучи вже про полковника чи гетьмана — не йшла з Московією ні в яке порівняння. Ще за часу Богдана Хмельницького більшість царських бояр не вміли ні читати, ні писати. Безграмотним був навіть Московський патріарх Іоаким, колишній солдат, «понеже человек служивий й жил в глухой деревне, й заяцы ловил, а у церкви в редкий день бывал». Цей патріарх палив українські книжки, і на церковнім Соборі наклав на них «прокляття й анафему, не точію сугубо й трегубо, но й многубо». Ще в 1653 р., проїжджаючи Україною, арабський мандрівник Павло Алепський писав: «по всій козацькій землі всі чоловіки грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок церковних служб та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися по вулицях неуками. А дітей у них більше ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти». Через те і не дивно, що самого Петра I вчив українець Симеон Полоцький. Українці заснували першу в Росії академію. Вони дали росіянам правопис, граматику та буквар. Підручники закону Божого для них були створені українцями — це катехизис Лаврентія Зизанія, Петра Могили, Феофана Прокоповича, що був також засновником нової московської літератури, так званого класицизму. Українці були митрополитами, архієпископами, єпископами, ігуменами по всій Росії. Російські послы за кордоном — від Пекіна, Стамбула і до Парижа — були, як правило, українці, бо знали мови. Сама ж Москва тільки й марила про русифікацію України. Хто не був москалем — на тих Москва дивилася з презирством і зверхністю. Вона робила усе для знищення автономії України. В Петропавлівській

фортеці Петро I знищив і наказного гетьмана України Павла Полуботка, що був обраний після Івана Скоропадського, і що повстав проти призначеної Петром I Малоросійської колегії, яка узурпувала владу гетьмана та донищувала українську державність.

ГЛУХІВ — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА ДАНИЛА АПОСТОЛА (1727-1734)

Прихильник Мазепи, миргородський полковник Данило Апостол мав 70 років, коли його разом з козацькою старшиною та наказним гетьманом Павлом Полуботком цар Петро I ув'язнив у Петропавлівську фортецю в Санкт-Петербурзі. Після загибелі у тій фортеці Полуботка, Данила Апостола і старшину випустили на волю, лишивши замість них їхніх синів закладниками. Сини сіли закладниками, а батьки поїхали в Україну додому. Ставши гетьманом України, старий Апостол відразу ж новому царю Петру II заявив про права України, за які стояли його гетьмани-попередники. На це Апостол отримав з Москви «Решительные пункти», в яких про колишній Переяславський договір 1654 р. навіть не згадувалося, зате все в них писалося про фактичне знищення влади гетьмана та державності України. Та Апостол не розгубився. Не зважаючи на майбутні наслідки, він узявся за роботу: домігся переобрання промосковської Генеральної старшини та полковників. Гадяцьким полковником став видатний історик Григорій Грабянка, а полковником у Лубнах — молодий гетьманич, один із синів Апостола Петро, що залишив нам спогади про той час, написані французькою мовою. Аби обмежити росіян, що прибирали до рук українські полотняні, скляні, селітряні, суконні, паперові та залізообробні підприємства і не платили податків, Апостол уклав «Звід» законів. Царському уряду він подав документ, щоб товарам з Китаю, Індії, Персії було дозволено йти через Україну транзитом, а також зняти з чумаків заборону торгувати з іншими країнами прядивом, шкірами, воском та лоем, і аби вони їздили не з московськими паспортами, а з українськими. Данило Апостол домігся підпорядкування Києва не Москві, а Гетьманщині. За кілька років гетьманування Апостола Україна знов ожила. Люди, як і колись, знову стали заможними. Повернулися на Гетьманщину навіть запорізькі козаки, що після зруйнування Петром I Чортомлицької Січі жили у вигнанні на землі кримського хана. Та до цієї події Данило Апостол трохи не дожив — 17 січня 1734 р. у своїй столиці Глухові він помер.

ГЛУХІВ — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО (1750-1764)

Ще молодою царівною дочці Петра I Єлизаветі сподобався козак з України Олекса Розумовський. Він був співаком у придворному імператорському хорі — за гарний голос його привезли в капелу з Чернігівщини, з села Лемеші. Єлизавета полюбила його, а коли стала царицею, взяла із ним морганітичний шлюб (шлюб царської особи з особою нецарського роду), Олексій Розумовський зайняв найвище становище в державі. В нього був ще й молодший брат Кирило. Розумовський забрав його з Лемешів до Санкт-Петербурга, послав вчитися до Італії, Франції та Німеччини, а коли Кирило повернувся, тр став президентом Російської академії наук. У віці 22 років за велінням цариці на Старшинській раді у Глухові Кирило Розумовський був обраний гетьманом України. Ось яку характеристику дає гетьмануванню Кирила Розумовського видатний український історик Олександр Оглоблин: «То була епоха, що з повним правом може бути названа ім'ям Розумовського. Це була доба останнього піднесення старої козацько-гетьманської держави... буяння національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва. Має статична постать останнього гетьмана Старої України... який поведився як справжній володар, його грандіозний план відновити українську столицю в Батурині, проект заснувати там перший університет на Україні, утворення поважного кола української патріотичної інтелігенції — все це було відповіддю давньої Гетьманської України на ту навалу московського імперіалізму, яка невблаганно сунула на Україну, загрожуючи її державній автономії і кінець-кінцем — існуванню української нації та її культури».

Гетьманування Кирила Розумовського називали «золотою осінню» автономії України.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917-1918). ПРЕЗИДЕНТ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1917-1918)

Після останнього гетьмана Старої України Кирила Розумовського окупація України Росією продовжувалася ще 153 роки від 1764-го до 1917-й рік. У 1917 р. російський царський режим розвалився: під проводом Леніна там здійснилася революція. Україна рвонулася до свободи. В Києві зібрався Національний конгрес, де було створено Центральну Раду на чолі з письменником Володимиром Вин-

ниченком та військовим міністром Симоном Петлюрою. Президентом України став всесвітньовідомий український історик Михайло Грушевський. Разом з тим, побоюючись Москви, Центральна Рада засвідчила про невідокремлення України від Росії. В своїй національній політиці Центральна Рада відразу ж допустилася кількох помилок, що згодом і вирішили її майбутню долю. Перше, що зробила вона, так це відмовилася від своєї ж національної армії, мовляв, революція в Україні не потребує регулярних військ. Ад'ютант царя Миколи II, українець, генерал Павло Скоропадський запропонував молодому українському уряду українізований корпус, який присягнувся Україні, — йому Центральною Радою було відмовлено. В розпорядженні Центральної Ради залишилося лише кілька військових загонів. Обіцяну селянам землю Центральна Рада дати не спромоглася. Націоналізовані нею поміщицькі землі викликали в поміщиків зненависть. Тим часом як росіяни, що жили в Україні, українську державність сприйняли вкрай вороже. Російські робітники на київському заводі «Арсенал» підняли повстання. Ленін кинув на Україну війська. Проти них виступили кілька загонів Петлюри та 300 київських гімназистів, які були знищені росіянами. Центральна Рада, нарешті, видала універсал про відмежування від Росії, проголосила про самостійність Української Народної Республіки і звернулася за військовою допомогою до Німеччини. Тим часом в Київ вступили більшовики й розпочали терор. Затим прийшли німці. Після тритижневого сидіння у Києві більшовики повтікали, а німці на Центральну Раду наклали заборону і вона впала.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (1918)

Після падіння Центральної Ради в Києві зібрався Хліборобський Конгрес, на якому 29 квітня 1918 р. гетьманом України був обраний представник української аристократії, праправнук гетьмана Івана Скоропадського, царський генерал Павло Скоропадський. Німецькі окупаційні війська, що були тоді в Києві, у вибори не втручалися. Після виборів на Скоропадського та його уряд відразу ж налетів шквал політичних партій, яким в ті часи не було числа. Російські терористи зробили кілька замахів, аби його вбити і повалити незалежну Україну. Та впевнено і зовні спокійно, маючи сильну волю й державний розум, Скоропадський почав будувати українську державу. За сім з половиною місяців свого гетьманування він встиг зав'язати дипломатичні стосунки а 12 країнами Європи та створи-

ти хоча й невелику, але українську армію і Чорноморський флот. Скоропадський проголосив приватну власність на землю, встановив державний бюджет і тверду валюту, підняв зірвані залізниці, відкрив 2 університети, 150 україномовних гімназій, випустив кілька мільйонів підручників, заснував Національний архів, Український театр драми та опери. Державну капелу, Державний симфонічний оркестр, створив Академію наук. Він заснував міністерство сповідань: «В самостійній державі має бути і самостійна церква. Це не лише церковна, але й національна наша необхідність. Українська Церква має бути автокефальною». Тим часом українські соціалістичні й демократичні сили, що були до Скоропадського в опозиції, об'єдналися в Український національний союз, вступили в зносини з більшовиками й підняли збройне повстання. Повстання проти Скоропадського й окупаційних німців охопили пів-України. Київ капітулював. Скоропадський зрікся влади і виїхав на еміграцію. Під проводом Володимира Винниченка і Симона Петлюри нова українська влада під назвою Директорія вступила в Київ і знову, замість Гетьманату, проголосила Українську Народну Республіку.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ ДИРЕКТОРІЇ (1918-1919)

Після повалення і виїзду в еміграцію Скоропадського в Київ вступив новий уряд — Директорія на чолі з її Головою письменником Володимиром Винниченком та головнокомандувачем повстанськими військами Симоном Петлюрою. Становище України було страшне. З півночі на Україну наступали червоні більшовики. З південного сходу — білоросійська армія генерала Денікіна. Південь України окупувала Антанта — французи. Західну Україну — Галичину — захопила Польща. Всередині України, де стояли німецькі й австрійські війська і які за угодою країн Антанти мали охороняти Україну від більшовиків, почали розкладатися й чекати лише наказу про евакуацію. Шість армій — українська, армія Антанти, білогвардійська, більшовицька, польська, анархістська армія Нестора Махна закрутилися в Україні в одному смертному смерчі. Голодні загони більшовиків «хрестовим походом по хліб», як сказав їхній Ленін, ринулися на Київ. Директорія мусила столицю покинути, бо та 100-тисячна армія, що в неї була до сих пір, пішла в села додому — селянам набридла війна і вони розійшлись по хатах. Ті ж 25 тисяч вояків, які ще лишилися, були майже небоєздатні — їх косив тиф. Уряд Винниченка й нечисленні війська Петлюри відступили у Вінницю. Повстанські отамани Зелений, Ангел, Соколовський, Григор'єв,

Тютюнник, що досі були на боці Директорії, перекинулися до більшовиків. Після кількох поразок Директорія перебралася до Кам'янець-Подільського. Винниченко подав у відставку. Влада перейшла до Петлюри. Більшовики натискали. Петлюра відступив до Проскурова, де в його уряд увійшов представник Західноукраїнської Народної Республіки Євген Петрушевич, який мав свою Галицьку армію. Та попри все катастрофа над Директорією продовжувала нависати. Та знову ж таки попри все. Директорія, при всій трагічності її семимісячного існування, запишеться в історію України літерами, що їм немає ціни: перед тим в Києві 22 січня 1919 року вона проголосила акт про возз'єднання Східної України із Західною. Це означало, що український народ знову став у свої історичні береги, що після тяжкої довговікової розлуки Київ і Львів, хоча й на кривавому не з їхньої вини полі, але нарешті зустрілися і обнялися.

ЛЬВІВ — СТОЛИЦЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. ПРЕЗИДЕНТ ЄВГЕН ПЕТРУШЕВИЧ (1918-1919)

Так само як і Російська, Австро-Угорська імперія в першій світовій війні зазнала поразки й почала розпадатися. Загарбана Австро-Угорщиною Західна Україна вирвалася на волю. 13 листопада 1918 р. українськими партіями, що дійшли згоди про спільні дії, у Львові була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка, на яку відразу ж накинулася Польща. На поміч Польщі Антанта прислала 6 сформованих у Франції польських дивізій. Українська Галицька армія, що переважно складалася з сільських юнаків, а з нею і уряд президента Республіки Євгена Петрушевича були змушені відступити до Станіслава. Знесилений в боях Петлюра з Проскурова покликав Петрушевича на допомогу. Молода, дисциплінована Галицька армія з'єдналася з військами Східної України і вони разом здобули над більшовиками кілька перемог. Розвиваючи успіх Петлюра і Петрушевич вирішили спочатку звільнити від більшовиків Київ, а вже потім від Польщі Львів. Влітку 1919 р. вони Київ взяли. У той саме час до Києва підступила білоросійська армія Денікіна, і українські армії, аби не руйнувати столицю, відійшли до Житомира. Там вони опинилися в «чотирикутнику смерті» — зі сходу їх атакували білогвардійці, з півночі — більшовики, а з заходу й півдня на них чатували польська армія і румунська. А ще почалася страшна епідемія тифу. З 35 тисяч бійців у Петлюри боєздатними ли-

шилося 3 тисячі. В Галицькій армії з 50 тисяч — 4. Аби не перемерли останні, галицький генерал Тарнавський перевів їх до білоруської армії за умови, що білогвардійці не воюватимуть проти українців. Петлюра з своїми хворими вояками змушений був податися до Польщі. Президент Петрушевич виїхав до Відня і там сформував уряд на вигнанні. Країни Антанти ухвалили розподіл України між чотирма державами. Західна Україна відійшла до Польщі, Закарпаття до Чехо-Словаччини, Буковина до Румунії. Левову частину території України окупувала більшовицька Росія.

ХАРКІВ — СТОЛИЦЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ УКРАЇНИ (1919-1934)

Підтримані Леніним і Червоною армією, яка на той час вже налічувала 1,5 млн солдатів, у 1919 р. більшовики, після перших невдалих двох спроб, нарешті захопили владу у Києві втретє. Та зважаючи на могутні українські національні сили у Києві, вони перенесли столицю до робітничого Харкова, і таким чином з грудня 1919 р. по серпень 1934 р. Харків став столицею більшовицької України. Саме за цей період правління більшовиків український народ заплатив страшну ціну. Більшовики завжди нехтували людьми. Вони людей зневажали і ненавиділи. Особливо ненавидів Україну їхній вождь Сталін. За прагнення України до самостійності, за стремління господарювати самій на своїй землі, Сталін був ладен стерти Україну з лиця землі. І в значній мірі йому це вдалося — під виглядом боротьби з українським націоналізмом, у 1932-33 роках більшовики організували в Україні штучний голод. До Росії, де голоду не було, на прокормління величезної армії, на тьму партійних і радянських чиновників та активістів, на легіони працівників органів безпеки в українського селянина було підметено все до зернини. Люди почали їсти траву, котів і собак. З 30-ти мільйонів тодішнього населення України 9 млн. людей померли від голоду. Аби ніхто із приречених на голод і смерть не міг з України виїхати, її кордони навкруг оточили солдати. Разом з тим з України в Сибір вивезли кілька сотень тисяч селян, що не хотіли йти в колгоспи. Їх оголосили куркулями, позабирали корів, коней, овець, землю й хати. Вони були оголошені ворогами народу. За логікою більшовиків виходило, що увесь український народ став своїм власним ворогом. Ті, хто чудом залишились живими, були загнані у колгоспи. Налиті водою,

пухлі, з роздутими животами, вони будували комунізм. Сталін і очолювані ним більшовики свого домоглися — один із найбільших і працьовитих, заможних народів Європи — народ український — був доведений до голодної могили. Так зійшла й продовжувала сіяти зоря більшовицької влади над Україною, а з нею і над усіма народами Радянського Союзу. «Весна народів» розпочалася.

КИЇВ — СТОЛИЦЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ УКРАЇНИ (1934-1941)

Розправившись з українським селянством, Сталін завдав удар по українській інтелігенції. Головним приводом в її знищенні та терору був так званий український буржуазний націоналізм та нібито прихований спротив радянській владі. Так само сотні і тисячі українських вчених, учителів, лікарів, агрономів та інженерів звинувачено як шпигунів зарубіжних країн й засуджено кого до розстрілу, а кого до ув'язнення в концтабори. Ще коли більшовицькою столицею України був Харків, сталінські органи безпеки вигадали антирадянську Спілку Визволення України (СВУ) і під її маркою заслали чи розстріляли майже всю Всеукраїнську академію наук, священників та вище духовенство Української автокефальної церкви, поетів, прозаїків, драматургів, акторів та режисерів. Страх і доноси паралізували людей. Найстрашнішими для них стали ночі, бо представники органів приходили й забирали свої жертви вночі, прямо з ліжка, і вели їх у безвість, ім'я якій було — ворог народу. Своєю увагою не обминув Сталін і тих вірних ідей соціалізму та комунізму більшовиків, що разом з Ленінінм й з ним починали революцію — майже всі вони були страчені. Був страчений майже увесь склад Центрального Комітету і Політбюро ЦК КП(б)У, які по черзі очолювали сталінські партійні емісари Каганович, Постишев, Косіор та Хрущов. За винятком прем'єр-міністра Любченка — він застрілювався сам — було розстріляно 17 міністрів уряду України. В Україні, як і в усьому Радянському Союзі, був знищений майже увесь генералітет, а з ним і тисячі тисяч кадрових офіцерів. Товариш Сталін говорив правду: «Жити, товариші, стало краще, жити стало веселіше». А поза тим Друга світова війна стояла вже на порозі. Вона не забарилася й почалася. Встеляючи землю мільйонами загиблих солдатів, Червона армія відступала. 19 вересня 1941 року німці зайняли Київ.

ХУСТ — СТОЛИЦЯ РЕСПУБЛІКИ
КАРПАТО-УКРАЇНИ (15 березня 1939).
ПРЕЗИДЕНТ АВГУСТИН ВОЛОШИН (15 березня 1939)

Західна земля Київської Русі, що тоді і тепер називається Закарпатською Україною, прийняла християнство тоді, коли й Київська Русь — у другій половині 10 століття. Межуючи з Угорщиною, Польщею, Словаччиною та Румунією, час від часу Закарпаття підпадало під їхню владу. Одними з перших його окупували мадьяри і, мадяризуючи закарпатських українців, не визнавали за ними ніяких прав. У 1849 р., коли ті ж мадьяри повстали проти поневолення їх Австрією, а Росія, союзниця Австрії, прийшла придушувати мадярське повстання, — Росія принесла в Закарпаття москофільство — схиляння перед Москвою. Насадивши його, Москва під виглядом захисту закарпатських українців від мадьяр, хотіла підрубати національне коріння закарпатців і таким чином за межами своєї імперії мати серед них свій імперський вплив. А оскільки закарпатські українці називали себе ще й іншим ім'ям — русинами, що звучало ніби російське «русский», то Москва, незважаючи на видиму розбіжність в культурі, мові і звичаях, і аби підпорядкувати Закарпаття собі, зайнялася пропагандою, що закарпатці окремий від України народ. Після першої світової війни, коли Австро-Угорська та Російська імперії розвалилися, 7-мільйонне населення Західної України — Галичина, Буковина, Закарпаття — опинилося під владою Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. Порівняно з Польщею і Румунією, що проводили до українців відверту політику національного гноблення, Чехо-Словаччина до українців Закарпатської України поставилася терпимо. Відкрилися українські, школи й гімназії, з'явилося товариство Просвіта, члени якого, особливо вчителі і студенти, понесли людям рідне їм слово. У 1938 р. гітлерівська Німеччина забрала в чехів частину земель, уряд Чехо-Словаччини захитався, і 11 жовтня 1938 р. Закарпаття проголосило самоврядування, яке очолив юрист Августин Волошин. Тоді ж перед постійною загрозою нападу Угорщини в Хусті була створена військова організація Карпатська Січ, яка налічувала 5 тисяч вояків. 15 березня 1939 р. уряд Волошина проголосив незалежну Республіку Карпато-України. В край вступили угорські війська — і після страшної, нерівної битви з ними вояків Карпатської Січі, проіснувавши всього кілька годин. Республіка Карпато-Україна впала. Та об'єднання Закарпатської України з Україною Великою все-таки відбулося — воно здійснилося 20 листопада 1944 року.

ЛЬВІВ — СТОЛИЦЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ
(30 червня 1941)
КИЇВ — СТОЛИЦЯ ВІЛЬНОЇ УКРАЇНИ

1 вересня 1939 р. почалася Друга світова війна. Гітлерівська Німеччина напала на Польщу, а сталінський Радянський Союз окупував Західну Україну. Всі створені західними українцями політичні й культурні організації були заборонені. Організація Українських Націоналістів (ОУН) перейшла в підпілля. Радянська влада заборонила викладання в школах релігії, створила колгоспи, чим відразу ж відвернула від себе селян. Почалися арешти. За 13 місяців радянської влади в Західній Україні більшовики вагонами для худоби вивезли у Сибір 400 тисяч людей. 22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз. Західну Україну, а через недовгий час і всю Україну, окупували німці. Під проводом Степана Бандери ОУН вийшла з підпілля і, підтримана митрополитом Шептицьким, 30 червня 1941 р. у Львові проголосила Українську Незалежну Державу, прем'єр-міністром якої став Ярослав Стецько. Гестапо арештувало Бандеру, Стецька, їхній уряд і кинуло до в'язниці. ОУН знову пішла в підпілля. Опір німецькій окупації, а пізніше і повторній більшовицькій, ОУН взяла на себе. У 1941 р. на Волині під керівництвом Тараса Боровця-Бульби була сформована перша військова українська частина, що потім стала Українською Повстанською Армією (УПА) на чолі з Романом Шухевичем. В декларації УПА говорилося: «Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу. Ми проти російського комуністичного режиму і проти німецького націонал-соціалізму». Одна на весь світ, без найменшої допомоги від інших держав, покладаючись лише на допомогу власного народу, 40-тисячна Українська Повстанська Армія до 1944 р. воювала з німцями, а з 44-го до 1954-го — з більшовиками. Приречена на загибель, б'ючись з двома колосальними світовими імперіями — гітлерівською і сталінською — національна армія українського народу наблизилася те, до чого йшов український народ впродовж шести з половиною століть — до 24 серпня 1991 року, коли у Києві голосом Верховної Ради Україна проголосила свою незалежність і стала вільною.

Віднині, від 24 серпня 1991 року, Київ — столиця вільної Української держави.

ХТО І ЩО ДЛЯ МЕНЕ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Почну зі спогаду. 1960-й рік. Мені 23 роки. Після закінчення Все-союзного Державного інституту кінематографії у Москві, нас, двох молодих кінорежисерів творчої майстерні Олександра Довженка — мене та мого однокурсника й друга Ролана Сергієнка — було направлено в Київ, до кіностудії художніх фільмів. П'ять інститутських років промиготіли, зблиснули, як перша любов, і їх не стало... Не стало і нашого Вчителя — ми провчилися в нього один лише рік — 25 листопада 1956-го року важко хворий на серце Олександр Петрович раптово помер. Було Довженкові 62 роки... А як обнадійливо все починалось! І в Довженка, і в нас, майбутніх його студентів...

У 1955-му році — по двох роках після Сталіна — прийшла Хрущовська «відлига», і в її політичному потеплінні Олександру Петровичу як би знов прочинилися двері в кінематограф, бо після того, як Сталін в 1944-му році особисто прочитав Довженкову кіноповість «Україна в огні» і на засіданні Політбюро сказав, що «Україна в огні» — антирадянська, на Довженкові було поставлено хрест. Але життя Довженкові Сталін зберіг, бо знав: Довженко — геній, а геніальний Довженко зміг би створити про нього, вождя, кінофільм на віки. Довженко став в'язнем свого таланту. Він опинився на легальному засланні у Москві і, замордований недовір'ям й підозрами, часто впадав у розпач. Тепер же, після розвінчання культу Сталіна Микитою Хрущовим, і маючи з Хрущовим товаристські стосунки, що виникли ще на фронті, в Довженка з'явилась надія на політичну реалібітацію і повернення в Україну, з якої він був змушений виїхати до Москви ще 1933 року.

А повертатися в Україну було з чим — під ту саме пору Довженко написав кіносценарій «Поема про море». І друге: йому, нарешті, дозволили мати учнів — набрати свій власний курс у кіноінституті. То була мрія Довженка і він набрав курс, що складався з 23-ох молодих людей: білорус, литовець, латиш, німець, іранець, узбек, таджичка, татарка, іспанка, чех, двоє естонців, двоє поляків, четверо росіян, троє грузинів і двоє українців — Лариса Шепітько і Ролан Сергієнко. Мене серед них ще не було. Я приєднаюсь до них пізніше, коли Довженків курс вже заведе, як рій, а сам він поїде в Київ, у Міністерство культури пропонувати для постановки на київській кіностудії «Поему про море». З того приводу в своєму Щоденнику Довженко занотував: «Я

син українського народу. І мені немало вже літ. Сценарій мій присвячений життю українського народу, на Україні відбувається дія. Цілком ясно, що й знімати фільм треба на Україні в основному з українськими акторами. Інакше я не мислю собі. Інакше це буде щось аморальне і, по суті кажучи, глибоко неприродне й дикунське».

Та задум Довженка офіційний Київ заблокував, зрозуміло — не без директиви. По Довженкові знову ударили молотом, і таким, що підвестися було понад силу... Та треба було підводитися — знову їхати до Москви, пропонувати «Поему про море» кіностудії «Мосфільм», яку він називав «конюшнею», і говорив, що на Мосфільмі є такі коридори, де ще не ступала нога людини... І тут — випадок! Для мене. Та, мабуть, і для самого Довженка. Вже перед поїздом на Москву, він, як вічно допитливий чоловік, зайшов до театрального інституту — яких і скільки в тім році набрали студентів? І ось, за порадою заступника директора інституту Івана Івановича Чабаненка, Довженко мене побачив. А я — його... Я тільки-но поступив до театрального інституту і Довженко, поглянувши на мою темну від сонця шкіру, напевно, подумав: хто він за один, цей повен кипіння степовий лошачок з півдня України, з Миколаївської області, з міста Первомайська, з тієї його частини, яка називається Богопіль, і де обмашена глиною хата цього лошачка біліє окремо в степу з скіфською могилою на городі? Так я про себе Довженкові розказав, коли він мене запитав, звідки я є. А ще я на його прохання щось йому прочитати — прочитав Шевченкового «Гонту в Умані». А ще... а ще він дав мені гроші на нові черевики і забрав з собою в Москву до себе на курс. А ще, вже в Москві, після лекцій двічі на тиждень я приходив до нього додому... Довженко не відпускав мене від себе до останнього дня. І чим більше тих днів набігало, тим вимогливіше і прихильніше до мене він ставився. Це правда, і така правда, від якої мене протинає дроз — як наймовірно мало нам з ним було відведено часу! Рік. Всього лише рік...

Проїхали Хутір Михайлівський — кордон Росії і України. Я відчував, що моє серце від хвилювання спітніло. Що воно буде? Як воно буде? Починалася зустріч з Україною. Тоді ж у вагоні я написав вірша — ось він цей молоденький вірш:

Останній міст проплив удалині,
Колеса змашено рососою голубою —
І Київ на Богдановім коні
Пливе навстріч Дніпровою водою...

Вже серце під колесами петля!
Упало серце! Де тому причина?
Вже чуть, як обертається Земля,
І обертається з Землею Україна.

Красо моя! Вкраїночко моя!
Ну, що мені робити — я не знаю!
То прилечу, то знову відлітаю,
А день за днем і гасне, і сія...

Твоє обличчя світле, як надія,
Пахкими пальцями торкнув я уночі
І кров свою змішав я із твоєю,
Як зерно із землею повесні.
Тоді ти мною стала, Батьківщино,
А я тобою на світанні став -
І свої очі я відкрив крізь тебе:
Ти поселила в серці мій народ,
Ти освітила думку мою часом
І в мову українки сповила,
Тебе дивлюсь я серцем і думками,
Тебе люблю я всесвітом і людством,
І соняхом у золотому сні,
І сивиною вченого-мислителя,
І на стерні горошком польовим.
Ми стрінулись з тобою на Дніпрі,
Там губи я торкнув твої, Вітчизно,
Там вивірів по тобі пульс любові,
Годинник людства — з стрілками життя
На цифрах смерті — звірив із твоїм...
Ні, Батьківщино! Не лише стражданням
Чи радістю я звернений до тебе!

Ось такий вірш початкуючого поета і початкуючого кінорежисера.

Наш з Роланом Сергієнком московській поїзд прибув до Києва. Через вокзал ми вийшли на привокзальну площу їхати на місце нашої роботи — на кіностудію.

— Глянь, подивися! — вигукнув Ролан і закрутив головою: всі привокзальні кіоски й тумби, а за тумбами й огорожі, за якими, як завжди, щось будувалося чи копалося, були обліплені моїм обличчям! З трьох сторін на мене дивився я! Грізний, в шоломі і з автоматом у піднятій руці — на афішах одних, і на інших — з усміхненою нареченою. І на кожній афіші стрімкими червоними літерами було написано: «Перший в Радянському Союзі кольоровий широкоформатний фільм «Повість полум'яних літ». Автор фільму Олександр Довженко. Постановка Юлії Солнцевої. В головній ролі Микола Вінграновський. Виробництво кіностудії «Мосфільм».

Так, на тих афішах був я. Після смерті Олександра Петровича лишився його кіносценарій «Повість полум'яних літ», написаний під час війни і не поставлений за життя — не дозволили. Роки змінилися і по

тому сценарію кінофільм поставила дружина Довженка Юлія Іполітівна Солнцева. На головну роль солдата Івана Орлюка Солнцева взяла мене, хоча за фактом я не актор. Фільм мав успіх. На кінофестивалях у Каннах, Лондоні та Лос-Анжелесі «Повість полум'яних літ» отримав призи. Його купили понад сто країн — від Японії до Бразилії. Мені на «Мосфільм» від тамтешніх закордонних дівчат йшли листи й фотографії на предмет познайомитися: чи пустили б мене до них, тих заокеанських баришень, — питання проблематичне, але якби вони зараз завітали до мене в Київ, ну хоча би кількато, то було б непогано: я водив би їх уночі до Дніпра купатися...

Ми сіли з Роланом в трамвай й через колишній Євбаз (тепер площа Перемоги), по Брест-Литовському проспекту (тепер проспект Перемоги) почиргикали до центрального входу на кіностудію. У відділі кадрів нас прийняли поштиво і зарахували до штату. Але не в якості режисерів-постановників, а помічників режисера третьої категорії з відповідною платнею — щось на зразок платні двірника. А ми ж то думали! Ми — випусники унікального кіноінституту, де вчать студенти з усього світу, і де викладали і викладають такі метри, як Довженко, Сергій Герасимов, Михайло Ромм...

Режисери-постановники на київській кіностудії були якісь трохи дивні: говорили повільно, з паузами, наче задихали глибоко в себе повітря і не могли те повітря із себе видихнути. Зате коли говорили, то говорили! Голоси в них були — наче оббиті міддю! Хоча ті з режисерів, що перекваліфікувалися з театральних на кіно, промовляли тихіше. А от прийшлаки з Росії поводитися — ніби вони маршали Жуковичі! І на своїх режисерів-колег-аборигенів дивилися з висоти кремлівських рубінових зір! Щоправда, дивилися не червоними рубіновими очима, а очима якимись запавутиненими, ніби в їхніх очах жили павуки... Схоже, що із тієї ж кремлівської вишини сприймали вони і нас з Роланом. Але після грандіозного успіху «Повісті полум'яних літ» всі вони разом взяті були для мене «по барабану»! Бо, починаючи від газети «Правда» з величезною статтю Костянтина Симонова, статтю Віктора Шкловського і не закінчуючи буквально всіма газетами Радянського Союзу та журналами (наприклад, «Огоньок») дав про «Повість полум'яних літ» купу кольорових фотографій і побільшості з моєю персоною), я — а так я й думав! — був невразливим. До всього, я привіз на кіностудію для майбутньої нашої спільної з Роланом Сергійком постановки власний кіносценарій «Світ без війни».

Напрочуд швидко сценарій прочитали і режисери, редактори й редактриса, а також директор студії. Директор запросив нас з Роланом до себе і повідомив, що «Світ без війни» під нашою з Сергійком режисурою одразу ж запустить у виробництво, але тоді, коли з Москви на сценарій прийде «добро». Та перед тим, як посилати сценарій в Мо-

В цьому імені ви днюєте й ночуєте,
І для вас воно — пшениця, поросля...
Я ще назову його, ви чуєте?
Я ще потрясу ним всіх і вся!

Я ще пропечу ним, ще проклацаю
Кожну душу, груди і чоло:
Невігласами, подонками замацаним,
Наче воно зроду й не було.

Друже, товариство моє чисте!
В нас роботи з літа до зими.
Так вже склалось: все життя плямисте,
Так уже
випростуємось
ми!

І дата — 1960-й рік, літо, Київ.

В те київське літо нам з Роланом не таланило на житло. Кіностудія квартир не мала — лише невеличкий зачуханий гуртожиток, але всі прокислі його кімнатки були битком набиті студійним робочим класом, і ми собі для житла мусили щось шукати самі. Винаймати окрему кімнату нам не дозволяла наша заробітня платня, а от зняти куток — годилось. Нам порадили: в центрі Києва, навпроти готелю «Україна» в напівпідвальной кімнаті мешкає стареньке подружжя курдів, може, нас воно приютить. Приютило, та ще й подякувало, коли ми одразу ж дали завдаток за проживання. Курд кравцював, його жінка була чистильницею взуття, ми до них приходили лише на ніч, Ролан лягав спати, а я з господарями та купую їхніх щовечірніх гостей співав з усіма до ранку курдських пісень. І так з ночі у ніч. Я вже почав доспівуватись до того, що на роботу на студію став ходити тільки Ролан. Ролан знайшов інший куток. Цим разом — біля Бабиного Яру. Господиня — горбатенька бабусенція — відвела нам апартаменти у сивушному прихалупку, де підпільно займалася самогоноварінням. Ролан знайшов третій куток.

Аж тут до нього з Москви приїхала дружина, вони переїхали, а я, аби не шукати кутків самому, взяв й перебрався на залізничний вокзал і став мешкати на вокзалі. Моя запасна одежа — сорочки, штани і пальто — під наглядом костюмерш висіли у костюмернім цеху на кіностудії. Чемодана здав на вокзалі до камери схову — в нім лежало кілька книжок та два блокнотики з віршами, а ще — вузлик землі з могили Довженка і Довженкова вишивана сорочка, що після смерті Олександра Петровича передала мені Юлія Іполитівна. Так я зажив

на вокзалі. Удень тинявся по кіностудії, пізно увечері повертався до свого нового пристанища й поміж вокзального люду, що чекав на пересядку з поїзда на поїзд, вмощувався ночувати на яким-небудь вільнім стільці, а коли випадало, то простягався й на трьох-чотирьох стільцях і разом з усім чемоданним народом давав хропака, що вокзальне склепіння вгорі над нами тряслося. На вокзалі мені було добре: тут усі були доброзичливі, ніхто, окрім немовлят, не дер горло, ніхто нічого з себе не корчив, не приставав з балачками. Єдине було погано, що о шостій годині всім нам — транзитним душам — треба було зі стільців забиратися до іншого залу або на площу: з швабрами й відрами з мильною водою приходили прибиральниці. Коли ж дехто із громадян прокидатися не хотів, того роздрухували чергові міліціонери і делікатно гарикали:

— Гражданин!

Позирали міліціонери й на мене. Але я був пристойно одягнений, чисто поголений і пахло від мене «Шипром». Може, міліціонери думали, що я тут на когось чатую по спеціальному завданню, може, — я з органів державної безпеки, або журналіст з газети, — бо час від часу щось у блокноті пише! — і через те мене не чіпали. Тим часом я виходив на площу, сідав у трамвай і досипав у трамваї, проїжджаючи повз кіностудію в напрямку на Пушу Водицю: з вокзалу на Пушу Водицю, з неї знов на вокзал, і так туди і назад разів по три рази, аж поки не відчинялися двері кіностудії — о дев'ятій ранку.

Якось увечері, постеливши на вільних стільцях плаща, я вже зібрався було дрімати, коли наді мною нахилилося двоє міліціонерів й зашепотіли приблизно таке:

— Слухай, хлопче, отой артист, що кругом на афішах, він, часом, тобі не родич? Сильно ви з ним схожі!

— Похожі, — відповів я міліціонерам. — Бо то я і є.

— Ти?!

— Я.

— Не може бути!

— Може.

— Ти кантуєшся на вокзалі вже другий тиждень. Ми усе бачимо. Ти що — розвівся з супругою?

Я засміявся і розповів їм усе, як є. Міліціонери повірили і не повірили. Вони пішли, десь ходили, а коли повернулися, то вже з афішою «Повісті полум'яних літ» (здерли з якоїсь тумби), і, переводячи погляд з мене живого на того, що з автоматом, визнали:

— Він. Той самий. — І продовжили: — Ми так і думали, що ти — це ти. А коли так, то гайда до нас у гуртожиток. Будеш жити у нас. А тут на вокзалі таким людям, як ти, нема що робити! Збирайся. Наш гуртожиток недалеко — на території Києво-Печерської лаври. Чув про таку?

І ось я в Києво-Печерській лаврі під егідою ЮНЕСКО живу в сімейному міліціонерському гуртожитку — колишніх монашеських келіях, віконце моєї келії залите золотом лаврських церков, а біля ніг крутяться міліціонерські діти:

— Дядьку-артисте, га, дядьку-артисте, покажіть зуби!

Я показую малим міліціонерчикам зуби й кажу:

— Будете чистити зубною пастою зуби свої, то й у вас такі будуть білі!

— Про ката! Прочитайте нам про ката!

Читаю про ката. І їм, і їхнім мамам, що разом зі своїми, вільними у той день від служби чоловіками навідувалися до мене з тюлькою і картоплею «у мундирах».

Так минула зима, а як настала весна, довелося мені забиратися і з міліціонерської келії. Комендант гуртожитка мнявся-мнявся, а тоді пояснив, що дехто з міліціонерів свою дружину до мене привнував. Через те було би не зайве мені підшукати собі інше житло, та щоби я лишні не хвилювався, він, комендант, вже його мені підшукав, ось воно тут близенько, теж на території лаври — ходіте, ходіте, там вам буде як в бога за пазухою!

Я зібрав чемодан і за дві-три хвилини ми підійшли до одноповерхового, з білими товстезними стінами, видно, колись розкішного, схоже, єпископського будинку. Біля його важких, кутих залізом, дубових дверей нас привітав теж комендант — але вже цього будинку. Новий мій господар провів мене до широченної і височенної кімнати, де по під білими стінами біло застелені стояли залізні ліжка.

— Ось, товаришу головний артисте нашого головного воєнного кінофільму, якщо ви не проти, — ваша нова резиденція, — сказав хазяїн. — Подобається?

— Подобається, — відповів я.

— Ваше ліжко оте, що коло вікна. З виглядом на Дніпро! Рече та стогне Дніпр широкий! Я — комендант цієї заведенці. Повітря у нас тут — мед! Колонка з водою — в дворі під липою: липа з часів архимандрита Петра Могили, їй чотириста літ. Плати із вас — нічого. Ви в нас на громадських засадах! Будете жити?

— З задоволенням.

Це був гуртожиток для глухо-сліпо-німих. Їх було десять душ. Завжди усміхнені немолоді дядьки, просувалися так, наче все бачили й чули, і видно було по них, що вони одне одного якимось чином знали і впізнавали. Як? Як я не відав, але, наприклад, один лише раз обмацавши моє обличчя рукою, вони усміхалися посмішкою, що адресувалася тільки мені. Чи вони знали, що я не такий, як вони? Спочатку, може, й не знали, та коли з часом, аби вони не зашпортувалися і не падали, я водив їх у двір до колонки, вмивав і навіть голив, — мабуть,

здогадувалися. Навпроти будинку, де я з ними мешкав, через дорогу, під обшарпаною цегляною стіною чорніли верстати чи яка біда, де мої темно-безмовні пожилці штампували гудзики. Я, коли серед них обжився, і коли з кіностудії приходив із чорним настроєм, йшов прямо до них — моїх глухо-німо-сліпих товаришів і разом з ними клепав чорні пласмасові гудзики.

А настрої чорнів, бо, як мене інформували на кіностудії редакри-си, мій сценарій в Москві ще читають, а коли прочитають — невідомо. Тривога моя росла.

Трохи її розвіяв режисер Ісаак Шмарук, запропонувавши мені роль у своєму новому фільмі «Сейм виходить із берегів» за прекрасною повістю Вілія Москальця. Зйомки проводилися на Десні, у верболозних Літках — чого треба ще? Літки, Десна — вони мені й досі як похливиий вітер натхнення! Знімаючись в доброго Ісаака Петровича, паралельно зі зйомками я написав з десяток віршів і по приїзді до Києва вперше переступив поріг Спілки письменників, де тоді містилася газета «Літературна Україна» і де редактором був Павло Загребельний, який і познайомив мене з Іваном Дзюбою та Іваном Драчем. Благо-словляючи той день, коли ми зустрілися! Хто тоді знав, що мине сорок літ, а ми, як були, так і зостанемося друзями, разом пройдемо не один і крим, і рим, і мідні труби! Василь Симоненко. Ліна Костенко. Григорій Тютюнник. Роман Андрияшик. Роман Іваничук. Євген Гуцало. Василь Захарченко. Іван Світличний. Євген Сверстюк. Микола Лукаш. Григорій Кочур. Віктор Іванисенко, Віталій Дончик. Леонід Коваленко. Григорій Сивокінь. Дмитро Павличко. Борис Олійник. Віталій Коротич. Петро Скунець. Борис Нечерда. Роберт Третяков. Василь Голобородько. Валерій Шевчук. Леонід Талалай. Тамара Коломієць. Микола Сом. Наталя Кашук. Микола Сингаївський. Олекса Мусієнко. Микола Рябий. Борис Мозолєвський. Олесь Лупій. Володимир Підпалій. Віктор Близнець. Олександр Васильківський. Тарас Мельничук. Петро Засенко. Павло Мовчан. Володимир Коломієць. Ірина Жиленко. Володимир Дрозд. Юрій Сердюк. Володимир Затулівітер. Олександр Зайвий. Володимир Базилевський. Валерій Гужва. Станіслав Реп'ях. Віталій Березінський. Анатолій Колісниченко. Володимир Яворівський. Павло Щегельський. Петро Перебийніс. Микола Холодний, Володимир Забаштанський. Ігор Калинець. Леонід Кисельов. Ніби на клич якоїсь невидимої золотої труби, досі незнайомі, з кутків і закутків України, ніби за чийсь таємничим велінням ми стали плече до плеча, мовби передчуваючи, що нам іще доведеться в літературі пережити, і молодим гуртом всі разом в літературу прийшли.

Відважний, непередбачливий для ЦК партії Павло Загребельний в «Літературній Україні» дав наші вірші, відвівши кожному окрему сторінку. 7 квітня 1961-ого року «Микола Вінграновський. З книги

першої, ще не виданої» — мої, 5 травня — «Вірші лікаря Віталія Коротича», 18 липня — «Ніж у сонці. Феєрична трагедія в двох частинах» Івана Драча, 17 вересня — «Зелена радість конвалій» Євгена Гуцала...

Отут по нас і всадили з усих гармат! Не було газети — від «Радянської України» до обласних і районних, — які би не стали нас молотити! Одна з-поперед другої, вони прямо-таки почали захлиналися, що ми — відщепенці, деструктивісти, шукарі і низькопоклонники-авангардисти! Особливо дісталось Івану Драчу і мені. Драча «пішли» з університету. Мене не було звідки «піти», я жив у приймах в глухо-сліпо-німих, але ж у Спільці письменників функціонував партійний комітет на чолі з приємним чоловіком й письменником, в міру пихатим, в міру демократичним, колишнім партизаном, героєм Радянського Союзу, що свою Зірку Героя завжди носив на лацкані піджака. Часом було незрозуміло, хто кого носить: чи він її, чи вона його. Викликали мене на партком. Привід був. Кілька днів тому Максим Тадейович Рильський, де вони разом з Леонідом Первомайським мали зустрітися з студентами університету, взяв з собою й мене. Рильського студенти любили, гарно приймали і Первомайського. А мене — не буду розказувати як мене, скажу лише, що теж непогано. І от — на партком, «на килим». Разом зі мною викликали ще одного чоловіка. Це був Віктор Некрасов. Перед очима парткому ми з Некрасовим стояли вдвох під стіною. Ми з ним познайомилися, і я запам'ятав його надзвичайної тихості, ніжне обличчя. Першим «на килим» запросили мене і спитали (по-моєму, Левада чи Цюпа), які і скільки з небажаним національним душком небажаних віршів я в університеті читав. Так і спитали: які і скільки. Я відповів: ніяких і ні скільки. «З таким душком, як у вас і ваших товаришів можна далеко заїхати!» — резюмував Василь Козаченко. А Збанацький звелів: «Запишіть вірші, які ви в університеті читали, і подайте до парткому. І ще: як ви ставитеся до того, що ваші портрети, ваш і Драча, вулицею Леніна носять студенти, а точніше, — студентки! (сміх в залі). Ще, може, вони дійдуть до того, що й жовто-блакитні прапори будуть носити з портретами Грушевського і Петлюри! (сміх в залі). І продовжив: — За тиждень у Верховній раді під головуванням Першого секретаря Компартії України Миколи Вікторовича Підгорного відбудеться нарада представників творчих спілок з партійним та комсомольським активом.» І знову до мене: «Підготуйтеся до виступу на тій нараді — вам нададуть слово.»

Ми зустрілися з Дзюбою і Драчем й обговорили мій виступ. А на світанку перед нарадою я написав новенького вірша і взяв його також — поклав до кишені позиченого у Василя Симоненка піджака, в якому мав виступати. (Саме в той час Василь Симоненко приїхав з Черкас у Київ в лікарню).

І ось — нарада. Бачу: Тичина, Рильський, Бажан, Малишко, Гончар. Окремо ходять Збанацький, Козаченко, Дмитерко, Шеремет. Моє місце — на антресолях, разом із комсомольськими працівниками. Розсідаємося. В залі оплески: до столу президії з членами Політбюро іде Підгорний. Всі встають. Лунають здравиці. Підгорний налив з графина, що стояв перед ним, склянку води, надпив, і, усміхаючись, підняв і опустив руку. Зал сів. В передньому слові Підгорний, як усі Перші, розповів про економічні здобутки Радянської України, затим перейшов на культуру — говорив про здобутки її, хоча, хоча, сказав він, в нашій культурі серед письменницького цеху з'явилося так зване молоде покоління, так звані шістдесятники, які... Тут Підгорного зал перервав і закричав: «Ганьба їм! Ганьба!» Підгорний переcheкав, поки всі викричаться і надав слово для виступів. Виступило душ, може, з п'ятеро секретарів обкомів, і всі вони нас, «так зване молоде покоління», полоскали на чім світ. Підгорний оголосив моє прізвіще. Зал завмер, але у тому замрінні відчувався притихлий циклон, війна, землетрус!.. Я привітався з президією, став за трибуною, затим обернувся до Підгорного і сказав: «Шановний Миколо Вікторовичу, поки я буду говорити, прошу вас мене не перебивати.» Щоки в Підгорного запухкотіли. Справа у тім, що в ті часи Перші секретарі компартій республік взяли за моду, — а пішла вона від Хрущова — виступаючих на трибуні перебивати: переб'є тебе Перший, поговорить сам хвилин з десять, а тоді скаже — продовжуйте! Тож я попросив Підгорного мене не перебивати. Що тут зробилося! Півзалу зірвалось на ноги, а з третього ряду, де сиділи письменники, з профілем Юлія Цезаря підвівся Любомир Дмитерко:

— Ви чуєте, як він говорить із самим Миколою Вікторовичем!

Йому на підмогу, на антресолях з-поміж комсомольців звівся худий і довгий брюнет, пізніше, я взнав, що то був перший секретар львівського обкому комсомолу, в майбутньому секретар ЦК партії України з ідеалогії, Валентин Маланчук, і, тицяючи у мене згорі згортом газети, прямо-таки загорлав:

— Так він же голий! У нас, у Львові студенти обрали його не більш не менш, а королем поетів! Так він же голий, оцей король!

— Ганьба! — тут уже повели перед наші поети-парткомівці і арсенальці: Нагнибіда, Шеремет і Сєня Гордєєв.

Підгорний затарабанив олівцем об графин, нахилився над столом і вже тепер звернувся до мене:

— Говорить, але спочатку скажіть, як ви закликали до фізичного знищення старшого покоління українських письменників! Й по-друге: розкажіть, як ви агітували за назалежну Україну!

— Геть його, геть з трибуни! — гримонув обурений зал, особливо комсомольці на антресолях під куполом. Підгорний об графин стукав

хвилин із п'ять! Я стояв на трибуні ні живий ні мертвий. Тоді дістав з піджака вірша і, ніби на ешафоті, почав читати і прочитав. Ось він, цей вірш:

Ні! Цей народ із крові і землі
Я не віддам нікому і нізащо!
Він мій, він я, він — світ в моїм чолі,
Тому життя його і ймення не пропаци.

Ви чуєте? Це мій народ — як сіль,
Як хрест і плоть мого життя і віку,
І тому доля моя, щастя моє, біль
Йому належать звіку і довіку.

У битві доль, політик і систем
Мої набой — у його гарматах.
Я не слуга його, я — син його на чатах,
Я — син зорі його, що з Кобзаря росте.

Я — син його по крові, і кістках
І по могилах, і по ідеалах.
Не вам з оскіпленими душами в забралах
Його звеличують в фальшивих голосах.

Я — формаліст? Я наплював на зміст?
Відповідаю вам не фігурально —
Якщо народ мій числиться формально,
Тоді я дійсно дійсний формаліст!

Та де вже дінешся, раз мир заколосив
Пустоколоссям вашим в сиві ночі,
Жаль одного, що в леті до краси
Народу ніколи і плюнуть вам у очі!

Ні! Мій народ не дим, не горевіз,
І я не дам його по брехнях і по кривдах,
Я не пір'іна в гордих його крилах,
Я — гнівний меч його, що від Дніпра до зізд!

Я закінчив читати. Тиша. Тиша поперед мене, де зал, і тиша позаду мене, де президія.

— Дякую за увагу, — сказав я й пішов на антресолі.

— Оголошуйтеся перерва! — оголосив Підгорний й тієї ж миті зі своїх в залі місць з фотоапаратами до мене кинулася мало не половина залу — по костюмах і стрижках можна було вгадати — й не помилитися, — що то були обласні та районні партійні та комсомольські

достойники. Вони облацували мене, аби потім тиражувати, мов якогось диковинного звіра...

А так і було. По всіх обласних центрах, районах, містах, містечках, селах і хуторах газети і радіо оповістили трудящих, що трудящі Радянської України дають гідну відсіч новоявленим письменникам-борзописцям, яким заманулося якоїсь незалежної України!..

До мене приїхала мама. Триста п'ятдесят кілометрів від нашого Богополя до Києва добиралася на попутних машинах, доїхала, напирала в міліціонерів, де Спілка письменників, знайшла, коли саме у ту хвилину забіг до Спілки і я! «Їдь, Колю, додому! Тато викопав ще один погреб — пересидиш поки у погребі. А тим часом я привезла тобі передачу — гречку і сала», — сказала мама і усміхнулася. Ми пошукали, де б його сісти, і мама мені розказала, як до них приїхали якісь «тузи» і сказали, аби вони з татом вийшли наперед хати, бо перед нашою хатою з моєї колишньої школи пройдуть учні й учителі. «Вийшли ми з татом наперед хати, стали і стоїмо. Недалечко від нас стоять і «тузи» — дивляться. Дивляться і сусіди — повиходили і посходилися: чого це раптом Степана і Зіну Вінграновських поставили перед хатою? Тато стоїть, як крейда. Аж, бачимо, йдуть — попереду вчителі, а за ними душ, мабуть, зі сто учеників і ті ученики, як тільки до нас дійшли, то закричали «Ганьба формалісту і відщепенцю». І так разів з десять. А тут і сусіди, і хто їхав чи йшов, злякалися, бо що воно за таке? А ми з татом провалюємось у землю!..»

10 років нашої Незалежності! Їх ще буде і сто, і двісті. Але ці перші 10 — нам найживіші.

Київ, 9 серпень, 2001 рік

ЗМІСТ

ПОВІСТІ. ОПОВІДАННЯ.

МАНЮНЯ	4
СІРОМАНЕЦЬ	54
КІНЬ НА ВЕЧІРНІЙ ЗОРІ	93
ПЕРВІНКА	131
ЛІТО НА ДЕСНІ	159
У ГЛИБИНІ ДОЩІВ	183
ПЕРЕСЯДКА	223
ГУСЕНЯТКО	259

ЕСЕ

<i>Богдан Сушинський. ПОЕТ ОСМИСЛЮЄ МИНУЛЕ</i>	268
ЧОТИРНАДЦЯТЬ СТОЛИЦЬ УКРАЇНИ <i>(Короткі нариси з її історії)</i>	270
ХТО І ЩО ДЛЯ МЕНЕ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ	306

Літературно-художнє видання

ВІНГРАНОВСЬКИЙ МИКОЛА СТЕПАНОВИЧ

Манюня

Повісті. Оповідання.
Есе.

В авторській редакції
Коректор *Тетяна Щегельська*
Оригінал-макет *Павла Щегельського*
Художній редактор *Андрій Кісь*

Видавництво «Літопис»
вул. Костюшка, 2, м. Львів, 79000
Ел. адреса: kms@litech.lviv.ua, kornelija@city-adm.lviv.ua,
www.litopys.lviv.ua
тел. (0322) 721571

Свідоцтво про державну реєстрацію Серія ДК № 426 від 19. 04. 2001

Здано на складання 9.12. 2002.
Підп. до друку 3.06. 2003.
Формат 84x108/32
Папір офсетний
Гарнітура «Таймс».
Офсетний друк.

Віддруковано з готових діапозитивів
у Жовківській друкарні видавництва Отців Василян «Місіонер»,
вул. Василянська, 8, м. Жовква, 80300
Зам № 333

